

UNIwersytet WArmińsko-MAzurski w Olsztynie
UNIVERSITY OF WARMIA AND MAZURY IN OLSZTYN

echa przeszłości

XXIV/1

WYDAWNICTWO UNIwersytetu WArmińsko-MAzurskiego
OLSZTYN 2023

Rada Naukowa

Udo Arnold (Bad Münstereifel), Teresa Astramowicz-Leyk (Olsztyn), Alla Atamanenko (Ostróg),
Wiesław Caban – przewodniczący (Kielce), Piotr Daszkiewicz (Paryż), Rafał Dobek (Poznań),
Volodymyr Dolinovskyi (Lwów), Sylwia Galij-Skarbińska (Toruń), Witold Gieszczyński (Olsztyn),
Lucyna Harc (Wrocław), Roman Jurkowski (Olsztyn), Norbert Kasperek (Olsztyn),
Wołodymyr Komar (Iwano-Frankowsk), Daniel Koreś (Wrocław), Andrzej Korytko (Olsztyn),
Aleksandr Kraucewicz (Warszawa), Igor Krywoszeja (Humań), Mirosław Lenart (Opole),
Rodney John Lokaj (Enna), Kazimierz Łatak (Warszawa), Rimantas Miknys (Wilno),
Dariusz Nawrot (Katowice), Alvydas Nikžentaitis (Wilno), Jens E. Olesen (Greifswald),
Wojciech Polak (Toruń), Virgilijus Pugačiauskas (Wilno), Gianpaolo Romanato (Padwa),
Dariusz Radziwiłłowicz (Olsztyn), Tomasz Strzeżek (Olsztyn), Andrzej Szmyt (Olsztyn),
Krzysztof Ślusarek (Kraków), Yaryna Turchyn (Lwów), Aleš Zářický (Ostrava)

Redakcja

Norbert Kasperek (redaktor naczelny),
Andrzej Korytko (zastępca redaktora naczelnego),
Irena Makarczyk (zastępca redaktora naczelnego), Miron Wolny (zastępca redaktora naczelnego),
Radosław Gross (sekretarz)

Recenzenci

Wiesław Caban (Kielce), Sven Ekdahl (Berlin),
Andrzej Wałkowski (Łódź), Michał Zwierzykowski (Poznań)

Redaktorzy tematyczni

Sławomir Augusiewicz, Barbara Krysztopa-Czupryńska, Miron Wolny

Adres Redakcji

Instytut Historii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski,
10–725 Olsztyn, ul. Kurta Obitza 1, tel./fax 89-527-36-12
e-mail: echaprzyszlosci@wp.pl
www.echaprzyszlosci.pl

Projekt okładki

Barbara Lis-Romańczukowa

Redakcja wydawnicza

Joanna Daniluk

Skład i łamanie

Lukasz Fafiński

ISSN 1509-9873

© Copyright by Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie

Czasopismo współfinansowane ze środków Ministerstwa Edukacji i Nauki
na podstawie umowy nr RCN/SP/0245/2021/1 z dnia 1.11.2022 r.;
kwota środków finansowych stanowiących pomoc przyznaną
w ramach programu „Rozwój czasopism naukowych” 80 000 zł

Nakład 100 egz.

Ark. wyd. 21,1; ark. druk. 18,0

Druk – Zakład Poligraficzny Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie – zam. nr 494

Spis treści

ARTYKUŁY I ROZPRAWY

Miron Wolny, <i>Silenus of Kale Akte and the propaganda process of building Hannibal's image (Silenus i proces propagandowego kreowania wizerunku Hannibala)</i>	11
Marek Jurkowski, <i>Place names commemorating Hadrian – an attempt to approximate the scale of the phenomenon (Upamiętnianie Hadriana w nazwach miejscowych – próba przybliżenia skali zjawiska)</i>	27
Krzysztof Łożyński, <i>Kaunas city register of 1561–1564 as a source of information about the management and sale of forest commodities (Księga miejska Kowna z lat 1561–1564 jako źródło poznania organizacji i zbytu towarów leśnych)</i>	47
Mikołaj Tomaszewski, <i>Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych</i>	61
Iryna Kryvosheia, <i>Історія козацько-старшинської родини XVIII ст. крізь документи: тестаменти Марковичів (Historia rodziny starszyny kozackiej XVIII wieku poprzez dokumenty – testamenty Markowiczów)</i>	77
Mykhailo Zhurba, Victor Dotsenko, <i>Влияние решений Замойского собора на формирование европейской ментальности в украинцев и белорусов Речи Посполитой – историография проблемы (Wpływ decyzji Synodu Zamojskiego na kształtowanie się mentalności europejskiej wśród Ukraińców i Białorusinów w Rzeczypospolitej – historiografia problemu)</i>	89
Khrystyna Zabavs'ka, Yaryna Zavada, <i>The checks and balances system – the evolution of public governance in a historical and theoretical context (System kontroli i równowagi – ewolucja zarządzania publicznego w kontekście historycznym i teoretycznym)</i>	107
Danuta Kasperek, Norbert Kasperek, <i>A discourse on Copernicus' nationality in the first half of the 19th century – a monographic article (O narodowości Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku. Przyczynek)</i>	121
Ivan Khoma, <i>Участь українців австро-угорського підданства в Першій більшовицько-українській війні (січень–березень 1918 р.) (Udział</i>	

<i>Ukraińców – obywateli monarchii austro-węgierskiej w pierwszej wojnie bolszewicko-ukraińskiej (styczeń–marzec 1918)</i>	135
Karol Sacewicz, <i>Communism and communists towards the intelligentsia in interwar Poland. An outline of the issue (Komunizm i komuniści wobec inteligencji w międzywojennej Polsce. Zarys problemu)</i>	149
Dariusz Radziwiłłowicz, <i>Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej wobec Związku Sowieckiego w latach 1926–1933 w świetle dokumentów Archiwum Akt Nowych</i>	171
Radosław Gross, <i>Soviet sources of the economic policy in Poland in 1947–1956 (Sowieckie źródła polityki gospodarczej w Polsce w latach 1947–1956)</i>	199
Przemysław Benken, <i>An unfortunate ally of the United Arab Republic. The People's National Army of the People's Democratic Republic of Algeria during the 1967 Arab-Israeli war (Niefortunny sojusznik Zjednoczonej Republiki Arabskiej. Narodowa Armia Ludowa Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w dobie wojny arabsko-izraelskiej z 1967 r.)</i>	225
Olga Gaidai, Natalia Trifonowa, <i>Банкотно-монетный двор Украины – история создания и перспективы развития (Banknoty i monety Ukrainy – historia powstania i perspektywy rozwoju)</i>	257

POŻEGNANIA

Prof. dr hab. Andrzej Skrzypek (1944–2023) (<i>Norbert Kasperek, Witold Gieszczyński, Radosław Gross</i>).....	283
--	-----

Table of Contents

ARTICLES AND DISSERTATIONS

Miron Wolny, <i>Silenus of Kale Akte and the propaganda process of building Hannibal's image</i>	11
Marek Jurkowski, <i>Place names commemorating Hadrian – an attempt to approximate the scale of the phenomenon</i>	27
Krzysztof Łożyński, <i>Kaunas city register of 1561–1564 as a source of information about the management and sale of forest commodities</i>	47
Mikołaj Tomaszewski, <i>Correspondence of Knyszyn Starosta Tomasz Czapski (1711–1784) as a source for studying his family relations and litigation proceedings</i>	61
Iryna Kryvosheia, <i>History of the prosperous class of Cossacks of the 18th century through documents – testaments of the Markovych family</i>	77
Mykhailo Zhurba, Victor Dotsenko, <i>The influence of the decisions of the Synod of Zamość on the formation of the European mentality among Ukrainians and Byelorussians in the Polish-Lithuanian Commonwealth – historiography of the problem</i>	89
Khrystyna Zabavs'ka, Yaryna Zavada, <i>The checks and balances system – the evolution of public governance in a historical and theoretical context</i>	107
Danuta Kasperek, Norbert Kasperek, <i>A discourse on Copernicus' nationality in the first half of the 19th century – a monographic article</i>	121
Ivan Khoma, <i>Participation of Ukrainians – citizens of the Austro-Hungarian Monarchy in the First Ukrainian-Soviet War (January–March 1918)</i>	135
Karol Sacewicz, <i>Communism and communists towards the intelligentsia in interwar Poland. An outline of the issue</i>	149
Dariusz Radziwiłłowicz, <i>Foreign policy of the Second Polish Republic towards the Soviet Union in the years 1926–1933 in the light of the documents of the Central Archive of Modern Records</i>	171
Radosław Gross, <i>Soviet sources of the economic policy in Poland in 1947–1956...</i>	199
Przemysław Benken, <i>An unfortunate ally of the United Arab Republic. The People's National Army of the People's Democratic Republic of Algeria during the 1967 Arab-Israeli war</i>	225

Olga Gaidai, Natalia Trifonowa, <i>Banknote-mint of Ukraine – history of creation and prospects</i>	257
---	-----

FAREWELLS

Prof. Dr. habil. Andrzej Skrzypek (1944–2023) (<i>Norbert Kasparek, Witold Gieszczyński, Radosław Gross</i>).....	283
---	-----

Inhaltsverzeichnis

BEITRÄGE UND ABHANDLUNGEN

Miron Wolny, <i>Silenus und der Prozess der propagandistischen Gestaltung des Bildes von Hannibal</i>	11
Marek Jurkowski, <i>Das Gedenken an Hadrian in Ortsnamen – ein Versuch der Ausmaßfassung des Phänomens</i>	27
Krzysztof Łożyński, <i>Das Stadtbuch von Kaunas aus den Jahren 1561–1564 – eine Quelle zum Verständnis der Organisation und des Vertriebs von Waldgütern</i>	47
Mikołaj Tomaszewski, <i>Die Korrespondenz von Tomasz Czapski, Starost von Knyszyn (1711–1784), als Quelle für das Verständnis seiner familiären Beziehungen und Gerichtsstreitigkeiten</i>	61
Iryna Kryvosheia, <i>Geschichte der Kosakenältesten-Familie des 18. Jahrhunderts im Lichte von Dokumenten – die Testamente der Markovichs</i>	77
Mykhailo Zhurba, Victor Dotsenko, <i>Der Einfluss der Beschlüsse der Synode von Zamość auf die Herausbildung einer europäischen Mentalität unter den Ukrainern und Weißrussen in Polen-Litauen – eine Geschichtsschreibung des Problems</i>	89
Khrystyna Zabavs'ka, Yaryna Zavada, <i>System der checks and balances – die Entwicklung des öffentlichen Managements im historischen und theoretischen Kontext</i>	107
Danuta Kasperek, Norbert Kasperek, <i>Ein Beitrag zur Nationalität von Kopernikus in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts</i>	121
Ivan Khoma, <i>Teilnahme von Ukrainern – Bürgern der Österreichisch-Ungarischen Monarchie am Ersten Bolschewistisch-Ukrainischen Krieg (Januar–März 1918)</i>	135
Karol Sacewicz, <i>Der Kommunismus und die Kommunisten gegenüber der Intelligenz im Polen der Zwischenkriegszeit. Umriss des Problems</i>	149
Dariusz Radziwiłłowicz, <i>Die Außenpolitik der Zweiten Polnischen Republik gegenüber der Sowjetunion in den Jahren 1926–1933 im Lichte der Dokumente des Archivs Neuer Akten</i>	171
Radosław Gross, <i>Sowjetische Quellen der Wirtschaftspolitik in Polen 1947–1956</i>	199

Przemysław Benken, <i>Ein unglücklicher Verbündeter der Vereinigten Arabischen Republik. Die Nationale Volksarmee der Demokratischen Volksrepublik Algerien in der Zeit des arabisch-israelischen Krieges von 1967</i>	225
Olga Gaidai, Natalia Trifonowa, <i>Banknoten und Münzen der Ukraine – Entstehungsgeschichte und Entwicklungsperspektiven</i>	257

ABSCHIED

Prof. Dr. habil. Andrzej Skrzypek (1944–2023) (<i>Norbert Kasperek, Witold Gieszczyński, Radosław Gross</i>).....	283
---	-----

Artykuły i rozprawy

Articles and Dissertations

Beiträge und Abhandlungen

Miron Wolny

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7835-128X>

Silenus of Kale Akte and the propaganda process of building Hannibal's image*¹

Introduction

A passage in Cicero's *De divinatione* presents Roman annalist Lucius Coelius Antipater as a reader of the historical records composed by the Greek historian Silenus. According to Cicero, Coelius followed Silenus' detailed accounts of Hannibal's achievements: "hoc item in Sileni, quod Coelius sequitur, Graeca historia est (is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est)"². However, Coelius' references to Silenus' work provide clues about allegedly miraculous events that unfolded in Hannibal's presence. In Cicero's accounts, the reference to Silenus could allude to previous information about Hannibal's attempts to pilfer Juno's temple at cape Lacinium³, and it directly recounts Hannibal's famous dream⁴. These observations suggest that Silenus could play a role in the process of shaping Hannibal's image for the needs of political propaganda. Historical annals composed by Lucius Coelius Antipater, a Roman jurist and historian, provide an interesting framework for drawing conclusions about Silenus' work. An analysis of formal and substantive principles in Coelius' annals supports the identification of similarities in both authors' works and the modifications introduced by the Roman historian.

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0245/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the "Development of scientific journals" program – PLN 80 000.

¹ The publication was written as a result of the author's internship in Sapienza Università di Roma co-financed by the European Union under the European Social Fund (Operational Program Knowledge Education Development), carried out in the project Development Program at the University of Warmia and Mazury in Olsztyn (POWR.03.05.00-00-Z310/17).

² Cic. *De div.* 1.24.49.

³ Cic. *De div.* 1.24.48.

⁴ Cic. *De div.* 1.24.49. Cicero clearly cites his sources, and he resorts to the same approach when quoting the story told by Agathocles.

The propaganda surrounding Hannibal's political prowess is of particular interest because it conveyed a powerful image of the Carthaginian general during his Italian campaign. These measures also delivered tangible results by forging strong links between the supporters of Rome and the Carthaginian invader⁵. Hannibal's main aim was to break up the Italian confederation, and the Greek model of depicting the general as a liberator played an important role in this process⁶. Propaganda efforts entailed religious and mystical elements which, according to Th. W. Africa, could have contributed to the emergence of a "mythology" surrounding Hannibal's accomplishments⁷. These conclusions can be derived based on an analysis of historical accounts describing the beginning and end of Hannibal's invasion of Italy, which – according to Cicero – served as a framework for building Hannibal's political image that was preserved for posterity with Roman modifications.

Historical references to Silenus of Kale Akte

A number of historical sources make a reference to the literary works of Silenus. However, these accounts are scarce, succinct, and dispersed across many historical sources, which significantly complicates prosopographical research. The first attempts to compile these sources were made by F. Jacoby⁸. From the scientific point of view, such efforts are not entirely undebatable, and certain assumptions have to be formulated in the initial stages of research. The author's name could have been spelled differently in various sources, which hinders unambiguous identification. Strabo made a reference to Silenus' work when describing the fresh water spring in the temple of Hercules in Cadiz. However, Strabo first relied on Polybius' account to explain the mechanism behind the fresh water spring. According to Strabo, Artemidorus rejected Polybius' explanation in favor of his own theory, and made a reference to Silenus' opinion on the matter. Ultimately, Stra-

⁵ K. Zimmermann, *Roman Strategy and Aims in the Second Punic War*, [in:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Blackwell 2011, pp. 280–298.

⁶ A. Erskine, *Hannibal and The Freedom of The Italians*, "Hermes" 1993, 121, pp. 58–62; K. Lomas, *Rome, Latins and Italians in the Second Punic War*, [in:] *A Companion to the Punic Wars...*, pp. 339–356; M. Wolny, *Wolność według Hannibala. Historiograficzna wizja polityki kartagińskiej wobec miast Italii (218–210 p.n.e.)* [Freedom According to Hannibal. A Historiographical Account of Carthaginian Policy Towards Ancient Italian Cities (218–210 BCE)], "Echa Przeszłości" 2022, XXIII/1, pp. 9–28.

⁷ Th.W. Africa, *The One-Eyed Man against Rome: An Exercise in Euhemerism*, "Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1970, 19/5, pp. 536–537: "It is well known that real historical figures, such as Attila and Ermanaric, reappear warped by legend in later Germanic sagas. Possibly, tales of Arminius contributed some details to the Sigurd of Volsung fame. Gods, too, are usually compounded of earlier deities and even mortals, for the world of myth is highly eclectic. The high god of the Northern peoples, Odin, evolved from the Germanic war god, Wotan (...). Long before Hannibal, Sertorius, and Civilis, the god Wotan was worshiped by the tribes of Germany, but gods acquire attributes and myths over the years, and it is possible that the figure of Odin-Wotan absorbed the legend of the one-eyed man. Of course, this hypothesis is only a suggestion, incapable of proof, but it may have heuristic value".

⁸ F. Jacoby, *Silenos no. 1*, *Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft II*, Hlbd. 50, Stuttgart 1927, cols. 53–56.

bo concluded that none of these explanations were worth citing, and he argued that both Artemidorus and Silenus were ignorant about hydrogeological phenomena⁹. In the cited fragment, Strabo uses the name Σιλανός in reference to Silenus. Silenus is also described as συγγραφεύς, but Strabo did not regard the Greek historian as an authoritative source of knowledge, and the reasons for citing Silenus in his work remain largely unknown¹⁰.

Despite the element of confusion introduced by Strabo's account, F. Jacoby concluded that the described individual was in fact Silenus of Kale Akte¹¹, so the same person whose literary talent well served Hannibal's political ambitions¹². From the strictly scientific point of view, the identity of the person named Σιλανός can be questioned because the Greek spelling of the name does not raise much doubt. It is also unlikely that the Greek geographer had made an error because the name Σιλανός is mentioned twice in the cited passage, and it is spelled identically in both cases (in one instance, the name has a different grammatical case). Therefore, there is paleographic and grammatical evidence to equate the name Σιλανός with Silenus. However, it cannot be ruled out that the spelling of Σιλανός resulted from the application of different translation rules. If Silenus and his works had been known in Carthage, a Punic version of his name could have also existed. Strabo could be citing a source where Silenus' Greek name was used inadequately and incoherently with the Latin text¹³. The above fragment of Strabo's account is also valuable because it makes a reference to Silenus' literary works. However, the geographer ultimately concluded that Silenus texts do not merit a mention. Strabo searched for "mechanical" and "pragmatic" explanations for the fresh water spring in the submerged temple, and the fact that he rejected Silenus' hypotheses could indicate that these theories contained descriptions of miraculous events. This observation creates new opportunities for linking Σιλανός in Strabo's account with the propagandist who built Hannibal's political image through the use of fantastic and miraculous elements of literary narration.

Silenus was born in the Sicilian polis of Kale Akte, in a region referred to as Magna Graecia¹⁴. This is the main reason why Silenus had been credited with writing Σικελικά¹⁵.

⁹ Strab. 3.5.7: Ἀρτεμίδωρος δὲ ἀντειπὼν τούτῳ καὶ ἅμα παρ' αὐτοῦ τινα θεῖς αἰτίαν, μνησθεὶς δὲ καὶ τῆς Σιλανοῦ δόξης τοῦ συγγραφέως, οὗ μοι δοκεῖ μνήμης ἄξια εἰπεῖν, ὡς ἂν ιδιώτης περὶ ταῦτα καὶ αὐτὸς καὶ Σιλανός.

¹⁰ Strab. 3.5.7.

¹¹ F. Jacoby, *Silenos no. 1*, col. 53.

¹² Nep. *Hann.* 13.3; D. Hoyos, *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean 247–183 B.C.*, London 2003, p. 214.

¹³ M. Wolny, *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)* [A Study on The Status and Competences of Carthaginian Commanders During the Period of Barcid's Dominance (237–201 BCE)], 2 ed., Oświęcim 2016, pp. 66–67.

¹⁴ Athen. 12. 542a (Causboni): Σιλανός δ' ὁ Καλακτίνος ἐν τρίτῳ Σικελικῶν περὶ Συρακοῦσας φησὶν κῆπον εἶναι πολυτελῶς κατεσκευασμένον ὃν καλεῖσθαι Μῦθον; F. Jacoby, op. cit., col. 53 confirms the validity of Holsten's correction.

¹⁵ Plin. *N.H.* 4.120; Athen. 12, 542a; cf. F. Jacoby, op. cit., col. 53; K. Meister, *Annibale in Sileno*, "Maia" 1971, 23, pp. 3–9.

Silenus was a contemporary of Eumachos of Naples who, according to Athenaeus, was the author of a literary treatise about “Hannibal’s war”¹⁶. This observation indicates that the intellectual community painted a favorable picture of the Carthaginian general.

This political favoritism was particularly evident in the last stages of the Second Punic War and the years that followed, as can be deduced from Polybius’ work or rather his suggestive reticence, which provides tentative evidence for further research. It is highly unlikely that the Greek author was unfamiliar with Silenus’ work. Therefore, if Polybius had any knowledge of Silenus’ writing, he was also probably familiar with its content. A conclusion can be drawn *ex silentio* based a treatise which undermined the historical veracity of Sosylus’ and Chaireas’ accounts, but “spared” Silenus¹⁷. However, there is no evidence to indicate that Polybius regarded Silenus as a reputable historian. In another passage, Polybius makes a clearly sardonic comment about writers who were unable to explain Hannibal’s crossing of the Alps in a rational manner and implicated deities and their sons in the process. Polybius cites passages alleging that Hannibal was led to Italy by gods or demigods (θεὸς ἢ τις ἥρως)¹⁸. Perhaps, his jeers were also directed at Silenus.

There are no surviving historical sources that make a direct reference to Silenus’ work or appraise its literary merit. Lucius Coelius Antipater was the only author who expressed serious interest in Silenus’ texts. However, Coelius’ work was only partly preserved, and his opinions about Silenus can be deduced indirectly from Cicero’s writing. This does not change the fact that the reconstructed version of the Greek historian’s annals requires deeper analysis.

Lucius Coelius Antipater – *exornator* and Roman reader of Silenus

Lucius Coelius Antipater is a renowned representative of Roman literary culture, and his writing attracted greater recognition from emperor Hadrian than the works of Sallust¹⁹. According to Cicero, Coelius was not only a historical narrator, but an *exornator* who skillfully adorned his historical narratives with artistry and provided them with literary depth²⁰. Coelius was a representative of a historiographic genre which, in formal terms, was closely associated with fine literature. Coelius frequently resorted to hyperbole as one of the rhetorical devices in his portrayals of historical reality²¹. For this very reason, Coelius’ work attracted criticism from Livy who was reluctant to quote his

¹⁶ Athen. 12.577a (Causboni): Εὐμαχὸς δὲ ὁ Νεαπολίτης ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν περὶ Ἀννίβαν Ἱστοριῶν.

¹⁷ Plb. 3.20.5; F. Jacoby, op. cit., col. 54.

¹⁸ Plb. 3.47.9; É. Foulon, *Le héros des alpes (Polybe III, 47, 6–48, 12): Mercure Alètés*, “Revue de l’histoire des religions” 2000, 217, p. 671.

¹⁹ I. Lewandowski, *Historiografia rzymska* [Roman Historiography], Poznań 2007, p. 56.

²⁰ Cic. *De orat.* 2.54.

²¹ HRR, fr. 39 (Coelius).

writing. A comparison of historical works by Livy (in particular the Third Decade of *Ab Urbe condita*) and Cassius Dio reveals not only formal differences, but also chronological discrepancies. The chronology of events in Cassius Dio's *Roman History* was emulated by Zonaras, but not Livy. According to A. Klotz, the above could imply that Cassius Dio relied directly on Coelius' accounts in the process of building his historical narrative²². These accounts were most probably abridged, but unlike in Livy's writing, they constituted the main source in Cassius Dio's work.

T.J. Luce notes that although the first two books of the Third Decade of *Ab Urbe condita* by Livy show certain similarities to Polybius' descriptions, they were based largely on the work of Fabius Pictor. Fabius attracted significant criticism from Polybius and Silenus who were responsible for the similarities and differences in the preserved fragments of both historians' works²³. However, Livy did not disregard Coelius, and according to R. Jumeau, he held his writing in higher esteem than the work of Polybius due to a more detailed description of the events that unfolded between the siege of Saguntum and the battle of Cannae²⁴.

These observations indicate that Coelius relied on a conceptual approach in his historical writing. Cicero cites *Bellum Punicum* as the title of Coelius' work²⁵, but the said chronicle deals mostly with the Second Punic War (218–201 BCE), which suggests that Cicero was in fact referring to *Bellum Punicum Secundum*. The historical treatise was also known under alternative titles (*Historiae* vs. *Annales*), and it was composed of seven books, of which sixty fragments have survived to this day. The methodological presentation in the first book, and a historical and pragmatic approach to descriptions of past events in successive books²⁶ suggest that Coelius could have been inspired by the political realism of Thucydides. However, Coelius' frequent appeal to emotion and highly dramatized descriptions of historical events could suggest that these poetic inclinations had been inspired by Naevius' poem about the First Punic War. The annalist also reported on incredible or miraculous events²⁷, and he could have relied on Silenus' work as a formal source of knowledge about the Second Punic War.

The associations with Greek literature become evident in this context. In Silenus' narrative about Hannibal's dream, which was preserved by Coelius, the symbolism of

²² A. Klotz, *Über die Stellung des Cassius Dio unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Krieges. Eine Vorarbeit zur Quellenanalyse der dritten Dekade des Livius*, "Rheinisches Museum" 1936, 85, p. 70.

²³ T.J. Luce, *Livy. The Composition of His History*, Princeton 1977, p. 177; M. Wolny, *Fragment przekazu Fabiusza Piktora w dziele Polibiusza (III, 8, 1–8)* [The Fragment of Fabius Pictor's Account in the Polybius' Work (III, 8, 1–8)], "Echa Przyszłości" 2004, V, pp. 11–23.

²⁴ R. Jumeau, *Un aspect significatif de l'exposé livien dans les livres 21 et 22*, [in:] *Hommages à Jean Bayet*, ed. M. Rennard, R. Schilling, Brüssel 1964, pp. 309–333.

²⁵ Cic. *Or.* 69.230.

²⁶ HRR, fr. 52 (Coelius), fr 56 (Coelius).

²⁷ HRR, fr. 39 (Coelius).

the serpent was used. In *The Iliad*, the snake was an omen symbolizing the fall of Ilion²⁸. This vision is a self-fulfilling prophecy which initiates a series of events that ultimately lead to the predicted outcome. In this sense, the snake acts as an intermediary between two worlds. A similar reference can be found in the work of Pausanias, where a serpent guides Atinoe²⁹.

An analysis of Coelius' work sheds some light on Silenus. The annalist's interests must have influenced the choice of literary sources for his writing³⁰. In this context, special attention should be paid to a passage in *De divinatione*, where Coelius is recognized as an author who gave serious consideration to Silenus' work: "hoc item in Sileni, quod Coelius sequitur, Graeca historia est (is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est)"³¹. Cicero clearly implies that Coelius was a reliable source, which could be explained by the fact that he was familiar with the community of *optimates* who were the annalist's social milieu. *Bellum Punicum [Secundum]* was published after the death of Gaius Gracchus, i.e. after 121 BCE, which suggests that the author was born around 174 BCE and that most of his works were composed in the second half of the 2nd century BCE. The annalist's friendship with Lucius Aelius Stilo, who was probably younger than the author (born around 150 BCE), seems significant because Stilo was Cicero's teacher³². Cicero mentions that Lucius Licinius Crassus was Coelius' student³³, which narrows down the circle of influential Roman intellectuals. However, it remains unclear whether Cicero was truly convinced that Coelius' accounts painted a faithful picture of reality based on Silenus' work or whether his statement was dictated by political correctness.

These observations could suggest that Silenus had authored a historical chronicle of Hannibal's achievements. Such chronicles could be a part of a comprehensive narrative about the Second Punic War. This assumption is supported by F. Jacoby who described the criteria based on which Coelius selected his literary sources. Jacoby argued that if Silenus' work had not painted a comprehensive picture of the Roman-Carthaginian conflict, Coelius would not have selected his writings as the main historical source³⁴. However, this assumption appears to be based on intuition rather than evidence, and above all, it follows a certain research trend in scientific historiography. Two interpretations can be offered at this point. Firstly, it can be assumed that Coelius' work relied on a solid histo-

²⁸ *Il.* 2.299 i n.

²⁹ Paus. 8.8.4–6; D. Ogden, *Drakōn: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford 2013.

³⁰ F. Jacoby, op. cit., col. 53.

³¹ Cic. *De div.* 1.49.

³² M. Pohl, *Coelius Antipater: Person und Werk*, "Historia Scribere" 2013, 5, pp. 423–426.

³³ Cic. *Brut.* 26.102; W. Herrmann, *Die Historien des Coelius Antipater. Fragmente und Kommentar*, Miesenheim am Glan 1979, p. 12.

³⁴ F. Jacoby, op. cit., col. 54: "Doch werden wir nicht zweifeln, das S(ilenos). Den ganzen Krieg behandeln hat, da Coelius ihn sich sonst schwerlich als Hauptquelle gewählt hätte".

riographic concept. Secondly, it can be argued that Silenus' work was consistent with the annalist's concept. These speculations are largely based on the assumption that Coelius' account of the Second Punic War drew upon Silenus' writing³⁵.

These speculations could suggest that Coelius was responsible for the popularity of Silenus' work. The situational context implies that Silenus composed his accounts taking into account the perspective of Roman readers, which undoubtedly influenced their literary value. A similar view was expressed by J. Seibert³⁶. The methodological aspects and the structure of Coelius' historical narrative imply that Silenus was an important source of inspiration, which is why the characteristic details and style of these episodes deserve in-depth attention.

Silenus as the author of historical accounts building Hannibal's political image

The account of Hannibal's dream plays a central role in the assumption that Silenus was the primary source of the story³⁷. As already mentioned, Cicero referenced Silenus, and his account appears to be consistent with historical facts. According to D. Briquel, there are no grounds for questioning the historical authenticity of the original authorship³⁸. Despite minor differences in the existing versions of Hannibal's dream, all of them posit that the Carthaginian general was summoned to invade Italy. Hannibal was cautioned not to look back, but carried away by curiosity, he disobeyed the divine order and saw massive destruction which prophesied the downfall of Italy³⁹. Disobedience to divine law was an act of sacrilege which deserved punishment. Yet Hannibal was not punished, which implies that his disobedience should be interpreted in the divine, rather than human realm. Only someone who is equal to the gods can disobey their commands without any consequences.

The persuasive intent of the primary source which, according to Cicero, can be traced back to Silenus, becomes apparent upon closer examination of one significant detail of

³⁵ H. Hesselbarth, *Historisch-kritisch Untersuchungen zur Dritten Dekade des Livius*, Halle 1889, p. 7.

³⁶ J. Seibert, *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993, p. 184.

³⁷ Ibidem, pp. 184–185; J. Vogt, *Das Hannibal-Portrait im Geschichtswerk des Titus Livius und seine Ursprünge*, Freiburg im Breisgau 1953 (Diss.), pp. 98–99; A. La Penna, *Aspetti del pensiero storico latino*, Torino 1978, p. 105; Cipriani, *L'epifania di Annibale*, Bari 1984, pp. 116–117; D. Briquel, *La propagande d'Hannibal au début de la deuxième guerre punique: remarques sur les fragments de Silènos de Kalèaktè*, [in:] *Actas del IV congreso internacional de estudios fenicos y punicas*, Cádiz, 2 al 5 de Octubre de 1995, vol. I, Cádiz 2000, pp. 123–127; I. D'Arco, *Il sogno premonitore di Annibale e il pericolo delle Alpi*, "Quaderni di Storia" 2002, p. 145; M. Wolny, *Hannibal w Italii (218–217 p.n.e.)*. *Studia nad uwarunkowaniami początkowych sukcesów kartagińskich* [Hannibal in Italy (218–217 BC). Studies on the Set of Factors of Initial Carthaginian Successes], Olsztyn 2007, pp. 253–263.

³⁸ D. Briquel, op. cit., p. 125.

³⁹ FGH, fr. 175 (Silenos von Kaleakte); Cic. *De div.* 1.49; por. HRR, fr. 11 (Coelius); Liv. 21.22.5–9; Val. Max. 1.7 ext. 1; Sil. 3.163–221; Zon. 8.22.

this report, namely the divine messenger's identity and origin, as well as the forces that commanded him to appear in Hannibal's dream⁴⁰. A passage in *De divinatione* states that the Carthaginian general was aided by an emissary of the gods who was a member of the *concilium deorum*. It is the divine messenger who instructs Hannibal not to look back⁴¹. In this account, the command is issued by a single deity, whereas in Livy's story, the ban was announced by the council of gods (*concilium deorum*)⁴².

In Zonoras' chronicles, Hannibal also receives his instructions from a single messenger⁴³. The latter account validates Cicero's statement which posits Coelius Antipater's involvement⁴⁴. It appears that Zonoras closely followed the annalist's narrative and cited facts in considerable detail, whereas Livy introduced some modifications to serve the needs of the Roman propaganda⁴⁵. According to J. Seibert, the destruction of Italy was intentionally described in considerable detail to emphasize that Hannibal would never conquer Rome⁴⁶. In turn, I. D'Arco notes that the manner in which the motif of Hannibal's dream had been incorporated in Roman literature suggests that the success of the general's Italian campaign was illusory because the final episode of the dream implies that the Carthaginian commander would ultimately suffer defeat from the Roman army⁴⁷.

Silenus' narrative about Hannibal's achievements can be characterized in greater detail based on the above interpretation. In Silenus' account, the Carthaginian general fails to obey the instructions of the divine messenger. The fact that Hannibal could willfully challenge the authority of the council of gods implies that he was portrayed by Silenus as a demigod with a nearly equal status to Roman deities. Hannibal's decision to disobey the divine order had no tangible repercussions, at least not in the immediate timeframe. It should be noted that in Livy's account, Hannibal's disobedience testifies to his impudence, lack of respect for the gods (*nulla religio*)⁴⁸, and prideful desire for prominence (ὄβρις)⁴⁹.

⁴⁰ Cic., *De div.* 1.49.

⁴¹ Ibidem: "quo illum utentem cum exercitu progredi coepisse; tum ei ducem illum praecipisse, ne respiceret".

⁴² Liv. 21.22.6: "proinde sequeretur neque usquam a se defluceret oculos".

⁴³ Zon. 8.22.

⁴⁴ Cic., *De div.* 1.49: "hoc item in Sileni, quod Coelius sequitur, Graeca historia est (is autem diligentissime res Hannibalis persecutus est)". Also: HRR, fr. 11 (Coelius).

⁴⁵ In Livy's story, Hannibal was instructed to proceed and let the prophecy remain unknown – Liv. 21.22.9: "pergeret porro ire nec ultra inguieret sineretque fata in occulto esse"; D.S. Levene, *Livy on the Hannibalic War*, Oxford 2012, p. 46; M. Wolny, *Hannibal's Dream in Punica by Silius Italicus (3.163–221)* [in press].

⁴⁶ Cf. J. Seibert, op. cit., pp. 189–190.

⁴⁷ I. D'Arco, op. cit., p. 162: "Così il successo del superamento delle Alpi viene fatto apparire come momentaneo e illusorio: la chiusa del sogno lascia intuire la sconfitta finale di Annibale e quindi la vittoria dei Romani".

⁴⁸ Liv. 21.4.9; M. Wolny, *Inhumana crudelitas wodza Hannibala* [Inhumana crudelitas of Hannibal], "Echa Przeszłości" 2014, XV, p. 10.

⁴⁹ G. Mader, *Ἀντίος ὄβριστης: Traces of a <Tragic> Pattern in Livy's Hannibal in Book XXI?*, "Ancient Society" 1993, 24, pp. 205–224.

Cicero's account describing the miraculous events in Capo Colonna during Hannibal's retreat from Italy could imply that he was indirectly influenced by Silenus' story as cited by Coelius. This narrative posits that the Carthaginian general intended to steal a golden column from the Temple of Juno Lacinia. Hannibal ordered to drill a hole in the column to ascertain that it was made entirely of gold. Having determined that the column was solid gold, he decided to take it back to Carthage. In his dream, Hannibal was visited by a goddess who was identified as Juno in Cicero's account. The goddess warned the general that his decision would have disastrous consequences. Juno threatened Hannibal that he would lose his remaining good eye if the column were removed from the temple. Hannibal obeyed the warning, and to placate the goddess, he had a small statue of a heifer cast from gold shavings and mounted on the top of the column⁵⁰. This event emphasizes the power of divine admonition, and it testifies to Hannibal's humility before the gods. Contrary to the account of Hannibal's dream, in this case, the hero chooses to follow the goddess' instructions to avoid the dire consequences of his disobedience. Interestingly, Cicero cites Coelius directly ("Hannibalem Coelius scribit") in this case, whereas a reference to Silenus is made only in the introduction to the story about Hannibal's dream ("hoc item in Sileni, quod Coelius sequitur"⁵¹). Therefore, in Coelius' account, which could have been modified by the annalist based on Silenus' original narrative, Hannibal respects the will of the goddess who has been identified as Juno. The story of Hannibal's dream presents an opposite scenario, and the divine message is ignored by the Carthaginian general.

The chronological sequence of events is rather striking. Hannibal is guided by pride at the beginning of his Italian campaign, but painful experiences (the general loses his eye or vision when crossing the Arno River) prove to be an effective lesson in humility, and the general ultimately obeys the goddess at the end of his arduous journey. This change in narrative was undoubtedly a Roman modification that could have been introduced by Coelius himself. It seems that Coelius made selective use of the source material compiled by Silenus. Livy's account reveals yet another interesting event during Hannibal's stay in Capo Colonna. The general spent the summer of 205 BCE near the temple of Juno Lacinia, where he built and dedicated an altar with an extensive inscription of his achievements engraved in Punic and Greek: "propter Iunonis Laciniae templum aestatem Hannibal egit, ibique aram condidit dedicavitque cum ingenti rerum ab se gestarum titulo Punicis Grae-

⁵⁰ Cic. *De div.* 1.24.48: "Hannibalem Coelius scribit, cum columnam auream, quae esset in fano Iunonis Laciniae, auferre vellet dubitaretque, utrum ea solida esset an extrinsecus inaurata, perterebravisse, cumque solidam invenisset, statuisse tollere; ei secundum quietem visam esse Iunonem praedicere, ne id faceret, minarique, si fecisset, se curaturam, ut eum quoque oculum, quo bene videret, amitteret, idque ab homine acuto non esse neglectum; itaque ex eo auro, quod exterebratum esset, buculam curasse faciendam et eam in summa columna conlocavisse".

⁵¹ Cic. *De div.* 1.24.48–49.

cisque litteris insculpto”⁵². According to Polybius, the purpose of the inscription was to commemorate Hannibal’s triumphs. Polybius also reported on a document describing the composition of Carthaginian troops that had been found at Lacinium. This information was inscribed on a bronze plaque (χάλκωμα) upon Hannibal’s orders (κατατάσσω) during his stay in the region (καθ’ οὗς καιροῦς ἐν τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν τόποις ἀνεστρέφετο)⁵³.

A. Klotz argued that the records kept by the Greek historian Silenus were the main sources of knowledge in Polybius’ work⁵⁴. This argument is not unambiguously acceptable because Polybius could have resorted to various means to obtain such an important source of information. If Polybius’ decision to follow Silenus’ accounts was based on the assumption that they were reliable (ἀξιόπιστος)⁵⁵, he probably drew upon more than one source of knowledge. The German historian’s assertions concerning Livy’s sources appear to be more plausible. Klotz argued that Livy’s writing was also based on Silenus’ work, albeit only indirectly. According to Klotz, Coelius was the missing part of the puzzle linking Silenus with Livy⁵⁶.

However, the assertion that the altar commemorating Hannibal’s achievements in Capo Colonna was described by Silenus remains doubtful. Writers and historians who promoted Roman interests, in particular Polybius, could have learned about the engravings from other independent sources, including the Greeks⁵⁷. Therefore, the dissemination of knowledge about Hannibal’s accomplishments cannot be analyzed based solely on relationships between various literary sources, especially since a clear reference to oral tradition was made by Coelius⁵⁸.

Conclusions

M. Jaeger rightly notes that formal efforts aiming to commemorate Hannibal’s achievements were a part of Middle Eastern tradition⁵⁹. Therefore, the Carthaginian general relied on various means and tools to build his political image. These included a language of communication originating from a “hieratic” approach to glorifying own

⁵² Liv. 28.46.16.

⁵³ Plb. 3.33.18: “ἡμεῖς γὰρ εὐρόντες ἐπὶ Λακινίῳ τὴν γραφὴν ταύτην ἐν χαλκώματι κατατεταγμένην ὑπ’ Ἀννίβου, καθ’ οὗς καιροῦς ἐν τοῖς κατὰ τὴν Ἰταλίαν τόποις ἀνεστρέφετο, πάντως ἐνομίσαμεν αὐτὴν περὶ γε τῶν τοιοῦτων ἀξιόπιστον εἶναι: διὸ καὶ κατακολουθεῖν εἰλόμεθα τῇ γραφῇ ταύτῃ”.

⁵⁴ A. Klotz, *Livius und seine Vorgänger*, Leipzig–Berlin 1941, p. 190.

⁵⁵ Plb. 3.33.18. M. Wolny’s presentation entitled *Commemorazione di grandi successi al momento della sconfitta – Annibale in Capo Colonna* [in press], delivered on 25 January 2023 during a scientific conference in Rome (“*Marciano con Annibale*”) initiated a discussion on this discovery.

⁵⁶ A. Klotz, *Livius und seine...*, p. 190; F.W. Walbank, *A Historical Commentary on Polybius*, vol. I, Oxford 1957, p. 365.

⁵⁷ O. Cuntz, *Polybius und sein Werk*, Leipzig 1902, p. 63.

⁵⁸ HRR, fr. 17 (Coelius).

⁵⁹ M. Jaeger, *Livy, Hannibal’s Monument, and the Temple of Juno at Croton*, “*Transactions of the American Philological Association*” 2006, 136/2, p. 392.

achievements that had been widespread in the Neo-Assyrian Empire. Mehmet-Ali Ataç believes that bas-relief sculptures in palaces depict “historical” events, mostly battles and military sieges⁶⁰. In this approach, the human world and the divine realm permeate each other, and rulers acquire miraculous attributes that guarantee military and political success. This example testifies to the broad reach of propaganda measures. According to R. Miles, Alexander the Great was the first ruler who fully grasped the significance of political propaganda in military campaigns. Faithful and well-trained troops were not the only resource that enabled Alexander to conquer the Middle East. The Macedonian king also relied on his advisors, courtiers, writers, and intellectuals to garner support for his campaigns. Despite the fact that many historical records describing Alexander’s achievements were composed after his death, stories about the king experiencing divine grace were widely circulated at a time of war in an attempt to acquire allies and weaken the enemy’s morale⁶¹. Numerous similarities indicate that Hannibal was inspired by Alexander’s propaganda machine. The measures initiated by the Carthaginian general served the same political goal. As in Alexander’s case, some historical and literary accounts of Hannibal’s accomplishments were written after his death, but many narratives were disseminated during the general’s life to aid his political career, including those that were based largely on the work of Silenus.

Due to a general scarcity of historical sources, definitive conclusions are difficult to formulate, but the existing evidence seems to indicate that Silenus resorted to rhetorical and dramatic devices, which were highly characteristic of his work, to portray Hannibal as a skillful military leader. Drama and rhetoric were popular tools in Hellenic literary tradition, which is why Silenus’ writing could have attracted the interest of Coelius. He introduced some modifications to Silenus’ original work, possibly with the intent of concealing his attempts at portraying Hannibal as a Carthaginian leader with divine status. These eclectic methods could have been used to build a propaganda narrative around Hannibal’s achievements also in later years, since Silenus accompanied Hannibal “for as long as fortune allowed” (*quamdiu fortuna passa est*)⁶². In a heuristic sense, it would also be necessary to consider whether, Silenus’ efforts to build Hannibal’s political image could have also served the general after the Second Punic War when he fled into voluntary exile and continued his anti-Roman policy.

⁶⁰ M.-A. Ataç, *Visual Formula and Meaning in Neo-Assyrian Relief Sculpture*, “The Art Bulletin” 2006, 88/1, pp. 70–71.

⁶¹ R. Miles, *Hannibal and Propaganda*, [in:] *A Companion to the Punic Wars...*, pp. 260–279.

⁶² Nep. *Hann.* 13.3.

References

- Africa Th. W., *The One-Eyed Man against Rome: An Exercise in Euhemerism*, "Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1970, 19/5.
- Ataç M.-A., *Visual Formula and Meaning in Neo-Assyrian Relief Sculpture*, "The Art Bulletin" 2006, 88/1.
- Briquel D., *La propagande d'Hannibal au début de la deuxième guerre punique: remarques sur les fragments de Silènos de Kalèaktè*, [in:] *Actas del IV congreso internacional de estudios fenicios y púnicas*, Cádiz, 2 al 5 de Octubre de 1995, vol. I, Cádiz 2000.
- Cipriani, *L'epifania di Annibale*, Bari 1984.
- Cuntz O., *Polybius und sein Werk*, Leipzig 1902.
- D'Arco I., *Il sogno premonitore di Annibale e il pericolo delle Alpi*, "Quaderni di Storia" 2002.
- Erskine A., *Hannibal and The Freedom of The Italians*, "Hermes" 1993, 121.
- Foulon É., *Le héros des alpes (Polybe III, 47, 6–48, 12): Mercure Alètès*, "Revue de l'histoire des religions" 2000, 217.
- Herrmann W., *Die Historien des Coelius Antipater. Fragmente und Kommentar*, Miesenheim am Glan 1979.
- Hesselbarth H., *Historisch-kritisch Untersuchungen zur Dritten Dekade des Livius*, Halle 1889.
- Hoyos D., *Hannibal's Dynasty: Power and Politics in the Western Mediterranean 247–183 B.C.*, London 2003.
- Jacoby F., *Silenos no. 1*, Realencyclopädie der classischen Altertumwissenschaft II, Hlbd. 50, Stuttgart 1927.
- Jaeger M., *Livy, Hannibal's Monument, and the Temple of Juno at Croton*, "Transactions of the American Philological Association" 2006, 136/2.
- Jumeau R., *Un aspect signicatif de l'exposé livien dans les livres 21 et 22*, [in:] *Hommages à Jean Bayet*, ed. M. Rennard, R. Schilling, Brüssel 1964.
- Klotz A., *Livius und seine Vorgänger*, Leipzig–Berlin 1941.
- Klotz A., *Über die Stellung des Cassius Dio unter den Quellen zur Geschichte des zweiten punischen Krieges. Eine Vorarbeit zur Quellenanalyse der dritten Dekade des Livius*, "Rheinisches Museum" 1936, 85.
- La Penna A., *Aspetti del pensiero storico latino*, Torino 1978.
- Levene D.S., *Livy on the Hannibalic War*, Oxford 2012.
- Lewandowski I., *Historiografia rzymska [Roman Historiography]*, Poznań 2007.
- Lomas K., *Rome, Latins and Italians in the Second Punic War*, [in:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Blackwell 2011.
- Luce T.J., *Livy. The Composition of His History*, Princeton 1977.
- Mader G., *Ἀννίας ὑβριστής: Traces of a <Tragic> Pattern in Livy's Hannibal in Book XXI?*, "Ancient Society" 1993, 24.

- Meister K., *Annibale in Sileno*, "Maia" 1971, 23.
- Miles R., *Hannibal and Propaganda*, [in:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Blackwell 2011.
- Ogden D., *Drakōn: Dragon Myth and Serpent Cult in the Greek and Roman Worlds*, Oxford 2013.
- Pohl M., *Coelius Antipater: Person und Werk*, "Historia Scribere" 2013, 5.
- Seibert J., *Forschungen zu Hannibal*, Darmstadt 1993.
- Vogt J., *Das Hannibal-Portrait im Geschichtswerk des Titus Livius und seine Ursprünge*, Freiburg im Breisgau 1953 (Diss.).
- Walbank F.W., *A Historical Commentary on Polybius*, vol. I, Oxford 1957.
- Wolny M., *Commemorazione di grandi successi al momento della sconfitta – Annibale in Capo Colonna* [in press].
- Wolny M., *Fragment przekazu Fabiusza Piktora w dziele Polibiusza (III, 8, 1–8)* [The Fragment of Fabius Pictor's Account in the Polybius' Work (III, 8, 1–8)], "Echa Przeszłości" 2004, V.
- Wolny M., *Hannibal's Dream in Punica by Silius Italicus (3.163–221)* [in press].
- Wolny M., *Hannibal w Italii (218–217 p.n.e.)*. *Studia nad uwarunkowaniami początkowych sukcesów kartagińskich* [Hannibal in Italy (218–217 BC). Studies on the Set of Factors of Initial Carthaginian Successes], Olsztyn 2007.
- Wolny M., *Inhumana crudelitas wodza Hannibala* [Inhumana crudelitas of Hannibal], "Echa Przeszłości" 2014, XV.
- Wolny M., *Studia nad statusem i kompetencjami dowódców kartagińskich w okresie przewagi Barkidów (237–201 p.n.e.)* [A Study on The Status and Competences of Carthaginian Commanders During the Period of Barcid's Dominance (237–201 BCE)], 2 ed., Oświęcim 2016.
- Wolny M., *Wolność według Hannibala. Historiograficzna wizja polityki kartagińskiej wobec miast Italii (218–210 p.n.e.)* [Freedom According to Hannibal. A Historiographical Account of Carthaginian Policy Towards Ancient Italian Cities (218–210 BCE)], "Echa Przeszłości" 2022, XXIII/1.
- Zimmermann K., *Roman Strategy and Aims in the Second Punic War*, [in:] *A Companion to the Punic Wars*, ed. D. Hoyos, Blackwell 2011.

Silenus of Kale Akte and the propaganda process of building Hannibal's image

Summary: The article examines the role of Greek historian Silenus in building a strategic narrative about the Second Punic War (218–201 BCE) and Hannibal's image for the needs of political propaganda. Historical annals composed by Lucius Coelius Antipater, a Roman jurist and historian, provide an interesting framework for drawing conclusions about Silenus' work. An analysis of formal and substantive principles in Coelius' annals supports the identification of similarities in both authors' works and the modifications introduced by the Roman historian. Silenus was tasked with building a historical narrative in support of Carthage, and he resorted to various literary devices to paint a positive image of the Carthaginian general. These propaganda measures incorporated religious elements, as evidenced by two events described in

Cicero's *De divinatione*: Hannibal's dream at the beginning of the invasion in the Apennine Mountains, and the general's stay in Capo Colonna towards the end of the Italian campaign. These episodes were clearly derived from Silenus' works, which suggests that Hannibal resorted to various tools to build his political image. In addition to formal references to Hellenic literature, Hannibal's propagandist relied also on the language of communication derived from a "hieratic" approach to glorifying own achievements and Middle Eastern traditions. The aim of these literary manipulations was to convince the readers that the worlds of gods and humans are entangled, and that political and military leaders are endowed with miraculous powers that enable them to rise to victory. Coelius introduced some modifications to Silenus' original work, possibly with the intent of concealing his attempts at portraying Hannibal as a Carthaginian leader with divine status.

Keywords: Carthage, Hannibal, Silenus, Hellenistic historiography, Roman historiography, political propaganda

Silenus und der Prozess der propagandistischen Gestaltung des Bildes von Hannibal

Zusammenfassung: Der Autor dieses Artikels versucht, den Einfluss des Werkes des griechischen Historikers Silenus auf die Darstellungen des Zweiten Punischen Krieges (218–201 v. Chr.) und die Gestaltung des Propagandabildes von Hannibal zu bestimmen. Die Vorstellung von Silenus' Werk wird durch dessen Schilderung eines römischen Lesers seines Werkes, nämlich des Annalisten Lucius Caelius Antipater, beeinflusst. Das Erkennen von formalen und inhaltlichen Prinzipien dieses Berichts macht es möglich, kohärente Elemente im Werk beider Autoren aufzuzeigen und Aussagen in Bezug auf die Richtung der von Antipater vorgenommenen Veränderungen zu formulieren. Silenus griff als griechischer Historiker, der ein für die punische Seite günstiges Bild der Ereignisse konstruieren wollte, auf eine Reihe von literarischen Eingriffen zurück, um vor allem den karthagischen Feldherrn in ein günstiges Licht zu rücken. Bei der Kreation des Bildes dieses Feldherrn bezog er sich auch auf einige Elemente aus der religiösen Sphäre, was an zwei Episoden zu sehen ist, die in Ciceros *De Divinatione* nebeneinander stehen: Hannibals Traum zu Beginn der Invasion auf die Apenninenhalbinsel und der Aufenthalt des Feldherrn in Capo Colonna am Ende des Feldzugs in Italien. Eine Analyse dieser Episoden zeigt, dass sie auf Silenus zurückgehen, was die These stützt, dass Hannibal sein Propagandabild mit verschiedenen Mitteln aufbaute. Neben formalen Bezügen zur hellenistischen Literatur wurde auch eine Kommunikationssprache verwendet, die ihren Ursprung in der „hieratischen“ Darstellung der eigenen Leistungen hatte und sich auf die nächstliegende Tradition bezog. Das Wesen solcher Darstellungen bestand darin, zu zeigen, dass die Welten der Götter und der Menschen einander durchdringen und dass Herrscher dank „wundersamen“ Attributen der Macht, die sie erlangen, bereit sind weitere Erfolge zu erzielen. Die Methode, mit der Caelius den ursprünglichen Text von Silenus modifiziert hat, lässt sich als vermutlicher Versuch aufdecken, die Hauptintention, d.h. die Gleichstellung Hannibals dem karthagischen Götterhäuptling, zu verschleiern.

Schlüsselwörter: Kartagina, Hannibal, Silenus, hellenistische Geschichtsschreibung, römische Geschichtsschreibung, Propaganda der Macht

Silenus i proces propagandowego kreowania wizerunku Hannibala

Streszczenie: Autor artykułu próbuje określić wpływ twórczości greckiego historyka Silenusa na kształtowanie podstaw relacji dotyczącej drugiej wojny punickiej (218–201 p.n.e.) i konstruowanie propagandowego wizerunku Hannibala. Na wyobrażenie o twórczości Silenusa rzutuje przekaz pośredni, skonstruowany przez rzymskiego czytelnika jego twórczości, czyli annalistę Lucjusza Celiusza Antypatra. Rozpoznanie pryncypiów formalnych i merytorycznych tego przekazu sprzyja wykazaniu elementów koherentnych w twórczości obydwu autorów oraz ułatwia przyjęcie założeń, w jakim kierunku przebiegały rzymskie modyfikacje. Silenus jako grecki historyk zaangażowany w konstruowanie obrazu wydarzeń sprzyjających stronie punickiej uciekał się do szeregu zabiegów literackich, które przede wszystkim w korzystnym świetle prezentowały kartagińskiego dowódcę. Kreowanie wizerunku tego dowódcy zawierało w sobie również elementy odwołujące się do sfery religijnej, co można prześledzić na podstawie dwóch epizodów zestawionych w *De Divinatione* Cyncerona: snu Hannibala lokowanego na początku inwazji na Półwysep Apeniński i pobytu dowódcy w Capo Colonna u schyłku kampanii w Italii. Analiza tych epizodów wskazuje, że wywodzą się one od Silenusa, co sprzyja ugruntowaniu tezy, iż Hannibal budował swój propagandowy wizerunek przy pomocy różnych narzędzi. Obok formalnych nawiązań do literatury hellenistycznej wykorzystywano również język komunikacji, mający swoją genezę w „hieratycznym” sposobie obrazowania historii własnych dokonań i nawiązujący do tradycji bliskowschodniej. Istotą takich prezentacji było pokazanie, że światy bogów i ludzi przenikają się nawzajem, a władcy – zyskując „cudowne” atrybuty siły – gotowi są do odnoszenia dalszych sukcesów. Wykorzystany przez Celiusza sposób modyfikacji źródłowej „matrycy” pochodzącej od Silenusa przypuszczalnie odkrywa próby zamaskowania naczelnej intencji wskazującej na Hannibala jako równego bogom kartagińskiego wodza.

Słowa kluczowe: Kartagina, Hannibal, Silenus, historiografia hellenistyczna, historiografia rzymska, propaganda władzy

Marek Jurkowski

University of Silesia in Katowice

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8005-5524>

Place names commemorating Hadrian – an attempt to approximate the scale of the phenomenon*

According to *Historia Augusta*, emperor Hadrian *multas civitates Hadrianopolis appellavit, ut ipsam Carthaginem et Athenarum partem*¹. The modifier *multae* suggests that cities with the name Ἀδριανόπολις were so ubiquitous that their number could not be accurately determined. However, Ἀδριανόπολις was not the only place name commemorating emperor Hadrian. A wide variety of historical sources can be analyzed to assess the practice of naming places after Hadrian in the Roman Empire, but many of these sources have been only partly preserved. This is one of the reasons why the scale of this phenomenon has been investigated relatively rarely and with a varied degree of success. Johann Assmann identified 10 colonies and 14 *caetera oppida* commemorating Hadrian. He also mentioned 9 other settlements bearing the name Ἀδριανή, but his analysis did not account for municipalities (*municipia*)². Many of the settlements named after Hadrian are listed in Brigitte Galsterer-Kröll's comprehensive (573 toponyms and titles in all) compilation of place names and city titles of the Roman Empire, but the author did not explicitly state whether all of these oikonyms were directly associated with the emperor³. In a study of urban autonomy during the reign of Trajan and Hadrian, Francesco Grelle mentioned 12 colonies and 19 municipalities that were named or possibly named after Hadrian⁴. A list of πόλεις commemorating Hadrian in Asia Minor was compiled by Marcel

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ *HA, Hadr.* 20, 4.

² J. Assmann, *De coloniis oppidisque Romanis, quibus imperatoria nomina vel cognomina imposita sunt*, Langensalzae 1905, pp. 118–127.

³ B. Galsterer-Kröll, *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, „Epigraphische Studien” 1972, 9, pp. 44–145.

⁴ Cf. F. Grelle, *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano. Teoria e prassi dell'organizzazione municipale*, Napoli 1972, pp. 89, 171, 175, 178–180, 183, 187, 191–192, 200, 203, 206, 208–209, 214, 218–220.

Le Glay⁵, whereas Jacques Gascou⁶ identified Roman colonies and municipalities in Africa created during Hadrian's reign. Michael Zahrnt and Mary T. Boatwright attempted to determine the total number of colonies and municipalities founded by Hadrian. Zahrnt identified 9 colonies and 21 municipalities, as well as 12 other municipalities that may have been associated with this Roman emperor⁷. In turn, Boatwright identified 11 colonies, 21 municipalities, and one peregrine town that had been merged with an existing colony. The cited author also mentioned 7 locations that were named after Hadrian as their founder, as well as 27 places that bore some form of Hadrian's name despite the fact that they were not founded by the emperor, nor did he change their legal status⁸. Boatwright was most successful in exploring the extent to which Hadrian's name was incorporated into place names, but the resulting list of colonies and municipalities created by him is not free of errors⁹, and these settlements should be differentiated from colonies and municipalities that were named or probably named after Hadrian. Therefore, the main aim of this article was to estimate the total number of locations that were named or probably named after Hadrian, as evidenced by historical sources, including colonies, municipalities, peregrine towns, and other settlements with unknown legal status. Such efforts entail an analysis of historical records that mention locations commemorating the emperor in their names and titles, in particular sources whose interpretation, reliability or even authenticity stir controversy.

Colonies named after Hadrian include real and titular colonies founded by the emperor¹⁰, as well as locations that had been previously granted colony status and that bore some form of Hadrian's name for different reasons. Therefore, the list of colonies commemorating Hadrian that can be validated based on historical sources should be differentiated from the emperor's real and titular colonies (although these sets largely overlap). Historical records referencing locations that were named or probably named after Hadrian are diverse. In some cases, a given place name and its variants (some of which

⁵ M. Le Glay, *Hadrien et l'Asklépieion de Pergame*, "Bulletin de correspondance hellénique" 1976, 100, pp. 357–359.

⁶ J. Gascou, *La politique municipale de l'empire romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime-Sévère*, Rome 1972, pp. 115–137; idem, *La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. 1: De la mort d'Auguste au début du IIIe siècle*, [in:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II 10.2, Berlin–New York 1982, pp. 180–192.

⁷ M. Zahrnt, *Zahl, Verteilung und Charakter der hadrianischen Kolonien (unter besonderer Berücksichtigung von Aelia Capitolina)*, [in:] *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 2, 1984 und 3, 1987*, Bonn 1991, p. 464.

⁸ Cf. M.T. Boatwright, *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton–Oxford 2000, pp. 39–41, 104, 172.

⁹ Ibidem, pp. 40, 172 (the number of colonies indicated on page 40 is incorrect because it does not account for the colonies mentioned by the author on page 172).

¹⁰ According to M.T. Boatwright (ibidem), this category of colonies is represented by *Aelia Capitolina* and *Aelia Mursa*. Krzysztof Królczyk (*Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches. 1.–3. Jh. n. Chr.*, Poznań 2009, pp. 69–70) points out that the colony at Mursa could have been founded by a *deductio veteranorum*, but he considers this scenario to be rather unlikely.

can be attributed to the mistakes made by stone engravers or minters) can be traced in dozens of historical records, whereas other names and titles are evidenced by a single source or are confirmed only partially. One (*H*) to 3 (*HAD*) letters on coins minted in the city of Parium in Mysia, and 2 letters (*HA*) on coins minted in Parlais in Pisidia suggest that these urban settlements were named after Hadrian. In Parium, the abbreviated titulature of the colony, *C G I P* (*Colonia Gemella* [or: *Gemina*] *Iulia Parium*) during the reign of Nerva and Trajan¹¹, evolved to *C G I H P*¹² in Hadrian's era. The letters *C G I H P* were still found on coins minted during the reign of Gallineus¹³. The assumption that the letter *H* denotes *Hadriana* appears to be validated by the letters *HA* or *HAD*¹⁴ on coins minted by Hadrian's successors, as well as an inscription which names Hadrian as the colony's *conditor*¹⁵. The letters *HA* were also identified on some coin series released in Parlais during the reign of Marcus Aurelius¹⁶. A historically validated list of colonies that were named or possibly named after Hadrian is presented in Table 1. The list cites selected sources or, in some cases, the only sources that provide such evidence (the same applies to the remaining tables in the article). Only the most complete place names were cited, and variants were disregarded. Iconium is the only exception due the unique character of this variant name.

Table 1. A historically validated list of colonies that were named or possibly named after Hadrian

No.	Name	References
1.	[COLONIA] AELIA [AVG(usta) AE]CLA[N] VM	CIL IX 1111
2.	COL[O]NIA AELIA AVG(usta) ITALICA	CIL XII 1856. Cf. AE 1908, 150. 1952, 121. 1983, 520; Gell. <i>NA</i> 16, 13, 4
3.	COLONIA AELIA AVG(usta) LARES	CIL VIII 1779
4.	COLONIA AELIA AVGVSTA MERCVRIALIS THAENIT(ana)	CIL VI 1685 (321 CE)
5.	COL(onia) AEL(ia) AVG(usta) TIP(asensis)	AE 1958, 128. Cf. AE 1955, 130 (146/147 CE)
6.	COL(onia) AELIA CAP(itolina)	RPC IV/3 (temp. no.) 6401. Cf. RPC III 3963–3967, 3969–3971; CIL III 6649; Cass. Dio 69, 12, 1; Steph. Byz. s.v. Αἰλία
7.	COLONIA AEL(ia) HADRIANA AVGVSTA BVLLA REG(ia)	CIL VIII 25522

¹¹ RPC III 1533–1538.

¹² RPC III 1542. The reverse side of the coin bears the *sulcus primigenius* motif.

¹³ For example: BMC, *Mysia*, 108 (no. 122).

¹⁴ RPC IV/2 (temp. nos.) 626, 9179, 10921. This element also appears independently, cf. RPC IV/2 (temp. no.) 2896.

¹⁵ CIL III 374.

¹⁶ RPC IV/3 (temp. nos.) 7696, 7698.

8.	COL(onia) AELIA HADRIANA AVGVSTA FORMIAE	CIL X 6079
9.	a) COL(onia) AELIA TRAIANA AVG(usta)	– B. Pace, <i>Ricerche nella regione di Conia, Adalia e Scalanova</i> , “Annuario della r. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente” 1923/1924 [1926], 6–7 p. 347 (Fig. 4)
	b) COL(onia) AEL(ia) HADRIANA AVG(usta) ICONIENSIVM	– CIL III 12137. Cf. CIL III 12136
10.	COLONIA AELIA HADRIANA AVG(usta) ZAMA REGIA	CIL VI 1686 (322 CE)
11.	COL(onia) AEL(ia) MVRSA	CIL III 3560. Cf. CIL III 3279; AE 2011, 139; Steph. Byz. s.v. Μούρσα
12.	COLON(ia) [Gemella or Gemina] IVL(ia) HAD(riana) PAR(ium)	RPC IV/2 (temp. no.) 626. Cf. RPC III 1542. IV/2 (temp. nos.) 626, 9179, 10921; CIL III 374
13.	COL(onia) IVL(ia) AEL(ia) HADR(iana) AVG(usta) VTIK(a)	CIL VIII 1181. Cf. Gell. NA 16, 13, 4
14.	C(olonia) I(ulia) HAD(riana) AVENN(io)	CIL XII 1120
15.	IVL(ia) AVG(usta) HA(driana) COL(onia) PARLA(is)	RPC IV/3 (temp. nos.) 7696, 7698

Place names commemorating Hadrian contained elements derived from the emperor’s *nomina* and imperial titles; therefore, any attempts to estimate the number of settlements named after the emperor should make a distinction between oikonyms derived directly from Hadrian’s name and those commemorating emperors whose imperial titlature bore identical components. For the sake of data analysis, it should be noted that after *dies principatus*¹⁷ celebrations of 11 August 117 CE in Antioch, Hadrian’s imperial titlature stood as *Imperator Caesar Traianus Hadrianus Augustus*¹⁸. Hadrian learned that Trajan had (allegedly¹⁹) adopted him only two days earlier²⁰, but despite the above, he retained his family name of *Aelius*²¹. This fact is reflected in the titles of the colonies listed in Table 1²². In the total number of 15 settlements listed in Table 1, 12 contain the word *Aelia* (nos. 1–11, and 13), 11 – *Augusta* (nos. 1–5, 7–10, 13, and 15), and

¹⁷ Cass. Dio 69, 2, 1; *HA, Hadr.* 4, 7.

¹⁸ For example: *Documents illustrating the Principate of Nerva, Trajan and Hadrian*, ed. E.M. Smallwood, Cambridge 1966, Nos. 59–61, 63, 64, 72a, 73, 76. Cf. D. Kienast, *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2004, p. 128.

¹⁹ Cf. Cass. Dio 69, 1, 1.

²⁰ *HA, Hadr.* 4, 6.

²¹ Cf. B.M. Levick, *Faustina I and II. Imperial Women of the Golden Age*, Oxford 2014, p. 183 (endnote 7).

²² It should also be noted that on one inscription (CIL II 1135), Italica is referred to as *C(olonia) V(?) ITALICENSIVM*. Theodor Mommsen associated the letter *V* with *Ulpia*. According to another interpretation, the letter *V* denotes *Victrix*. Cf. CIL II, p. 146.

8 – *Hadriana* (nos. 7–10, 12–15). A reference to the *cognomen Traiana* after Hadrian's adoption had been officially announced was found in an inscription bearing the name of a colony in Iconium (no. 9a). According to B. Galsterer-Kröll²³ and Stephen Mitchell²⁴, the above was merely an engraving error, whereas M. Zahrnt questioned the inscription's authenticity²⁵. In Table 1, five colony names contain the cluster *Aelia Augusta* (nos. 1–5), and five colony names feature the cluster *Aelia Hadriana Augusta* (nos. 7, 8, 9 b, 10, and 13). The word *Hadriana* leaves little doubt as to the origin of the eponym²⁶, but can the same assertion be made based solely on the nomenclature when this element is not present? According to J. Gascou, "les colonies ou municípios qui s'intitulent *Aelia* ou *Aelium*, *Aelia Augusta* ou *Aelium Augustum*, qu'il y ait ou non adjonction à ce titre d'*Hadriana* ou d'*Hadrianum*, ne peuvent à notre avis être que des créations d'Hadrien"²⁷. In turn, F. Grelle noted that cities whose titlature contains the epithet *Aelia* could theoretically have been founded by Antoninus Pius or Commodus, but an analysis of the titles of the colonies and municipalities founded or reorganized by Hadrian's successors suggests that in localities whose new legal status can be clearly linked to the emperors mentioned, the epithet *Aelia (-um)* does not appear. F. Grelle observed that "esse assumono di solito il nome *Aurelia (-um)*, in un sol caso, sembra, il nome *Aelia Aurelia (Colonia Aelia Aurelia Augusta Mactaris)*"²⁸. According to the cited author, the hypothesis that Hadrian's municipality was granted colony status by Marcus Aurelius is undermined by an inscription from 169/170 CE which describes Mactaris as a *civitas*²⁹. Tipasa is a good example of a locality whose name contains the word *Aelia* despite the fact that the emperor's role in promoting the town is not entirely certain. The inscription listing the colonial titles of Tipasa (no. 5) dates from 146/147 CE³⁰, but these titles were the same as those of Italica (no. 2). In Table 1, the name of Avennio (no. 14) (present-day Avignon) – *C(olonia) I(ulia) HAD(riana) AVENN(io)* – was found in an inscription³¹ that was discovered not later than in 1787 in the Provençal

²³ B. Galsterer-Kröll, op. cit., p. 79 (endnote 193).

²⁴ S. Mitchell, *Iconium and Ninica: Two Double Communities in Roman Asia Minor*, "Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1979, 28, p. 413 (endnote 31).

²⁵ M. Zahrnt, *Vermeintliche Kolonien des Kaisers Hadrian*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1988, 71, p. 242 (endnote 51).

²⁶ However, Antoninus Pius was also called *Hadrianus* after he had been adopted by Hadrian. Cf. D. Kienast, op. cit., p. 134.

²⁷ J. Gascou, *La politique municipale de Rome...*, p. 181.

²⁸ F. Grelle, op. cit., p. 219. According to J. Gascou (loc. cit.), Antoninus Pius founded only one colony whose name did not incorporate the word *Aelia (Colonia Aurelia Augusta Pia Canusium)*.

²⁹ CIL XI 11799. According to J. Gascou (*La politique municipale de Rome...*, pp. 147–148), these titles refer to the joint rule of Marcus Aurelius and Commodus (176–180 CE). In turn, M. Zahrnt (*Hadrians Beitrag zur Munizipalisierung der Africa proconsularis*, [in:] *Monumentum et instrumentum inscriptum. Beschriftete Objekte aus Kaiserzeit und Spätantike als historische Zeugnisse. Festschrift für Peter Weiß zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 2008, pp. 237–238) noted that the epithet *Aelia* could have been derived from Hadrian's name.

³⁰ AE 1955, 130.

³¹ CIL XII 1120.

town of Apt and deposited in a local bishop's garden. During the French Revolution, the Catholic diocese of Apt was closed down, the bishop emigrated to Italy, and the inscription was lost. Esprit Calvet (1728–1810), an Avignon-based physician and collector, was allegedly the only person who had seen and made a drawing of the inscription. Once again, the inscription's authenticity was questioned by M. Zahrnt who argued that it contains surprisingly unique elements that are difficult to find in other sources. In Zahrnt's opinion, the inscription was fabricated by Calvet in an attempt to "enhance" the history of his home town³². Jacques Gascou³³, Michel Christol, and Marc Heijmans³⁴ refuted Zahrnt's claims and argued that the present-day Avignon was granted the status of a Latin colony during the reign of Augustus and was transformed into a colony of Roman citizens by Hadrian. An inscription discovered in Arles in 1989 and Pliny's account³⁵ seem to support this hypothesis³⁶. In contrast, Table 1 does not list any references to Hadrian in the name of Scupi, a colony established by the Flavian dynasty³⁷. The association between Scupi and Hadrian seems to have originated from an erroneous interpretation of a certain inscription³⁸.

According to the literature, Roman emperors founded more colonies than municipalities, but this trend was reversed by Hadrian³⁹. In consequence, the emperor was commemorated in the names of more municipalities than colonies. Some researchers postulated that Hadrian could have also been commemorated by settlements whose municipal titlature was not documented in historical sources⁴⁰. For example: in Turris Tamalleni, explicit references to the title *Aelium* have never been found in official sources, but the emperor is mentioned as the municipality's *conditor* in one inscription⁴¹. A historically

³² M. Zahrnt, *Vermeintliche Kolonien...*, pp. 229–232.

³³ J. Gascou, *Le statut d'Avignon d'après un prétendu faux épigraphique de la cité d'Apt (Vaucluse)*, "Revue archéologique de Narbonnaise" 1990, 23, pp. 225–233.

³⁴ M. Christol, M. Heijmans, *Les colonies latines de Narbonnaise: un nouveau document d'Arles mentionnant la Colonia Iulia Augusta Avennio*, "Gallia" 1992, 49, pp. 39–41.

³⁵ Pliny (*HN* 3, 36) describes Avennio as *oppidum Latinum*. M. Christol and M. Heijmans (op. cit., p. 41) surmise that in the case of Pliny's list concerning Gallia Narbonensis „derrière bien des oppida latina se cachait des colonies latine”.

³⁶ M. Christol, M. Heijmans, op. cit., p. 38 = AE 1992, 1181.

³⁷ Cf. E. Kornemann, *Coloniae*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. IV 1, Stuttgart 1900, col. 547; B. Levick, *Vespasian*, London–New York 2017, pp. 146–147.

³⁸ CIL VI 533. Cf. M.B. Hornum, *Nemesis, the Roman State, and the Games*, Leiden–Köln 1993, p. 237 (no. 151).

³⁹ M. Zahrnt, *Vermeintliche Kolonien...*, p. 229; idem, *Zahl, Verteilung und...*, p. 464.

⁴⁰ For example: F. Grelle, op. cit., pp. 178, 204, 206; A. Mócsy, *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974, pp. 143–145. Cf. M.T. Boatwright, op. cit., p. 40 (endnote 15).

⁴¹ CIL VIII 83. Cf. J. Gascou, *La politique municipale de l'empire...*, p. 134; idem, *La politique municipale de Rome...*, p. 189; F. Grelle, op. cit., p. 220. Not all researchers agree with M. Zahrnt (*Ein hadrianisches Municipium in der Hispania Tarraconensis?*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1989, 79, p. 175) who argued that based on the inscription CIL II 3239 = AE 1902, 1, the same conclusion can be drawn regarding Ilugo in *Hispania Tarraconensis*, which would suggest that *ius Latium* granted by Vespasian to *Hispaniae*

validated list of municipalities that were named or possibly named after Hadrian is presented in Table 2.

Table 2. A historically validated list of municipalities that were named or possibly named after Hadrian

No.	Name	Source
1.	a) FORVM [H]ADRIANI b) FORVM HADRIANENSIS c) M [- - -] A E C	– <i>Tab. Peut.</i> II 2. Cf. AE 1994, 1286 – CIL III 4279 – CIL XVII ² 588 (= XIII 9165)
2.	<Municipium> AEL(ia) OVILAV(a)	CIL III 11785. Cf. CIL III p. 1841. IX 2593.
3.	MVNICIPI(um) AELIANVM	<i>Z. Mirdita, Eine Inschrift aus Ulpianum,</i> “ <i>Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik</i> ” 1978, 29, p. 163 = AE 1978, 702
4.	MVN(icipium) <Aelium> AQ(uincum)	AE 1953, 14. Cf. CIL VI 1057 l. 17; <i>Eph. Epigr.</i> IV 894 c, l. 2 (tribus Sergia)
5.	MVNICIPI(um) AELI(um) AVG(usta)	CIL III 5800. Cf. CIL VI 32840; AE 1972, 359. 1980, 661
6.	MVNICIPIVM AELIVM AVITTA <Bibba>	CIL VIII 1177. Cf. CIL VIII 799
7.	M(unicipium) AEL(ium) CET(iensium)	CIL III 5663. Cf. CIL III 5630, 5658
8.	MVNICIPIVM AELIVM CHOBA	CIL VIII 8375; AE 1949, 55
9.	[MVN]ICIP[IV]M A[E]LIVM [HAD]RIANVM <Abthugnitanorum>	IL Afr. 71. Cf. CIL VIII 11206, 23085
10.	MVNICIPIVM AELIVM [HADRIA]NVM AVG(ustum) [A]LTHIBVRITANVM	CIL VIII 27769. Cf. CIL VIII 27775 a–c, 27781; AE 1913, 45
11.	MVNICIPI(um) AELI(um) HADRIAN(um) AVG(ustum) CIVIVLITAN(um)	CIL VI 1684 (321 CE)
12.	a) MVN(icipium) [AE]L(ium) HADRIAN(um) DROBET(ense) b) MVNICIPIVM HADRIANVM DRO- BETENSE	– CIL III 8017. Cf. CIL III 8129, 1579 (tribus Sergia) – AE 1905, 110. Cf. AE 1914, 117. 1979, 520
13.	MVNIC(ipium) AELI(um) HADR(ianum) NAPOC(a)	CIL III 14465. Cf. CIL III 6254. VIII 3021
14.	[MV]NICIPIVM AE[LIVM HADRIANVM AVG(ustum) THVB(urbo) MAIVS]	IL Afr. 277. Cf. IL Afr. 244, 278

(Plin. *HN* 3, 30) did not result in direct municipalization. Cf. M.T. Boatwright, op. cit., p. 40 (endnote 20).

15.	M(unicipium) A(elium) K(arnuntum)	CIL III 4554. Cf. CIL III 4495, 11019. VIII 2675 (tribus Sergia)
16.	MVNICIPIVM AELIVM THIZIKA	ILAFr. 432
17.	MVNIC(ipium) AEL(ium) VIM(inacium)	CIL III 8102. Cf. CIL III 1654, 1655; Mirdita, op. cit., loc. cit.
18.	MVNICIPIVM AI... <Bisica Lucana>	CIL VIII 12292. Cf. CIL VI 1401
19.	AIAION MOYNIKIIIION KOIAA <Municipium Aelium Coela>	AE 1924, 82. Cf. RPC III 757 A–760 A
20.	MVN(icipium) <Aelium> MOG(iones)	CIL III 15188.1. Cf. CIL III 15188.4 (pseudotribus or city title Aelia) and AE 2002, 1182 (pseudotribus Aelia); AE 2010, 1258 (tribus Sergia)

Table 2 mentions Aquincum (no. 4), although the cited inscription gives a simplified name of the city without the title *Aelium*. Anthroponyms, the *pseudotribus Aelia* and *tribus Sergia* indicate that this epithet should have been incorporated into the city's titlature⁴². The situation is similar in the case of Mogiones (no. 20). According to research, the letters *FL* in the name of Drobeta municipality in an inscription dating back to 145 CE (*MVN FL HADRIANI DROBET*⁴³) make a reference to the title *Aelium*⁴⁴ (no. 12a). In the list of *municipia Aelia* mentioned in Table 2, special attention should be paid to *municipium Aelianum* (no. 3). The name of this municipality appears in some *tabula ansata*, where the decurion of three municipalities is mentioned: Ulpianum, Aelium Viminacium, and Aelianum⁴⁵. Despite the lack of conclusive evidence that the last toponym was directly linked to Hadrian, Zef Mirdita argued that Ulpianum was associated with Trajan because this municipality was mentioned first, and its decurion was a member of *tribus Papiria*⁴⁶. Based on this assumption and by drawing an analogy to the names of mining districts in the vicinity – *metalla Ulpiana* – *metalla Aeliana Pincensia*⁴⁷, it cannot be ruled out that *municipium Aelianum* was linked with Hadrian. However, if Ulpianum were to be associated with Trajan (as Aquincum with Hadrian) based on the decurion's *tribus*, it should be noted that tribal affiliation provides only indirect evidence for linking colonies and municipalities with emperors. Based on tribal affiliation, reliable conclusions about links with Hadrian can be drawn in Danubian provinces (where *tribus Sergia* was

⁴² CIL VI 1057 l. 17. VIII 2826; *Eph. Epigr.* IV 894 c, l. 2; AE 1933, 111. 1953, 14.

⁴³ CIL III 8017.

⁴⁴ H. Wolff, *Miscellanea Dacica (I). I. Zu einer Inschrift aus Smederevo (CIL III 8129)*, "Acta Musei Napocensis" 1975, 12, p. 145.

⁴⁵ Z. Mirdita, *Eine Inschrift aus Ulpianum*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1978, 29, p. 163 = AE 1978, 702.

⁴⁶ Mirdita, op. cit., p. 164.

⁴⁷ Ibidem, p. 166. Cf. A. Mócsy, op. cit., p. 224.

represented by, among others, Aquincum, Carnuntum, Mursa, and Drobeta)⁴⁸, but not in Africa⁴⁹. The practice of drawing analogies between place names and emperors based on *tribus* can sometimes lead to misleading conclusions because, as noted by Tadeusz Kotula, it remains unknown whether Roman citizenship was granted to the persons mentioned in inscriptions or their ancestors⁵⁰. The acronyms and fragmentary names in Table 2 (nos. 1, 15, and 18) also require a commentary. Historical records pertaining to *tribus Sergia*⁵¹ have been relatively well validated, and there is little doubt that the abbreviation *M A K*⁵² refers to the *municipium Aelium Carnuntum*. A partially damaged *milliarium* from Naaldwijk, which states the distance from *M A E C*⁵³, also provides interesting insights. This inscription was restored in the 16th century, and the inscribed letters were modified through engraving. It is believed that the letter *E* (*F?*) in the abbreviation *M A E C* was regarded as doubtful and thus omitted by the restorers, and the resulting abbreviation *M A C* (with allegedly equal spaces between the letters) was interpreted as *municipium Aelium* or *Aurelium Cananefatum*⁵⁴. Modern research has led to the reading of the letters *M [- -] A E C*⁵⁵ in an interesting position, and it is presently believed that this abbreviation denotes *municipium Aelium Cananefat(i)um*⁵⁶. This title and rank were bestowed on *civitas* of the Cananefates in the western part of the so-called Batavian Island whose main center or nucleus⁵⁷ was *Forum (H)adriani/Hadrianensis*⁵⁸, sometimes referred to as the Dutch Pompeii⁵⁹. This name is linked with Hadrian, and researchers believe that it represented the status of an important trading hub⁶⁰. Based on the inscrip-

⁴⁸ Cf. J.W. Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae–Lipsiae 1889, pp. 226–227, 230, 272.

⁴⁹ Cf. T. Kotula, *Einige Bemerkungen zu der Tribus Papiria in den afrikanischen Inschriften*, “Klio” 1969, 51, p. 283; J. Gascou, *La politique municipale de l’empire...*, p. 90; M. Zahrt, *Hadrians Beitrag...*, p. 242 (endnote 62).

⁵⁰ T. Kotula, op. cit., p. 284.

⁵¹ CIL III 4495, 11019. VIII 2675.

⁵² CIL III 4554. Cf. H. Stiglitz, M. Kandler, W. Jobst, *Carnuntum*, [in:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung*, II 6, Berlin–New York 1977, p. 589.

⁵³ CIL XIII 9165.

⁵⁴ Cf. J.E. Bogaers, *Forum Hadriani*, “Bonner Jahrbücher” 1964, 164, p. 49.

⁵⁵ CIL XVII² 588.

⁵⁶ M.-T. Raepsaet-Charlier, *Noms de personnes, noms de lieux dans l’Occident Romain. Quelques outils récents*, “L’Antiquité Classique” 2008, 77, p. 301; L.I. Kooistra, *Food for soldiers: Farm deliveries from Germania inferior in the second and third centuries AD*, [in:] *Embracing the Provinces: Society and Material Culture of the Roman Frontier Regions. Essays in honour of Dr Carol van Driel-Murray*, eds. T. Ivleva, J. de Bruin, M. Driessen, Oxford 2018, p. 116; J. de Bruin, *Border Communities at the Edge of the Roman Empire. Processes of Change in the Civitas Cananefatum*, Amsterdam 2019, pp. 3, 28, 115, 122–123, 127, 138.

⁵⁷ Cf. J.E. Bogaers, op. cit., p. 45 (= AE 1965, 118) and 47.

⁵⁸ *Tab. Peut.* II 2; CIL III 4279. Cf. AE 1994, 1286.

⁵⁹ Cf. Th. M. Buijtendorp, *Forum Hadriani: de vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkelingen, uiterlijk en betekenis van het Nederlands Pompeji*, Amsterdam 2010.

⁶⁰ According to Erik Graafstal (*What Happened in the Summer of A.D. 122? Hadrian on the British Frontier – Archaeology, Epigraphy and Historical Agency*, “Britannia” 2018, 49, pp. 88–89), the Cananefates could have been granted *ius nundinarum* by Hadrian.

tion from Naaldwijk, the *terminus ante quem* for the allocation of municipality rights to *civitas* of the Cananefates was set at 161/162 CE. Only fragmentary evidence exists to confirm the *cognomen* of Bisica Lucana municipality in Africa Proconsularis. Only 1.5 of the letters of its title, *Al...*⁶¹, have been preserved, and they have been interpreted as *Aelium* or *Antoninianum*⁶². According to J. Gascou⁶³, colonies and municipalities whose names contain the epithet *Antoniniana/Antoninianum* had not existed before the reign of Caracalla, whereas Bisica Lucana had been a municipality long before this emperor. Hans-Georg Pflaum⁶⁴ also associated the title of Bisica Lucana with Hadrian and argued that it reflected the emperor's visits to Africa (in 122 and 128 CE) and his contribution to the Romanization of that continent.

The abbreviated epithet *AEL* has been confirmed epigraphically in several settlements with uncertain legal status. M. T. Boatwright argued that Uluzibbira and Thapsus were promoted to colony status by Hadrian⁶⁵. An inscription from Ostia mentions *decurio duovir Aeliae Uluzibbiraefricaef*⁶⁶, but the settlement is not described as a colony. J. Gascou rightly notes that in this case, “l n'est d'ailleurs pas possible de dire s'il s'agit d'un municipe ou d'une colonie”⁶⁷. As regards Thapsus, the title *AEL*, most probably linking the town with Hadrian⁶⁸, as well as (separately) the town's colony status⁶⁹, were validated by epigraphic evidence, which prompted Xavier Dupuis to conclude that Thapsus had been somehow promoted by Hadrian. However, as he notes, “on peut hésiter sur le statut, municipal ou colonial octroyé à cette occasion”⁷⁰. Similar conclusions were drawn regarding settlements whose names contained the letters *AEL AVIT* and *AEL THAM*⁷¹, and these towns were identified as Avitina/Abitina and Thambes/Thambis, respectively, in Africa Proconsularis⁷². The legal status of the African town of Aeliae/Elia⁷³

⁶¹ CIL VIII 12292.

⁶² CIL VIII, p. 1266.

⁶³ J. Gascou, *La politique municipale de l'empire...*, p. 126. Cf. idem, *La politique municipale de Rome...*, p. 185.

⁶⁴ H.-G. Pflaum, *La romanisation de l'ancien territoire de la Carthage punique à la lumière des découvertes épigraphiques récentes*, “Antiquités africaines” 1970, 4, p. 90.

⁶⁵ M.T. Boatwright, op. cit., p. 39 (endnote 10).

⁶⁶ AE 1940, 64.

⁶⁷ J. Gascou, *La politique municipale de l'empire...*, p. 136.

⁶⁸ Y. Le Bohec, *Inscriptions inédites ou corrigées concernant l'armée romaine d'Afrique*, “Antiquités africaines” 1989, 25, p. 197 = AE 1989, 893 = X. Dupuis, op. cit., p. 123 [1.5].

⁶⁹ CIL IX 5087.

⁷⁰ X. Dupuis, op. cit., p. 129. Similar arguments were put forward by M. Zahrnt to suggest that Thapsus was Hadrian's colony (*Hadrians Beitrag...*, p. 233). Zahrnt noted that Thapsus flourished in the early years of the principate and that Lepti Minus and Hadrumetum, settlements located north of Thapsus, were granted colony status.

⁷¹ AE 1989, 893 = X. Dupuis, op. cit., p. 124 (l.23) and p. 125 (l.11) = AE 1992, 1867a. The momentum of the Romanization of Africa during the principate of Hadrian could lead us to consider these settlements as cities under Roman law (apart from the title *Aelia*).

⁷² X. Dupuis, op. cit., pp. 129–130. Cf. M.T. Boatwright, op. cit., p. 39; M. Zahrnt, *Hadrians Beitrag...*, pp. 233–234.

⁷³ *Tab. Peut.* VI 2; *It. Ant.* 55, 4.

and its links with Hadrian also remain unclear⁷⁴. Solva should be definitely eliminated from the list of municipalities whose titles commemorate Hadrian, although a settlement by the name of *AEL SOLVA*⁷⁵ is mentioned in *laterculus praetorianorum* dating to 209 CE. Solva was granted municipal status by Vespasian⁷⁶ and is described as *Flavia Solva* in an inscription from 177/180 CE⁷⁷. Therefore, it appears that the epithet *Aelia* had been incorrectly used to denote Solva. The same source lists *AEL SISCIA* despite the fact that it was a Flavian colony⁷⁸.

Hadrian was also commemorated in the names and titles of settlements that were not colonies or municipalities. These settlements are listed in Table 3. Some variants were omitted, including possible alternations (Ἀδριανούπολις vs. Ἀδριανόπολις) and distortions (such as *Hadrianuteba*⁷⁹ instead of Ἀδριανόθηραι). The place names originating from the emperor's *cognomen* and written with a smooth breathing mark (as a result of a phonetic phenomenon known as ψίλωσις) in historical records were written with a rough breathing mark in the table.

Table 3. Historically validated names and titles of towns commemorating or possibly commemorating Hadrian that were not colonies or municipalities

No.	Name	Reference
1.	Ἀδριανή (Adana)	RPC III 3311–3313. IV/3 (temp. no.) 5731
2.	Adriane (in Africa Proconsularis)	<i>It. Ant.</i> 67, 2
3.	Ἀδριανή (Aegeae, Αἰγαῖα/ Αἴγαια)	RPC III 3340–3341. 3350
4.	Ἀδριανή (Amasea)	RPC IV/3 (temp. nos.) 4020, 4877, 5285–5288, 5291–5296, 5315
5.	Ἀδριανή (Bithynium/Claudiopolis)	RPC III 1109–1120
6.	Ἀδριανή (Diocaesarea)	RPC IV/3 (temp. nos.) 4972, 5800, 5801, 6206, 6207, 6209
7.	Ἀδριανή (Germanicopolis)	RPC III 3207–3210. IV/3 (temp. nos.) 10136, 11630
8.	Ἀδριανή (Cius, Κίος/ Κείος)	RPC III 1050, 1050 A, 1051–1058
9.	Ἀδριανή (Cyzicus)	CIG 3665
10.	Ἀδριανή (Mopsus/ Mopsuestia)	IGRR I 121. III 915; RPC III 3359–3361. IV/3 (temp. nos.) 5817–5819

⁷⁴ In contrast, B. Galsterer-Kröll (op. cit., p. 104, no. 67) arbitrarily classified *Aeliae/Elia* as *civitas peregrina* and gave an imprecise name of Aeliana.

⁷⁵ CIL VI 2385.

⁷⁶ Cf. G. Alföldy, *Noricum*, London 1974, p. 82.

⁷⁷ AE 1942/1943: 69.

⁷⁸ M. Zahrnt, *Vermeintliche Kolonien...*, p. 233. Cf. L. Mrozewicz, *Flavische Städtegründungen auf dem Balkan*, [in:] *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums "Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd" vom 16.–18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, Bonn 2015, p. 151.

⁷⁹ *Tab. Peut.* IX 3. This toponym was also distorted in other sources. Cf. L. Büchner, *Hadrianothera*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. VII 2, Stuttgart 1912, col. 2177.

11.	Ἀδριανή (Nicomedia ad Lycum)	CIG III 4189; <i>Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure</i> , vol. 1/1, eds. W.H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach, Paris 1904, p. 98 (no. 5)
12.	Ἀδριανή (Nicomedia)	CIG 1720. 3771 = IGRR III 6
13.	Ἀδριανή (Olba)	IV/3 (temp. nos.) 5829, 5831, 6158
14.	Ἀδριανή (in Pamphylia)	<i>Not. episc.</i> 1, 452. 3, 403. 7, 223. 8, 501. 9, 412. 10, 518. 13, 368; <i>Georg. Cypr.</i> 452. 1570
15.	Ἀδριανή (Petra)	RPC III 4104–4110, 6620–6628, 6630–6632
16.	Ἀδριανή (Smyrna)	BMC, <i>Ionia</i> , p. 257, no. 184
17.	Ἀδριανή (Tarsus)	IGRR I 133; AE 1938, 4; RPC III 3271–3277. 3279–3283. 3285–3297
18.	Ἀδριανεία (in Mysia)	<i>Not. episc.</i> 8, 172. 9, 79; J.A.R. Munro, <i>Inscriptions from Mysia</i> , “The Journal of Hellenic Studies” 1897, 17, p. 290 (no. 67)
19.	Ἀδριανεία (in Thrace)	<i>Not. episc.</i> 9, 49
20.	Ἀδριανοὶ (in Mysia)	RPC III 1602–1618 A. IV/2 (temp. nos.) 502–507, 11306; Philostr. <i>VS</i> 9 [581]; <i>Not. episc.</i> 1, 197. 3, 131. 8, 208. 9, 117. 10, 256. 13, 115; Socrates <i>hist. eccl.</i> 7, 36; Hierocl. 693, 5; <i>Georg. Cypr.</i> 197
21.	Ἀδριανόπολις (Athens)	IG II ² 5185. <i>Por. FGrHist</i> 257 F 19; <i>HA</i> , <i>Hadr.</i> 20, 4
22.	Ἀδριανόπολις (in Bithynia)	<i>Iustin. novell.</i> 29, c. 1; Hierocl. 695, 3; <i>Not. episc.</i> 1, 265. 3, 215. 8, 317. 9, 226. 10, 337. 13, 197; <i>Georg. Cypr.</i> 265
23.	Ἀδριανόπολις (Caesarea – Proseilemmene in Paphlagonia)	IGGR III 149, 150
24.	Ἀδριανόπολις (in Epirus)	<i>Tab. Peut.</i> VII 3; Hierocl. 651, 8; <i>Procop. Aed.</i> 4, 1; <i>Not. episc.</i> 3, 530. 10, 623. 13, 474; <i>Georg. Cypr.</i> 1667
25.	Ἀδριανόπολις (in Phrygia)	RPC III 2671, 2672. IV/2 (temp. nos.) 1941, 1994, 1995, 1997, 2014, 2968, 5897, 11593, 11594.
26.	Ἀδριανόπολις (in Macedonia)	AE 1939, 40
27.	Ἀδριανόπολις (Neocaesarea in Pontus)	Phlegon fragm. 16 (ed. Müller); <i>Recueil general....</i> , p. 87 (no. 8 and 9)
28.	Ἀδριανόπολις (Palmira) Ἀδριανὰ Πάλμυρα Hadriani Palmyreni	<i>Steph. Byz.</i> s.v. Πάλμυρα. Cf. <i>Eph. Epigr.</i> V 705 AE 1941, 80. Cf. IGRR III 1056 AE 1939, 180. Cf. IGRR I 1169; CIL VIII 2505; <i>Eph. Epigr.</i> V 1275
29.	Ἀδριανόπολις (in Pisidia)	Hierocl. 672, 11; <i>Not. episc.</i> 1, 420. 3, 373. 7, 197. 9, 383. 10, 486. 13, 336; <i>Georg. Cypr.</i> 1539

30.	Ἀδριανόπολις (in Thrace)	RPC IV/1 (temp. nos.) 3912–3922. 10528–10530. 10587–10611; <i>Amm. Marc.</i> 14, 11, 15. 27, 4, 12; <i>Eutrop.</i> 9, 3; <i>HA, Heliogab.</i> 7, 8; <i>It. Ant.</i> 137, 3. 231, 4. 231, 7. 322, 8; <i>Not. dign.</i> [or.] 11, 32; <i>Procop. Aed.</i> 4, 11; <i>Hierocl.</i> 635, 10; <i>Steph. Byz.</i> s.v. Γονεῖς; <i>Georg. Cypr.</i> 38, 487, 1152, 1709; <i>Const. Porfir. them.</i> 2, P 22; <i>Zonar.</i> 17, 23; <i>Not. episc.</i> 4, 38. 6, 38
31.	Ἀδριανόπολις / Ἀδριανή (Cyrenaica)	<i>It. Ant.</i> 67, 2; <i>Tab. Peut.</i> VIII 4; <i>Hierocl.</i> 733, 2; <i>Not. episc.</i> 1, 793; <i>Georg. Cypr.</i> 793; <i>Rav. Cosm.</i> 137, 17. 353, 14 (ed. Pinder, Parthey); <i>Guido Geogr.</i> 522, 12 (ed. Pinder, Parthey)
32.	Ἀδριανόπολις = Ἀντινόεια (Antinoopolis)	<i>Steph. Byz.</i> s.v. Ἀντινόεια
33.	Ἀδριανόπολις Ὀλυμπίος <Ὀλυμπος> (in Lycia)	Migne PG IV 175 B; <i>Acta Sanct.</i> 20 VI, 6 A (ed. 1707)
34.	Ἀδριανόπολις (Stratonicea on the border of Mysia and Lydia)	<i>Inscriptions grecques et latines recueillés en Grèce et en Asie Mineure</i> , vol. 3, eds. Ph. Le Bas, W.H. Waddington, Paris 1870, p. 279 (no. 1043); <i>RPC III</i> 1779–1788. VI (temp. nos.) 4281–4285, 4287
35.	Ἀδριανόπολις (Stratonicea in Caria)	<i>Steph. Byz.</i> s.v. Στρατονίκεια
36.	Ἀδριανόπολις (Zephyrium)	<i>RPC III</i> 3247–3253. IV/3 (temp. nos.) 4993–4995, 5813, 9822, 9827–9831, 10887, 11747
37.	Ἀδριανόθηραι (in Mysia)	<i>RPC III</i> 1624–1633; <i>Ael. Aristid. serm. sac.</i> 1, 51. 52; <i>Cass. Dio</i> 69, 10, 2; <i>HA, Hadr.</i> 20, 13; <i>Hierocl.</i> 663; <i>Tab. Peut.</i> IX 3; <i>Georg. Cypr.</i> 153. 1291; <i>Not. episc.</i> 1, 153. 3, 86. 7, 139. 8, 164. 9, 71. 10, 212. 13, 72; <i>Georg. Cedren. hist.</i> 1, P 249 B (p. 437, ed. Bekker)
38.	Ἀδριανῶ ὄρμος (in Apulia)	<i>Paus.</i> 6, 19, 9
39.	Canabae Aeliae legionis XI Claudiae (Durostorum)	<i>CIL III</i> 7474
40.	Διοκαισάρεια (Sepphoris)	<i>RPC IV/3</i> (temp. nos.) 3605, 8617. VI (temp. nos.) 8803–8805
41.	ἡ Ἀδριανέων Ἀβδηρεῖτῶ[ν] πόλις (Abdera)	<i>Documents illustrating...</i> , p. 448
42.	ἡ πόλις τῶν Ἀδριανῶν Πανορμεῖτῶν <Ἀδριανοὶ Πανορμεῖται> (Panormos on Cephalonia)	<i>AE</i> 2013, 1399
43.	Pons Aelius (in Britannia)	<i>Not. dign.</i> [occ.] 40, 34

With the exception of three cases (no. 39, 40, and 43), Table 3 contains place names derived from Hadrian's *cognomen* that he received at birth. The fact that these place names commemorate the emperor does not raise doubt, or in any case, it stirs less controversy than the previously mentioned colonies and municipalities. However, the reason why some oikonyms were placed on the list and others were not should be explained. *Pons Aelius* (no. 43) was mentioned because there is no evidence to suggest that this *castellum*

and a settlement in the eastern part of Hadrian's Wall was a municipality. The word *Aelius* does not provide sufficient evidence that *Pons Aelius* had the status of a municipality⁸⁰, as can be seen from the example of *canabae Aeliae*⁸¹ (no. 39). Ἀδριάνιον⁸², which presumably denotes the Macedonian town of Ἀδριανόπολις⁸³, was not listed. Hadrian's Villa was not mentioned as an independent settlement either, despite the fact that in some maps, it is presented as separate from Tibur⁸⁴. Instead, Table 3 includes the name Διοκαισάρεια (no. 40), which was probably given to the city of Sepphoris in Palestine under Hadrian⁸⁵. The emperor was commemorated in the name of a *phyle* in Antinoopolis⁸⁶, but according to Stephanus of Byzantium, the town was also known as Ἀδριανόπολις (no. 32). There is also considerable debate as to whether Hadrian was commemorated in the new name of Athens (no. 21) or only in that of the part of the city. Despite the claim made in *Historia Augusta* that *Hadrianopolis* was the name of only one part of Athens (*Athenarum pars*), it appears that Alison Adams rightly noted that the inscription "This is the city of Hadrian" on the Arch of Hadrian in Athens makes a reference to the entire city. The phrase ἡ πρὶν πόλις on the western facade of the arch was translated as "the ancient city"⁸⁷. According to Adams, the inscriptions on the western and eastern sides of the arch should be translated as follows: "This is Athens, once the city of Theseus (not "the ancient city of Theseus"⁸⁸) and "this is the city of Hadrian, and not of Theseus"⁸⁹. Panormos on Cephalonia (no. 42) is yet another interesting case. The fact that its residents described themselves as Ἀδριανοὶ Πανορμεῖται has been revealed only recently⁹⁰.

⁸⁰ When it was once attempted to prove that *Pons Aelius* was a municipium, it was not so much the epithet *Aelius* that was invoked, but it was argued that the name of the city of Newcastle, which preceded the castle built there in the 11th century, Muncceastre, was supposedly derived from the municipium. Cf. C.J. Bates, *A municipium upon Tyne*, "Proceedings of the Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne" 1898, 8, pp. 131–132.

⁸¹ Cf. B. Galsterer-Kröll op. cit., p. 78. This is an exceptional case because most *canabae* were not named. Cf. L. Mrozewicz, *Ze studiów nad rolą canabae w procesie urbanizowania terenów pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie wczesnego Cesarstwa*, "Balcanica Posnaniensia" 1984, 3, p. 285.

⁸² Procop. *Aed.* 4, 4.

⁸³ According to A. Dunn, Ἀδριάνιον was "the successor in some sense of the extensive Roman site of Hadrianopolis, which is located nearby" (A. Dunn, *Continuity and Change in the Macedonian Countryside from Gallienus to Justinian*, [in:] *Recent Research on the Late Antique Countryside*, eds. W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, Leiden–Boston 2004, p. 549).

⁸⁴ Cf. *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, ed. J.A. Talbert, Princeton 2000, map 43, 2D.

⁸⁵ A.R. Birley, *Hadrian: the Restless Emperor*, London–New York 1997, pp. 229, 232.

⁸⁶ Cf. W. Weber, *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907, p. 250; M.T. Boatwright, op. cit., p. 194 (endnote 124).

⁸⁷ IG II² 5185.

⁸⁸ Cf. A. Adams, *The Arch of Hadrian at Athens*, [in:] *The Greek Renaissance in the Roman Empire: Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, eds. S. Walker, A. Cameron, London 1989, p. 11.

⁸⁹ For a contrary point of view, see M. Zahrnt, *Die Hadriansstadt von Athen. Zu FGrHist 257 F 19, "Chiron"* 1979, 9, p. 393.

⁹⁰ AE 2013, 1399.

A few words should also be said about Carthage which, according to *Historia Augusta*, was supposed to be named *Hadrianopolis*. At first glance, it may seem unlikely that this African centre could have borne a Greek-sounding name, but according to Suetonius, another Roman emperor known for his philhellenism considered giving Rome such a name⁹¹. Hypothetically, the assumption that Hadrian was commemorated in the name of Carthage could be supported by the fact that the emperor had promoted African centers with a vast cultural heritage. However, a historically validated nomenclature of Hadrian's colonies suggests that the name *Hadrianopolis* was unlikely to refer to Carthage⁹², and there is no evidence for this in the epigraphic record.

The exact number of place names commemorating Hadrian is difficult to determine, and the suggestions formulated based on the existing sources are unlikely to be universally accepted. This task is difficult for a number of reasons. Some place names are attested by partially preserved inscriptions, and the veracity and authenticity of some sources stir controversy. The example of Turris Tamalleni indicates that not all titles commemorating Hadrian have been preserved in historical sources. The inscription relating to Panormos on Cephalonia suggests that previously unknown names can be discovered in epigraphic records, whereas the *laterculus praetorianorum* of 209 CE demonstrates that some titles were not always used correctly by the ancients. Even a rough estimate of the number of localities named after Hadrian could shed light on the role of the commemorative place names and titles in promoting the emperor's public image. Hadrian was commemorated or probably commemorated in the names of 15 colonies and 20 municipalities, and there is evidence to suggest that the number of such settlements under Roman law could be even higher. He was also commemorated or probably commemorated in the nomenclature of 43 localities, mostly peregrine communities, that did not have the status of colonies or municipalities. Even if *Aeliae/Elia* and *Carthage/Hadrianopolis* are eliminated from that list, epigraphic sources suggest that Uluzibbira, Thapsus, Avitina/Abitina, and Thambes/Thambis bore titles derived from Hadrian. As a result, the names and titles of more than 80 cities in the Roman Empire can be linked to Hadrian. This fact confirms the observation made in *Historia Augusta* that naming cities after this emperor was a popular practice. The circumstances surrounding the creation of these names and titles and the reason why this practice was so popular require a separate analysis. It is worth noting here that the half-hearted attempts so far to approximate the scale of this phenomenon have certainly not helped to appreciate its importance.

⁹¹ Suet., *Nero*, 55.

⁹² Cf. B. Galsterer-Kröll op. cit., p. 100, no. 13.

References

- Adams A., *The Arch of Hadrian at Athens*, [in:] *The Greek Renaissance in the Roman Empire: Papers from the Tenth British Museum Classical Colloquium*, eds. S. Walker, A. Cameron, London 1989.
- Alföldy G., *Noricum*, London 1974.
- Assmann J., *De coloniis oppidisque Romanis, quibus imperatoria nomina vel cognomina imposita sunt*, Langensalzae 1905.
- Barrington Atlas of Greek and Roman World*, ed. J.A. Talbert, Princeton 2000.
- Bates C.J., *A municipium upon Tyne*, "Proceedings of the Society of Antiquaries of Newcastle upon Tyne" 1898, 8.
- Birley A.R., *Hadrian: the restless emperor*, London–New York 1997.
- Boatwright M.T., *Hadrian and the Cities of the Roman Empire*, Princeton–Oxford 2000.
- Bogaers J.E., *Forum Hadriani*, "Bonner Jahrbücher" 1964, 164.
- Buijtendorp T.M., *Forum Hadriani: de vergeten stad van Hadrianus. Ontwikkelingen, uiterlijk en betekenis van het Nederlands Pompeji*, Amsterdam 2010.
- Bürchner L., *Hadrianothra*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. VII 2, Stuttgart 1912.
- Christol M., Heijmans M., *Les colonies latines de Narbonnaise: un nouveau document d'Arles mentionnant la Colonia Iulia Augusta Avennio*, "Gallia" 1992, 49.
- de Bruin J., *Border Communities at the Edge of the Roman Empire. Processes of Change in the Civitas Cananefatium*, Amsterdam 2019.
- Documents illustrating the Principate of Nerva, Trajan and Hadrian*, ed. E.M. Smallwood, Cambridge 1966.
- Dunn A., *Continuity and Change in the Macedonian Countryside from Gallienus to Justinian*, [in:] *Recent Research on the Late Antique Countryside*, eds. W. Bowden, L. Lavan, C. Machado, Leiden–Boston 2004.
- Dupuis X., *Nouvelles promotions municipales de Trajan et d'Hadrien: A propos de deux inscriptions récemment publiées*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1992, 93.
- Galsterer-Kröll B., *Untersuchungen zu den Beinamen der Städte des Imperium Romanum*, "Epigraphische Studien" 1972, 9.
- Gascou J., *La politique municipale de l'empire romain en Afrique proconsulaire de Trajan à Septime-Sévère*, Rome 1972.
- Gascou J., *La politique municipale de Rome en Afrique du Nord. 1: De la mort d'Auguste au début du IIIe siècle*, [in:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, II 10.2, Berlin–New York 1982.
- Gascou J., *Le statut d'Avignon d'après un prétendu faux épigraphique de la cité d'Apt (Vaucluse)*, "Revue archéologique de Narbonnaise" 1990, 23.
- Graafstal E., *What Happened in the Summer of A.D. 122? Hadrian on the British Frontier – Archaeology, Epigraphy and Historical Agency*, "Britannia" 2018, 49.

- Grelle F., *L'autonomia cittadina fra Traiano e Adriano. Teoria e prassi dell' organizzazione municipale*, Napoli 1972.
- Hornum M.B., *Nemesis, the Roman State, and the Games*, Leiden-Köln 1993.
- Inscriptions grecques et latines recueillés en Grèce et en Asie Mineure*, vol. 3, eds. Ph. Le Bas, W.H. Waddington, Paris 1870.
- Kienast D., *Römische Kaisertabelle. Grundzüge einer römischen Kaiserchronologie*, Darmstadt 2004.
- Kooistra L.I., *Food for soldiers: Farm deliveries from Germania inferior in the second and third centuries AD*, [in:] *Embracing the Provinces: Society and Material Culture of the Roman Frontier Regions. Essays in honour of Dr Carol van Driel-Murray*, eds. T. Ivleva, J. de Bruin, M. Driessen, Oxford 2018.
- Kornemann E., *Coloniae*, [in:] *Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. IV 1, Stuttgart 1900.
- Kotula T., *Einige Bemerkungen zu der Tribus Papiria in den afrikanischen Inschriften*, "Klio" 1969, 51.
- Królczyk K., *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*, Poznań 2009.
- Kubitschek J.W., *Imperium Romanum tributim discriptum*, Pragae-Lipsiae 1889.
- Le Bohec Y., *Inscriptions inédites ou corrigées concernant l'armée romaine d'Afrique*, "Antiquités africaines" 1989, 25.
- Le Glay M., *Hadrien et l'Asklépieion de Pergame*, "Bulletin de correspondance hellénique" 1976, 100.
- Levick B.M., *Faustina I and II. Imperial Women of the Golden Age*, Oxford 2014.
- Levick B., *Vespasian*, London-New York 2017.
- Mirdita Z., *Eine Inschrift aus Ulpianum*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1978, 29.
- Mitchell S., *Iconium and Ninica: Two Double Communities in Roman Asia Minor*, "Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte" 1979, 28.
- Mócsy A., *Pannonia and Upper Moesia. A History of the Middle Danube Provinces of the Roman Empire*, London 1974.
- Mrozewicz L., *Flavische Städtegründungen auf dem Balkan*, [in:] *Kontaktzone Balkan. Beiträge des internationalen Kolloquiums "Die Donau-Balkan-Region als Kontaktzone zwischen Ost-West und Nord-Süd" vom 16.–18. Mai 2012 in Frankfurt a. M.*, Bonn 2015.
- Mrozewicz L., *Ze studiów nad rolą canabae w procesie urbanizowania terenów pogranicza reńsko-dunajskiego w okresie wczesnego Cesarstwa*, "Balcanica Posnaniensia" 1984, 3.
- Munro J.A.R., *Inscriptions from Mysia*, "The Journal of Hellenic Studies" 1897, 17.
- Pace B., *Ricerche nella regione di Conia Adalia e Scalanova*, "Annuario della r. scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente" 1923–1924 [1926], 6–7.
- Pflaum H.-G., *La romanisation de l'ancien territoire de la Carthage punique à la lumière des découvertes épigraphiques récentes*, "Antiquités africaines" 1970, 4.

- Raepsaet-Charlier M.-T., *Noms de personnes, noms de lieux dans l'Occident Romain. Quelques outils récents*, "L'Antiquité Classique" 2008, 77.
- Recueil général des monnaies grecques d'Asie Mineure*, vol. 1/1, eds. W.H. Waddington, E. Babelon, Th. Reinach, Paris 1904.
- Stiglitz H., Kandler M., Jobst W., *Carnuntum*, [in:] *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neuen Forschung*, II 6, Berlin–New York 1977.
- Weber W., *Untersuchungen zur Geschichte des Kaisers Hadrianus*, Leipzig 1907.
- Wolff H., *Miscellanea Dacica (I). I. Zu einer Inschrift aus Smederevo (CIL III 8129)*, "Acta Musei Napocensis" 1975, 12.
- Zahrnt M., *Die Hadriansstadt von Athen. Zu FGrHist 257 F 19*, "Chiron" 1979, 9.
- Zahrnt M., *Ein hadrianisches Municipium in der Hispania Tarraconensis?*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1989, 79.
- Zahrnt M., *Hadrians Beitrag zur Munizipalisierung der Africa proconsularis*, [in:] *Monumentum et instrumentum inscriptum. Beschriftete Objekte aus Kaiserzeit und Spätantike als historische Zeugnisse. Festschrift für Peter Weiß zum 65. Geburtstag*, Stuttgart 2008.
- Zahrnt M., *Vermeintliche Kolonien des Kaisers Hadrian*, "Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik" 1988, 71.
- Zahrnt M., *Zahl, Verteilung und Charakter der hadrianischen Kolonien (unter besonderer Berücksichtigung von Aelia Capitolina)*, [in:] *Stuttgarter Kolloquium zur historischen Geographie des Altertums 2, 1984 und 3, 1987*, Bonn 1991.

Place names commemorating Hadrian – an attempt to approximate the scale of the phenomenon

Summary: According to *Historia Augusta (Vita Hadriani 20, 4)*, many cities in the Roman Empire were named Hadrianopolis after the emperor Hadrian. The aim of this article is to approximate the number of localities named after Hadrian (not only Hadrianopolis mentioned). Cities were named after Roman emperors to commemorate the rulers' role as the founders or benefactors of localities. This practice deserves special attention. The extent to which Hadrian had been commemorated in place names has not been researched extensively to date, but the approximate number of cities and towns named or possibly named after the emperor was relatively high. The exact number of localities named after Hadrian cannot be determined based on historical sources for a number of reasons, as discussed on the examples of localities such as Turris Tamalleni or Bisica Lucana. However, regardless of these difficulties, research suggests that Hadrian could have been commemorated in the names of up to 15 colonies, 20 municipalities (*municipia*), 4 localities that were most likely colonies or municipalities, and 43 other localities (mainly peregrine towns), which gives a total of more than 80 place names (the colonies and municipalities whose names commemorate the emperor should be distinguished from those that had been founded by Hadrian). In this article, the localities named after Hadrian were classified based on their legal status and are presented in tables. Particular attention has been paid to the controversies surrounding some of the cities

thought to have been named after Hadrian (such as the colonial titlature of Avennio, the modern-day Avignon). The estimated number of localities named or possibly named after Hadrian indicates that these toponyms may have played a significant role in shaping the emperor's public image.

Keywords: Hadrian, place names, colonies, municipalities, peregrine towns, Roman Empire

Das Gedenken an Hadrian in Ortsnamen – ein Versuch der Ausmaßfassung des Phänomens

Zusammenfassung: Eine Stelle in der *Historia Augusta (Vita Hadriani 20, 4)* enthält die Information, dass eine Reihe von Städten im Römischen Reich nach dem Kaiser Hadrian Hadrianopolis genannt wurde. Dieser Artikel soll einen Überblick über die Anzahl der Ortsnamen geben, die sich von den Namen dieses Kaisers ableiten – nicht nur die bereits erwähnten Hadrianopoleis. Die Benennung von Orten zum Gedenken an Kaiser war eng mit der Gestaltung ihres öffentlichen Bildes als Gründer oder Wohltäter dieser Orte verbunden und verdient als solche besondere Aufmerksamkeit. Das Ausmaß der Ehrung Hadrians in den Ortsnamen hat bisher in der Forschung wenig Beachtung gefunden, doch die ungefähre Zahl der Ortsnamen, die sich von seinen Namen ableiten (oder vermutlich ableiten), war relativ hoch. Aus verschiedenen Gründen, die an solchen Beispiele wie Turris Tamelleni und Bisica Lucana erläutert werden, lässt sich anhand der Quellen nicht genau feststellen, wie viele Ortschaften Namen tragen, die mit dem genannten Herrscher in Verbindung stehen. Ungeachtet dieser Schwierigkeiten kann man zu dem Schluss kommen, dass Hadrian in den Namen von bis zu 15 Kolonien, 20 Munizypien, 4 Ortschaften, bei denen es sich höchstwahrscheinlich um Kolonien oder Munizypien handelte, und 43 anderen Orten (hauptsächlich peregrinen Städten) geehrt worden sein könnte, was eine Gesamtzahl von mehr als 80 Ortsnamen ergibt (die Kolonien und Munizypien, die Hadrian in ihren Namen ehren, müssen dabei von den tatsächlich von ihm gegründeten unterschieden werden). Der Artikel enthält Tabellen mit relevanten Ortsnamen, die nach dem Kriterium des rechtlichen Status unterteilt sind, und geht auch auf die Kontroverse über bestimmte mit Hadrian in Verbindung gesetzte Namen ein (z. B. die Namen der Kolonie Avennio, das heutige Avignon). Die ungefähre Zahl der Orte, die nach Hadrian benannt oder vermutlich benannt wurden, könnte darauf hindeuten, dass im Falle dieses Kaisers die mit ihm verbundenen Ortsnamen eine wichtige Rolle bei der Gestaltung seines öffentlichen Bildes spielten.

Schlüsselwörter: Hadrian, Ortsnamen, Kolonien, Munizypien, *civitates peregrinae*, Römisches Reich

Upamiętnianie Hadriana w nazwach miejscowych – próba przybliżenia skali zjawiska

Streszczenie: Pewien passus w *Historia Augusta (Vita Hadriani 20, 4)* zawiera informację, że wiele miast Cesarstwa Rzymskiego nosiło miano Hadrianopolis, pochodzące od cesarza Hadriana. Celem niniejszego artykułu jest przybliżenie liczby nazw miejscowych derywowanych od imion tego cesarza – nie tylko takich jak wspomniane Hadrianopoleis. Nadawanie miejscowościom nazw upamiętniających cesarzy

było ściśle związane z kształtowaniem ich publicznego wizerunku jako założycieli czy euergetów tychże miejscowości i jako takie zasługuje na szczególną uwagę. Skala honorowania Hadriana w nazwach miejscowych nie zwracała dotąd większej uwagi badaczy, tymczasem przybliżona liczba nazw miejscowych derywowanych (względnie przypuszczalnie derywowanych) od jego imion była stosunkowo wysoka. Z wielu powodów – przedstawionych na przykładach takich miejscowości, jak m.in. Turris Tamelleni czy Bisica Lucana – źródła nie pozwalają ustalić precyzyjnej liczby ośrodków noszących nazwy związane z rzezonym władcą. Niezależnie od tych trudności możemy stwierdzić, że Hadrian mógł zostać uhonorowany w nazwach nawet 15 kolonii, 20 municypiów, 4 ośrodków będących najprawdopodobniej koloniami bądź municypiami i 43 innych miejscowości (głównie miast peregrynów), co daje łącznie sumę ponad 80 nazw i przydomków miejscowości (kolonie i municypia honorujące Hadriana w swej nazwie należy przy tym odróżnić od kolonii i municypiów faktycznie przezeń założonych). W artykule zawarto tabele z nazwami miejscowymi podzielonymi w oparciu o kryterium statusu prawnego, a także poruszono kontrowersje dotyczące pewnych nazw wiązanych z Hadrianem (np. nazwy kolonii w Avennio, współczesnym Awinionie). Przybliżona liczba miejscowości nazwanych lub prawdopodobnie nazwanych ku czci Hadriana może świadczyć, że w przypadku tego cesarza związane z nim nazwy miejscowe odgrywały istotną rolę w kształtowaniu jego publicznego wizerunku.

Słowa kluczowe: Hadrian, nazwy miejscowe, kolonie, municypia, *civitates peregrinae*, Cesarstwo Rzymskie

Krzysztof Łożyński

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1164-8449>

Kaunas city register of 1561–1564 as a source of information about the management and sale of forest commodities*

Kaunas, one of the oldest and most important Lithuanian cities, became a hub of political, economic, and manufacturing activity in the second half of the 16th century due to a high demand for forest commodities from the Grand Duchy of Lithuania (GDL) and the city's location at the confluence of rivers Neman and Viliya¹. Navigable rivers significantly contributed to trade in forest products and fueled economic growth in areas located in river basins.

Economic development led to the differentiation of agriculture and promoted domestic trade and export of forest products. Forests were regarded as an unlimited source of economically valuable products, and they were exploited for timber and other types of produce. The forest industry, namely the trade in forest commodities and their exports, played a very important role in the development of the Lithuanian economy. The harvested wood was processed into ash, potash, tar, pitch, charcoal, long planks, staves, and shingles in huts situated on the outskirts of forests. According to Henryk Samsonowicz, timber accounted for around 40%, and tar, ash and pitch – for 15% of Lithuanian exports in the 15th century. Beginning from the 16th century, Lithuania became an important supplier of timber for the Gdańsk market, mostly due to the demand for forest produce in Western Europe. Lithuanian timber exports catered to the needs

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ Z. Kiaupa, *Kauno istorija*, vol. 1: *Kauno istorija nuo seniausių laikų iki 1655 metų*, Vilnius 2010, p. 41 et seq.; M. Lūbavskij, *Očerki istorii litovsko-russkogo gosudarstva do Lublinskoi unii vkluczitelno*, Moskva 1910, pp. 138–142; M. Falkowski, *Fear and Abundance: Reshaping of Royal Forests in Sixteenth-Century Poland and Lithuania*, “Environmental History” 2017, vol. 22(4), pp. 618–642.

of the rapidly growing shipbuilding sector in Western Europe, in view of the shortage of local raw materials. George Carew, a 16th century English diplomat, referred to the Polish-Lithuanian Commonwealth as Europe's granary and a major reserve of timber for shipbuilding².

The growing demand for timber and forest produce contributed to more widespread exploitation of forests surrounding Kaunas. Forests were increasingly perceived as a source of income, and their depletion prompted the introduction of official measures to protect these valuable natural resources. Primeval forests surrounding Kaunas became the main source of commodities which fueled the region's economic growth³.

The Kaunas city register was the main source material for this study⁴. The register covers the period from 1 January 1561 to 10 April 1564, and it contains a total of 1441 entries, including 824 entries for 1561, 292 entries for 1562, 247 entries for 1563, and 78 entries for 1564. The register was kept mostly in the Polish language, but it also contains a number of Latin entries⁵. The presented analysis focuses mainly on register entries pertaining to the acquisition and trade in forest products. Forest resources played a very important role in the socioeconomic development and stability of Kaunas from the beginning of the 16th to the mid-17th century. The register contains information about lo-

² H. Samsonowicz, *Handel Litwy z Zachodem w XV wieku*, "Przegląd Historyczny" 1999, vol. 90(4), pp. 453–458; S. Hoszowski, *Handel Gdańska w okresie XV–XVIII wieku*, "Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie" 1960, no. 11, p. 5; E. Więcko, *Lasy i przemysł leśny w Polsce*, Warszawa 1960, p. 9. See also: A. Wawrzyńczyk, *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956, pp. 43–54; W. Berkowski, *Handel towarem leśnym z Wołynia od XVI do połowy XVII wieku*, [in:] *Las w kulturze polskiej*, vol. 5, ed. W. Łysiak, Poznań 2007, pp. 53–60. The reasons for increased demand for timber in Western Europe in the 16th century are discussed by V.I. Pičeta, *Belorussiâ i Litva XV–XVI vv. (issledovaniâ po istorii social'no-ekonomicznego, političeskogo i kul'turnogo rozvitiâ)*, Moskva 1961, p. 551 et seq. For a summary of H. Samsonowicz's research into the Baltic economic zone in the Middle Ages and the early modern period, refer to: G. Myśliwski, *Baltycka strefa gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza*, "Zapiski Historyczne" 2022, vol. 87(4), pp. 39–67.

³ For more information about forest management and the significance of forest produce, see: M.V. Doŭnar-Zapol'skij, *Gosudarstvennoe hoziâjstvo Velikogo Knâžestva Litovskogo pri Âgellonah*, vol. 1, Kiev 1901. A new edition of the above monograph, including an extensive foreword and commentaries by Belarusian historians, was published in 2009: idem, *Dzâržaŭnaâ gaspadarka Vâlikaga knâstva Litoŭskaga pry Âgellonah*, eds. A.Ī. Gruša, R.A. Alâhnovič, Minsk 2009, pp. 290–298; A. Nyrek, *Gospodarcze znaczenie lasów w czasach nowożytnych*, [in:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich 17–20 września 1979*, part 1, Katowice 1979, p. 278; H. Samsonowicz, *Z zagadnień handlu litewsko-hanzeatyckiego w XV w.*, [in:] *Tarp istorijos ir bûtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999, pp. 77–84; J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji i splawu przemysłowych towarów leśnych z Wielkiego Księstwa Litewskiego do portów Baltyku za Zygmunta II Augusta (1544–1572)*, 3rd edition, Olsztyn 2016, p. 31.

⁴ *Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga 1561–1564. Acta civilia caunensia. saec. XVI–XVIII. Liber advocatialis 1561–1564*, ed. D. Antanavičius, Vilnius 2013; J. Tandecki, *Dokumenty i kancelarie miejskie*, [in:] *Dyplomatyka staropolska*, ed. T. Jurek, Warszawa 2015, pp. 407–446.

⁵ A brief reference to the above source can be found in a review article by Jarosław Zawadzki published in "Miscellanea Historico-Archivistica" 2015, vol. XXII, pp. 347–348 (*Acta civilia Caunensis...; Liber advocatialis 1561–1564*, ed. D. Antanavičius, Vilnae 2013).

cal affairs, including debts, debt repayment schemes, contracts for the export and import of goods (including forest produce) to and from Königsberg, damage payments, bonded labor, and other matters pertaining to daily life in Kaunas.

Forest revenues were always one of the most important sources of income for monarchs and royal treasuries⁶. Primeval forests surrounding Kaunas were rich reservoirs of fuel, construction timber, and lumber for local craftsmen, including coopers, wheelwrights, furniture producers and artisan homeworkers. Freshly harvested timber (green wood) had to be appropriately seasoned and dried to produce suitable material for the craft industry⁷.

In larger urban centers, the development of cooperage was largely dependent on other industrial sectors that had a high demand for barrels, in particular trade in fish and bulk goods such as ash, potash, and tar⁸. The tar industry developed in primeval forests, mainly in locations situated close to navigable rivers. Tar and pitch were produced from the wood of resinous trees, including birch bark and logs. Two main types of potash were derived from wood: 1) white ash that was obtained from deciduous trees and calcinated directly in potash pits, and 2) dark ash that was derived from a mixture of coniferous and deciduous trees⁹. Potash had many applications in the tanning industry and in the production of industrial dyes, glass, and soap¹⁰. Tar kilns and potash pits were built and managed mainly by Gdańsk merchants. Wheelwright and cooper workshops were founded in both urban and rural areas. Most wheelwrights catered to the needs of local and regional markets¹¹.

A wide assortment of products, mostly wax, tar, potash, cereal grain, flax, hemp, and leather hides, were transported from the Neman River basin to Kaunas and the Baltic port cities of Gdańsk and Königsberg. In turn, salt, fish, textiles, metal products, spices, and wine were imported by Kaunas and distributed to other regions in the GDL. Most merchants in Kaunas ran large scale trade operations and exported forest products to other European countries. Shipment and transportation were important parts of their activity.

⁶ B. Dederko, *Polityka leśna Litwy za Zygmunta Augusta*, “Las Polski” 1926, no. 12, pp. 604–605.

⁷ M. Dembińska, *Formy wykorzystania lasu*, [in:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, eds. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965, pp. 63–65; J. Broda, *Przemysł leśno-drzewny i rzemiosła*, [in:] *Dzieje lasów...*, pp. 103–105. For more information about charcoal production and its use by the Teutonic Knights, refer to: A. Chęć, *Produkcja i zastosowanie węgla drzewnego w komturii malborskiej – przyczynek do badań nad gospodarką leśną w państwie zakonnym w Prusach*, [in:] *Las w kulturze polskiej*, vol. 4, ed. W. Łysiak, Poznań 2006, pp. 133–136.

⁸ J. Broda, op. cit., p. 105.

⁹ P. Sianko, *Historia i technika pirolizy drewna na Podlasiu*, [in:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, eds. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018, pp. 481–506; K. Sarnecki, *Przyczynek do dziejów otrzymywania potażu w dawnej Polsce*, “Sylwan” 1960, no. 8, pp. 69–81. For more information about the significance of trade in forest products in the economic development of the Republic of Poland, including Volhynia, see: W. Berkowski, op. cit., pp. 55–56.

¹⁰ K. Ślaski, *Leśnictwo i drzewnictwo w dawnej Polsce do XVI w.*, “Sylwan” 1967, no. 6–7, p. 18.

¹¹ E. Więcko, op. cit., p. 130.

Around 100 crafting professions existed in Kaunas in the second half of the 16th century. This diversity of craft professions and workshops turned Kaunas into a prosperous center of craftsmanship and commerce¹².

In the late Middle Ages and at the beginning of the modern era, tributes, including in-kind donations, from hunting grounds and forests were the main sources of revenue for the Lithuanian Crown. Due to the growing share of timber in trade and commerce, Lithuanian rulers implemented various measures to protect forests against extensive exploitation by local communities. During the reign of the Jagiellonian dynasty, the management and exploitation of primeval forests owned by the monarch, forest colonization, and the supply of forest commodities for the ruling class were overseen by administrative authorities, including hunting and forestry services¹³. In the late 15th century, administrative efforts focused mainly on forest rights (the rights to obtain and use forest resources, and to remove them from the forest) and hunting operations. Other forest commodities attracted the rulers' interest only in the 16th century. The formal exploitation of forest resources was codified by the First Statute of Lithuania¹⁴ issued in 1529 by King Sigismund I the Old, and other laws pertaining to forest management were decreed by King Sigismund II Augustus in 1557–1567¹⁵.

¹² Z. Kiaupa, op. cit., pp. 237–238; M. Falkowski, op. cit., pp. 624–625, 632; A. Wawrzyńczyk, op. cit., pp. 70–71; E. Więcko, *Gdańsk – ośrodek morskich obrotów drewnem*, Gdańsk 1948, pp. 27–31. The economic potential of 16th century Poland and Lithuania was analyzed by I.T. Baranowski who noted that during the reign of Sigismund I the Old and Sigismund II Augustus, timber exports from Poland to Gdańsk significantly contributed to the region's economic development, where wood products from Lithuania and Ruthenia played the most important role (cf. I.T. Baranowski, *Przemysł Polski w XVI wieku*, ed. K. Tymieniecki, Warszawa 1919, p. 122).

¹³ A. Jabłonowski, *Podlasie*, [in:] *Źródła dziejowe*, vol. 17, part 3: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. 6, part 3, Warszawa 1910, p. 147 et seq.; J. Śliwiński, *Grodzienszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkosiązące puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010, pp. 76–96, 154–160; A. Pytasz-Kołodziejczyk, *Zasoby wodne w dobrach wielkosiąjących zachodniej Grodzienszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017, p. 91 et seq.; eadem, *Territorial administration of the Grand Duchy of Lithuania and the management of the natural resources of the grand-ducal domain in the 15th and 16th centuries (formation and function)*, “Echa Przeszłości” 2020, vol. XXI/2, pp. 59–75; M. Falkowski, op. cit., pp. 627–628; O. Hedemann, *Dawna administracja leśna*, “Echa Leśne” 1932, no. 8–9, pp. 10–11; J. Broda, *Leśnictwo i drzewnictwo w Polsce w okresie gospodarki folwarcznej (do początków kapitalizmu)*, “Sylwan” 1967, no. 6–7, pp. 23–29; M. Biskup, *Lasy Prus Królewskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w oraz ich gospodarze*, [in:] *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*, ed. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1974, p. 32.

¹⁴ *Primasius Lietuvas Statutos. Tekstai senaja baltarusiu, lotynu iv senaja lenku kalbomis*, part 1, Vilnius 1991, pp. 61–309; T. Czacki, *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*, vol. 1, Poznań 1843, pp. 202–263.

¹⁵ *Akty, odnoszące się do historii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheograficeskoj Komisieiu*, vol. 3: *1544–1587*, Sanktpeterburg 1848, pp. 72–95; Ustawa na woloki gospodarza korolâ ego milosti u-vo vsem Velikom Knâzstve Litovskom. Leta Bożego Narożenia 1557, meseca aprilâ 1 dnâ, [in:] *Litovskaja Metrika. Knigi publicznych del*, part 1, series: *Russkâ Istoriceskâ Biblioteka*, vol. 30, Juriew 1914, col. 539–586; Ustawa na woloki gospodarza Korola Jeho-Milosti [z 1557 r.], [in:] J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, part 2, Wilno 1844, pp. 229–276; Ustawa leśna 1567 roku, ed. O. Hedemann, “Echa Leśne” 1936, no. 4, pp. 3–5. See also: J. Maroszek, *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013, pp. 80–83, 160–166, 345, 359–362; M. Falkowski, op. cit., pp. 628–629.

Sigismund II Augustus, the last monarch from the Jagiellonian dynasty, held a monopoly over trade in forest products and derived substantial revenues from these operations. Despite the above, the king issued permits enabling local entrepreneurs to harvest timber and other products from Lithuanian forests. The production and trade in goods derived from wood and timber (long planks, staves, ash, masts, boards, tar, and pitch) were stable sources of income¹⁶. Forests surrounding Kaunas and forest resources in other regions of the GDL were regarded as passive sources of income that did not require considerable investment. Forests catered to the growing demand for wood, and the harvested timber was processed locally or exported on a large scale, which often placed an overwhelming burden on forest resources. Timber production turned Kaunas into a major hub of commerce in Lithuania. Forest-based industries employed many workers-specialists, including forestry workers, loggers, and tar producers¹⁷. Forestry workers often lived in makeshift huts that resembled shacks or sheds. According to Otto Hedemann, forest huts were built impromptu from the available materials, and they offered temporary shelter to workers who ran potash pits, produced wood ash, pitch, tar, charcoal, staves, and shingles. These cabins became known as potash huts. Potash huts were located in large forests, and they provided the optimal means for exploiting forest resources at the time¹⁸. Potash huts were also used by beekeepers, fishermen, and other craftsmen.

Large numbers of qualified workers such as log drivers and sailors, as well as hired laborers were required to float logs downstream rivers from the GDL to ports in Gdańsk, Königsberg, and Riga. Log driving operations consisted of numerous stages, and preparations would begin already in winter, when trees were felled and transported to timber floating sites or fields. Storage yards, sheds with log driving equipment, and timber warehouses were built in these locations¹⁹. Logs were driven to Baltic ports twice a year. Depending on weather conditions, the log drive began at the turn of March and April, and ended in October or later²⁰.

The Kaunas city register provides detailed information about the scarcity of qualified lumber graders as well as sailors and steersmen for navigating boats, punts, *vychinas*, and cargo vessels²¹. Logs and other forest products were processed by skilled craftsmen

¹⁶ B. Dederko, op. cit., pp. 605–606; M. Falkowski, op. cit., p. 632.

¹⁷ Cf. *Kauno miesto aktų knygos*, no. 656: “Junelis Kuprelis (...) prowadzic wanczos do Kowna z Wilna”; Z. Kiaupa, op. cit., p. 240; J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 15–19, 31–37, 45.

¹⁸ O. Hedemann, *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934, p. 48; W. Berkowski, op. cit., p. 55.

¹⁹ Cf. J. Burszta, *Materiały do techniki splawu rzeczynego na Sanie i średniej Wiśle z XVII i XVIII wieku*, “Kwartalnik Historii Kultury Materialnej” 1955, vol. 3, no. 4, p. 752.

²⁰ E. Więcko, *Gdańsk – ośrodek...*, pp. 30–31; J. Trzoska, *Gdańsk jako port drzewny w II połowie XVII i XVIII wieku*, “Rocznik Gdański” 1966, vol. 25, p. 81. For more information about trade between Gdańsk and the region of Podlasie and exports of forest products see: Z. Romaniuk, *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, [w:] *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, ed. M. Zemło, Supraśl 2002, pp. 69–87.

²¹ *Kauno miesto aktų knygos*, no. 106: “Hanus Wyderis krolewczanin obzalował Symona Synthokopya mieszczanina kowieńskiego, ysz mu w Kroliewczu (...) sternika swego Maka Syxnis, ze mu then Makos m[ia]ł przyprowadzic strugiem bezckę kły[j]ju thu do Kowna”; no. 237: “Grigier Sedeykun czynil opowiadanie na

before they were transported from the storage yard to the log driving site. A lumber grader was one of the most important professions in timber processing sites. The grader's assessment often determined the price of the sold goods. Based on the grader's visual inspection, timber was sorted into several quality classes, and each class was marked with a grade stamp. A lumber grader was responsible for keeping production logs, records and accounts, and safekeeping goods in the storage yard²². However, lumber graders who were hired on a seasonal basis often abandoned their work posts and disrupted the life of local communities by stealing and engaging in fights, mostly under the influence of alcohol²³. Many lumber graders received advance payments from their employers, but failed to perform the contracted services. In consequence, timber producers were deprived of their income, and valuable shipments, vessels, and log driving equipment were often lost²⁴. According to the Kaunas city register, employee poaching was common practice among log driving operators and merchants²⁵. These practices and the shortage of qualified workers testify to the rapid economic growth of the GDL.

Lithuania attracted the interest of Hanseatic merchants from Gdańsk, Königsberg, and Riga as a rich source of timber and forest produce. However, due to the shortage of qualified workers and capital, the Lithuanian timber market quickly fell into the hands of foreign operators who exported a wide assortment of wood products from the GDL via Kaunas²⁶. After Gdańsk had lost the status of a major trade hub and the German trading

Juchna Mikolayunos, ysz go nayał na czale lyatho na shtrug (...)" ; no. 11, 43, 55, 98, 132, 144, 183, 195, 210, 238, 270, 294, 295, 432, 458, 459, 504, 508, 558, 559, 738, 757, 927, 1000, 1424. A *vychina* was a large river ship that was navigated mainly on the Neman River, and it is mentioned 77 times in the Kaunas city register, J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 46–47.

²² O. Hedemann, *Dawne puszcz...*, pp. 69–70; J. Śliwiński, *Grodzieńszczyzna i Podlasie...*, pp. 154–160; idem, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 32–35.

²³ *Kauno miesto aktų knygos*, no. 148: "Jan Lawrynowicz czynił opowiadanie na Jakuba Kleppersy budnika, y siego naymithowy, na uliczi Wielkiej pothkawschi, stoph czenowy y z insemi thowarzisi odyal y s pywem y na osthatek zbył. Nyzli ze inscji thowarzisi iego ucziekly, a naymith Janow tego Jakuba dodzierzał [s] y przywyod w noci do urzędu. A chcacz się z niem prawnie obchodzicz, dal go do kazni do rosprawy"; see also: no. 495, 538, 568, 643, 918, 919, 1023, 1099.

²⁴ *Kauno miesto aktų knygos*, no. 660: "(...) naial sternikiem bicz na czale lato, na czo dal iemu zadatku osmdziesiat grossi, potem dziesięć grossi, potem pulkopi, a potom dwadzieścia grossi. Awsiawsi pieniądze pot Wieloną wiczine zostawił na brzegu. A s tey wiczini sprisi pobrano y linę, y inse statki do wiczini przilegające zaprzedał"; no. 679, 732, 818, 894, 987, 1099, 1178, 1230.

²⁵ Ibidem, no. 873: "Sliachetny pan Mikolai Sangailanis stanowssy przed urzędem czynił opowiadanie na Michala Andrzeiewicza, isz przez niego naimował 24 budnikow do budy na liesna robote, których iemu Michal Andrzeiowic wedly pana Mikolaiowy powieszczi ręczic miał. Za którym iego rękoiemstwem pieniądze wssyszcy pobrali, inszy na thrzysta drzewa, oth sta po 50 gr lit., a inszy na thrzy lasty popiołu, ot każdego lastu tesz po 50 gr lit., a jednego budnika tenze Michal Andrzeiowic besz wiadomosci pana Mikolaiowy s cziemnicze wyął. Nad to ieszcze pan Mikolay opowiedział, ze iemu Michal Andrzeiowic przed panem Iwanem Ilgowskim młodszym y przed Barthlomieiem Rawem mieszczaninem kowieńskim tych budników wrocziec obiecał, których y do dnia dzisieisego nie wrocziel, w czym sobie mienil Mikolay Sungailanis Jakubowic skode niemalał". For more information about problems with hired forestry workers see: no. 131, 136, 148, 228, 270, 358, 365, 575, 643, 755, 772, 810, 890, 1018, 1057, 1095, 1105.

²⁶ J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 38–39. For more information about trading posts in Kaunas which were dominated by Gdańsk merchants, refer to: M. Małowist, *Wschód a Zachód Europy w XIII–*

post in Kaunas had been closed down, the Neman River became the main route for transporting goods from the GDL to Königsberg. Numerous entries in the Kaunas city register testify to flourishing trade and thriving business relations between Kaunas and Königsberg²⁷. These records clearly indicate that trade in timber and other products harvested from Lithuanian forests generated quick profits for merchants and log driving operators acting on behalf of the monarch²⁸.

Jan Kop, a merchant from Gdansk, was one of those who rapidly amassed a fortune by procuring wood in the GDL in the name of the Crown. Kop signed a contract with King Sigismund I the Old in 1542, and his name is frequently mentioned in the Kaunas city register²⁹. In 1560, Kop was granted a lease to manage royal forests on the Neman, including in all of Samogitia, by the last Jagiellonian king. Kop procured timber from forests in Kaunas and Alytus districts and traded wood products (mainly long planks, wood ash, and pine timber) over a period of 7 years. His business operations covered a large territory, and many entries in the Kaunas city register clearly indicate that Kop employed numerous forestry workers³⁰.

–XVI wieku. *Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973, pp. 25, 58–59, 114–115; H. Samsonowicz, *Handel Litwy...*, pp. 453, 456.

²⁷ *Kauno miesto akty knygos*, no. 276: “Slachetni Paweł Siesiczki sluzebnik jego milosci kxyazeczcia pruskiego obzalował Baltromieya Soladzius, ys iemu dał do Krolewczza doniescz dziewiecz tolarow”; no. 342: “(...) się niaoł drzewo prowadzić do Krolweczza, no. 389 which notes that: Sławetni pan Hanus Spil lawnik y mieszczanin kowieński stanowszy thy przed urzędem uczinil opowiedanie, ys poslal drzewo do Krolewczza wiczinamy, tu w Kownie mytowi doszczic uczyniwszy”; also: no. 436, 438, 451, 467, 568, 586, 714, 726, 732, 894, 1000, 1026, 1033, 1095, 1130, 1152, 1161, 1171, 1176, 1178, 1218, 1223, 1230, 1232, 1238, 1269, 1289, 1290, 1345, 1354, 1385, 1388, 110, 1420, 1424; J. Broda, *Leśnictwo i drzewnictwo...*, p. 24; K. Heymanowski, *Sila robocza w gospodarce leśnej na Mazowszu w okresie przedrozbiorowym (od połowy XV w.)*, “Sylwan” 1978, no. 8, pp. 21–33.

²⁸ J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 149–150; M.V. Doūnar-Zapol’ski *Dzāržaūnaā gspadarka...*, pp. 296–297.

²⁹ *Kauno miesto akty knygos*, no. 111, 115, 128, 131, 136, 227, 228, 246, 249, 329, 339, 482, 484, 575, 629, 693, 722. Jan Kop is also mentioned in the Lithuanian Metrica (LM); LM, book 25 (1387–1546). Użrašymų knyga 25, no. 228, eds. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998, p. 280; LM, book 251/37 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), no. 16, eds. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010, p. 38; LM, book 37 (1552–1561). Użrašymų knyga 37, no. 247, ed. D. Baronas, Vilnius 2011, p. 270 (and no. 555, p. 447; no. 594, pp. 472–473); LM, book 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7, no. 40, ed. A. Baliulis, Vilnius 1996, p. 61, (and no. 55, p. 71; no. 65, p. 77; no. 68, p. 79); LM, book 531 (1567–1569). Viešųjų reikalų knyga 9, no. 62, eds. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001, pp. 77–78 (and no. 89, p. 96; no. 105, p. 107). See also: J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, p. 154; M. Falkowski, op. cit., pp. 632–633.

³⁰ “Revizia puš i perehodov zvėrynih v’ byvšem Velikom Knāžestvė Litovskom s’ prisovokupleniem gramot i privilegij na vrody v puši i na zemli sostavlennaā starostoū mstibogovskim Grigoriem Bogdanovičem Volovičem v 1559 godu”; Vilna 1866, p. 38: “W puszczi Oltskoj Ganus Skop, posered samoj puszczi, dlja roblenja wanczosu budy postawił”; p. 44: “Tye ž osoczniki powedili, iż Ganus Skop w puszczi ego miłosti hospodarsoj Kowenskoj na hospodarja ego miłost sem let wanczos, popel i tarticy sosnowye, až do sego czasu robi. I ne toľko dej na korolja ego miłost, ale i na potrebu swoju tarticy i inszoe derewo, na potrebu domowuju, wo wsej puszczi Kowenskoj robi i wypuskaet derewo, jakoż wsju puszczu spustoszył”; *Kauno miesto akty knygos*, no. 111, 115, 128, 131, 136, 227, 228, 246, 249, 329, 339, 482, 484, 575, 629, 643, 693, 722, 759, 769, 806, 1065, 1133, 1295, 1385, 1390; Z. Kiaupa, op. cit., pp. 240–241; J.P. Śliwiński, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 155–158. The Kaunas city register also mentions Piotr Tydman, a Kaunas court assessor who supervised timber harvest-

Customs duties were also an important source of revenue for the royal treasury and municipalities in the GDL. The income generated by customs duties played a significant role in the monarch's trade policy³¹. Real and potential profits from commercial and revenue policies enabled the king to establish new customs chambers in a given location. Most royal privileges granted to local magnates, courtiers, and merchants involved exemptions from customs duties. The above led to frequent changes in the amount of customs duties levied on various products and the number of customs chambers. Before the 16th century, customs chambers were located at border crossings as well as in urban centers. Customs officers not only supervised the operations of customs chambers, but also acted as financial agents on the monarch's behalf and were responsible for supplying goods to the royal court. Several entries in the Kaunas city register make a reference to the local customs chamber³².

Sigismund II Augustus continued his father's customs policy. However, the implemented measures were chaotic, and the monarch frequently distributed the collected payments among officials, magnates, and municipalities in recognition of their service to the Crown. Customs chambers were leased to Jews, as well as Lithuanian burghers, nobility, and magnates. Abraham Kuncewicz (Kunczewicz) was a courtier and a collector of customs duties in Kaunas. At the request of Albert, Duke of Prussia, the king ordered Kuncewicz to lift customs duties and other taxes on 200 lasts of potash transported by rivers from Königsberg to Ducal Prussia³³. Kusko Nachimowicz (Nachymowicz), another member of the local Jewish community, was a customs collector and a customs clerk in Kaunas between 1559 and 1564³⁴.

ing and processing operations in royal forests and sold wood products on behalf of Sigismund II Augustus, cf. *Kauno miesto aktų knygos*, no. 131, 152, 303, 305, 322, 375, 440, 617, 628, 769.

³¹ M.V. Doñnar-Zapol'ski, *Dzáržaiñaa gáspadarka...*, pp. 330–360; L. Žerebcova, *Struktura tamožennoj sistemy Velikogo knážestva Litovskogo v konce XV seredine XVI vv.*, "Ukraina Lithuanica: studiji z istoriji Velykoho knyazivstva Lytovs'koho" 2009, vol. 1, pp. 144–162.

³² *Kauno miesto aktų knygos*, no. 10: "(...) pisarzowy mitha kowieñskiej komory"; no. 241: "(...) kthory liezi wedla domu mithnego Jego K. Miloszczi"; M.V. Doñnar-Zapol'ski *Dzáržaiñaa gáspadarka...*, pp. 400–401; H. Samsonowicz, *Clá nadbałtyckie w póžnym šredniowieczu*, "Zapiski Historyczne" 1968, vol. 33(3), pp. 151–169; J.P. Śliwiñski, *Uwarunkowania produkcji...*, pp. 99–101. Refer to pp. 11 et seq. for more information about the Kaunas customs chamber during the reign of Sigismund II Augustus; see also: W. Berkowski, *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku*, [in:] *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, eds. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2017, pp. 321–338 and idem, *Wołny w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku)*, "Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2009, vol. 1, pp. 217–233.

³³ *Kauno miesto aktų knygos*, no. 241, 381, 838, 1244, 1429. See also: J.P. Śliwiñski, *Uwarunkowania produkcji...*, p. 193.

³⁴ *Kauno miesto aktų knygos*, no. 10: "(...) dal za dlug Kuskowy Nachimowyczu pisarzowy mitha kowieñskiej komory"; no. 15, 593, 1290: "(...) podal mocz zupełną Kussku Nachymowiczu mytniku kowieñskmu"; no. 1367: "Niewierny Kusko Nachimowicz Zyd, sprawcza y pisarz poboru y myta kowieñskiego uczynił urzędowny arest na wsitkie dobra ruchome y nieruchome, tu w mieszcze kowieñskim y na przedmieszcziu będącze y liezącze".

In summary, the trade between Kaunas and foreign markets flourished despite numerous challenges associated with internal and external security in the GDL. The analysis of diverse historical documents revealed that the vast natural wealth of primeval forests in Kaunas region was not always effectively harnessed and did not generate profits for the Crown or the city despite the growing demand for timber in Western Europe. However, Kaunas became the second most important city in the GDL after Vilnius in terms of tax revenues. During the discussed period, Kaunas acquired the status of a major trade and financial center.

However, the published documents clearly point to a shortage of workers who were suitably qualified to harvest and process forest products for export to Western Europe. The relevant problems were accentuated in numerous entries in the Kaunas city register. The examined records also suggest that Sigismund II Augustus was perpetually faced with financial difficulties. To generate additional revenues, the king was forced to lease forest districts to merchants and industrialists who had sufficient capital and managerial skills. In many cases, the lessees ruthlessly exploited these resources with the sole aim of maximizing profits. These practices violated the existing laws and severely depleted Lithuanian forest resources. As a result, forest production was monopolized by several entrepreneurs who leased forest districts, production facilities, and exported timber and forest produce to Western Europe. Dishonest business practices generated massive profits for importers and intermediaries, whereas the monarch and the country derived few benefits from these trade operations.

References

Sources

Akty, odnosjaščesja k' istorii Zapadnoj Rossii, sobrannye i izdannye Arheografičeskoû Kommisieiû, vol. 3: 1544–1587, Sanktpeterburg 1848.

Jabłonowski A., *Podlasie*, [in:] *Źródła dziejowe*, vol. 17, part 3: *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, vol. 6, part 3, Warszawa 1910.

Kauno miesto aktų knygos XVI–XVIII a. Vaito knyga 1561–1564. Acta civilia caunensia. saec. XVI–XVIII. Liber advocatialis 1561–1564, ed. D. Antanavičius, Vilnius 2013.

Lietuvos Metrika, book 25 (1387–1546). Užrašymų knyga 25, eds. D. Antanavičius, A. Baliulis, Vilnius 1998.

Lietuvos Metrika, book 37 (1552–1561). Užrašymų knyga 37, ed. D. Baronas, Vilnius 2011.

Lietuvos Metrika, book 251/37 (1555–1558). 37-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija), eds. I. Valikonytė, L. Steponavičienė, Vilnius 2010.

Lietuvos Metrika, book 531 (1567–1569). Viešųjų reikalų knyga 9, eds. L. Anužytė, A. Baliulis, Vilnius 2001.

Lietuvos Metrika, book 564 (1553–1567). Viešųjų reikalų knyga 7, ed. A. Baliulis, Vilnius 1996.

- Primasis Lietuvos Statutos. Tekstai senaja baltarusiu, lotynu iv senaja lenku kalbomis*, part 1, Vilnius 1991.
- Ustawa leśna 1567 roku, ed. O. Hedemann, "Echa Leśne" 1936, no. 4.
- Ustawa na wołoki hospodara Korola Jeho-Miłości [z 1557 r.], [in:] J. Jaroszewicz, *Obraz Litwy pod względem jej cywilizacji od czasów najdawniejszych do końca wieku XVIII*, part 2, Wilno 1844.
- Ustava na voloki hospodara korolá ego milosti u-vo vsem Velikom Knázstve Litovskom. Leta Božego Naroženia 1557, meseca aprelá 1 dná, [in:] *Litovskaja Metrika. Knigi publičnych del*, vol. 1, series: Russkâ Istoričeskâ Biblioteka, vol. 30, Juriew 1914.

Literature

- Baranowski I.T., *Przemysł Polski w XVI wieku*, ed. K. Tymieniecki, Warszawa 1919.
- Berkowski W., *Handel towarem leśnym z Wołynia od XVI do połowy XVII wieku*, [in:] *Las w kulturze polskiej*, vol. 5, ed. W. Łysiak, Poznań 2007.
- Berkowski W., *Struktury administracyjne komór celnych i mytnych na Wołyniu od XVI do połowy XVII wieku*, [in:] *Nad społeczeństwem staropolskim. Kultura – instytucje – gospodarka w XVI–XVIII stuleciu*, eds. K. Łopatecki, W. Walczak, Białystok 2017.
- Berkowski W., *Wołyń w systemie celnym Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej (XVI – połowa XVII wieku)*, "Europa Orientalis. Studia z Dziejów Europy Wschodniej i Państw Bałtyckich" 2009, vol. 1.
- Biskup M., *Lasy Prus Królewskich w drugiej połowie XVI i pierwszej połowie XVII w oraz ich gospodarze*, [in:] *Twórcy i organizatorzy leśnictwa polskiego na tle jego rozwoju*, ed. A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1974.
- Broda J., *Leśnictwo i drzewnictwo w Polsce w okresie gospodarki folwarcznej (do początków kapitalizmu)*, "Sylwan" 1967, no. 6–7.
- Broda J., *Przemysł leśno-drzewny i rzemiosła*, [in:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, eds. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965.
- Burszta J., *Materiały do techniki spławu rzecznego na Sanie i średniej Wiśle z XVII i XVIII wieku*, "Kwartalnik Historii Kultury Materialnej" 1955, vol. 3, no. 4.
- Chęć A., *Produkcja i zastosowanie węgla drzewnego w komturii malborskiej – przyczynek do badań nad gospodarką leśną w państwie zakonnym w Prusach*, [in:] *Las w kulturze polskiej*, vol. 4, ed. W. Łysiak, Poznań 2006.
- Czacki T., *O litewskich i polskich prawach, o ich duchu, źródłach, związku i o rzeczach zawartych w pierwszym Statucie dla Litwy 1529 roku wydanym*, vol. 1, Poznań 1843.
- Dederko B., *Polityka leśna Litwy za Zygmunta Augusta*, "Las Polski" 1926, no. 12.
- Dembińska M., *Formy wykorzystania lasu*, [in:] *Dzieje lasów, leśnictwa i drzewnictwa w Polsce*, eds. J. Broda, A. Żabko-Potopowicz, Warszawa 1965.
- Doŭnar-Zapołskij M.V., *Dzâržaŭnaâ gaspadarka Válikaga knástva Litoŭskaga pry Âgelonah*, eds. A.ĭ. Gruša, R.A. Aláhnovič, Minsk 2009.

- Doŭnar-Zapol'skij M.V., *Gosudarstvennoe hoziájstvo Velikogo Knáźestva Litovskogo pri Āgellonah*, vol. 1, Kiev 1901.
- Falkowski M., *Fear and Abundance: Reshaping of Royal Forests in Sixteenth-Century Poland and Lithuania*, "Environmental History" 2017, vol. 22(4).
- Hedemann O., *Dawna administracja leśna*, "Echa Leśne" 1932, no. 8–9.
- Hedemann O., *Dawne puszcze i wody*, Wilno 1934.
- Heymanowski K., *Siła robocza w gospodarce leśnej na Mazowszu w okresie przedrozbiorowym (od połowy XV w.)*, "Sylwan" 1978, no. 8.
- Hoszowski S., *Handel Gdańska w okresie XV–XVIII wieku*, "Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Ekonomicznej w Krakowie" 1960, no. 11.
- Kiaupa Z., *Kauno istorija*, vol. 1: *Kauno istorija nuo seniausiu laikų iki 1655 metų*, Vilnius 2010.
- Lübavskij M., *Očerki istorii litovsko-russkogo gosudarstva do Lublinskoi unii vključitelno*, Moskva 1910.
- Małowist M., *Wschód a Zachód Europy w XIII–XVI wieku. Konfrontacja struktur społeczno-gospodarczych*, Warszawa 1973.
- Maroszek J., *Dzieje województwa podlaskiego do 1795 roku*, Białystok 2013.
- Myśliwski G., *Bałtycka strefa gospodarcza w badaniach Henryka Samsonowicza*, "Zapiski Historyczne" 2022, vol. 87(4).
- Nyrek A., *Gospodarcze znaczenie lasów w czasach nowożytnych*, [in:] *Pamiętnik XII Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich 17–20 września 1979*, part 1, Katowice 1979.
- Pičeta V.I., *Belorussiá i Litva XV–XVI vv. (issledovaniá po istorii social'no-ekonomičeskogo, političeskogo i kul'turnogo rozvitiá)*, Moskva 1961.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Territorial administration of the Grand Duchy of Lithuania and the management of the natural resources of the grand-ducal domain in the 15th and 16th centuries (formation and function)*, "Echa Przeszłości" 2020, vol. XXI/2.
- Pytasz-Kołodziejczyk A., *Zasoby wodne w dobrach wielkksiążęcych zachodniej Grodzieńszczyzny w XVI wieku. Administracja i eksploatacja*, Olsztyn 2017.
- Romaniuk Z., *Kontakty handlowe miast podlaskich z Gdańskiem w XV w.*, [w:] *Małe miasta. Między tradycją a wyzwaniem przyszłości*, ed. M. Zemło, Supraśl 2002.
- Samsonowicz H., *Cła nadbałtyckie w późnym średniowieczu*, "Zapiski Historyczne" 1968, vol. 33(3).
- Samsonowicz H., *Handel Litwy z Zachodem w XV wieku*, "Przegląd Historyczny" 1999, vol. 90(4).
- Samsonowicz H., *Z zagadnień handlu litewsko-hanzeatyckiego w XV w.*, [in:] *Tarp istorijos ir būtovės: studijos prof. Edvardo Gudavičiaus 70-mečiui*, eds. A. Bumblauskas, R. Petrauskas, Vilnius 1999.
- Sarnecki K., *Przyczynek do dziejów otrzymywania potażu w dawnej Polsce*, "Sylwan" 1960, no. 8.
- Sianko P., *Historia i technika pirolizy drewna na Podlasiu*, [in:] *Inter Regnum et Ducatum. Studia ofiarowane Profesorowi Janowi Tęgowskiemu w siedemdziesiątą rocznicę urodzin*, eds. P. Guzowski, M. Liedke, K. Boroda, Białystok 2018.

- Ślaski K., *Leśnictwo i drzewnictwo w dawnej Polsce do XVI w.*, "Sylvan" 1967, no. 6–7.
- Śliwiński J., *Grodzieńszczyzna i Podlasie w XV–XVI wieku w Wielkim Księstwie Litewskim (wielkoksiążęce puszcze i włości, eksploatacja, pożary)*, Olsztyn 2010.
- Śliwiński J.P., *Uwarunkowania produkcji i splawu przemysłowych towarów leśnych z Wielkiego Księstwa Litewskiego do portów Bałtyku za Zygmunta II Augusta (1544–1572)*, 3rd edition, Olsztyn 2016.
- Tandecki J., *Dokumenty i kancelarie miejskie*, [in:] *Dyplomatyka staropolska*, ed. T. Jurek, Warszawa 2015.
- Trzoska J., *Gdańsk jako port drzewny w II połowie XVII i XVIII wieku*, "Rocznik Gdański" 1966, vol. 25.
- Wawrzyńczyk A., *Studia z dziejów handlu Polski z Wielkim Księstwem Litewskim i Rosją w XVI wieku*, Warszawa 1956.
- Więcko E., *Gdańsk – ośrodek morskich obrotów drewnem*, Gdańsk 1948.
- Więcko E., *Lasy i przemysł leśny w Polsce*, Warszawa 1960.
- Zawadzki J., *Acta civilia Caunensis saec. XVI–XVIII. Liber consularis 1555–1564*, ed. Darius Antanavičius, *Vilnae 2013*; *Liber advocatialis 1561–1564*, ed. Darius Antanavičius, Algirdas Baliulis, *Vilnae 2013* [review], "Miscellanea Historico-Archivistica" 2015, vol. XXII.
- Žerebcova L., *Struktura tamožennoj sistemy Velikogo knâžestva Litovskogo v konce XV seredine XVI vv.*, "Ukraina Lithuanica: studiyi z istoriyi Velykoho knyazivstva Lytovs'koho" 2009, vol. 1.

Kaunas city register of 1561–1564 as a source of information about the management and sale of forest commodities

Summary: In historical sources describing 16th century Lithuania, extensive forests are mentioned as a distinctive feature of the region. Forest played a significant role in the development of silviculture and professional groups that exploited forest commodities. Above all, forests were a source of timber for local inhabitants, including builders and craftsmen, but they also offered shelter and provided local communities with food. Forest products such as timber, planks, charcoal, and wood tar were traded on the domestic market and exported to Western Europe. Rapid economic growth and a high demand for Lithuanian forest products enabled domestic and foreign merchants to exploit primeval forests surrounding the city of Kaunas.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, Kaunas, city register, commerce, forest produce, forest exploitation

Das Stadtbuch von Kaunas aus den Jahren 1561–1564 – eine Quelle zum Verständnis der Organisation und des Vertriebs von Waldgütern

Zusammenfassung: In den Beschreibungen Litauens aus dem 16. Jahrhundert wird immer wieder auf die ausgedehnten Wälder als charakteristisches Merkmal der Region hingewiesen. Die Wälder waren

schon immer von großer Bedeutung für die Entwicklung der Forstwirtschaft, d. h. aller Tätigkeiten von Berufsgruppen, die mit der Nutzung des Waldes verbunden sind. Er versorgte die Menschen vor Ort und seine Nutzer in erster Linie mit Holz, ohne das damalige Handwerk nicht funktionieren konnte, diente aber auch als Zuflucht und lieferte Nahrung. Waldrohstoffe wie Holz, Bretter, Holzkohle und Teer wurden im Binnenhandel gehandelt, und Waldgüter spielten eine wichtige Rolle bei der Ausfuhr nach Westeuropa. Wirtschaftlicher Fortschritt und eine für Litauen günstige Handelskonjunktur für Forstprodukte ermöglichten einheimischen und ausländischen Kaufleuten die freie Ausfuhr von Waldprodukten aus den Wäldern rund um Kaunas.

Schlüsselwörter: Großherzogtum Litauen, Kaunas, Stadtbuch, Handel, Waldgüter, Waldnutzung

Księga miejska Kowna z lat 1561–1564 jako źródło poznania organizacji i zbytu towarów leśnych

Streszczenie: Szesnastowieczne opisy Litwy wielokrotnie wskazują na rozległe lasy jako wyróżnik regionu. Lasy od zawsze miały duże znaczenie w rozwoju gospodarki leśnej, przez którą należy rozumieć każdą działalność grup zawodowych związanych z eksploatacją lasu. Dawały one okolicznym mieszkańcom i ich użytkownikom przede wszystkim drewno, bez którego nie mogło funkcjonować ówczesne rzemiosło, ale również służyły jako schronienie i dostarczały pożywienia. Surowce leśne, takie jak drewno, deski, węgiel drzewny czy smoła były przedmiotem handlu wewnętrznego, a towary leśne odgrywały znaczącą rolę w eksporcie na zachód Europy. Postęp gospodarczy i sprzyjająca koniunktura handlowa dla Litwy na produkty leśne pozwalała rodzimym i obcym kupcom na swobodny wywóz z puszczy leżących wokół Kowna towarów leśnych.

Słowa kluczowe: Wielkie Księstwo Litewskie, Kowno, księga miejska, handel, towary leśne, eksploatacja lasu.

Mikołaj Tomaszewski

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9313-9030>

Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*

W ostatnich latach można dostrzec coraz większe zainteresowanie tzw. historią osobistą i to nie tylko ze strony historyków, ale także przedstawicieli pokrewnych dziedzin badawczych. Warto zwrócić uwagę, że badania egodokumentów mają licznych zwolenników m.in. wśród historyków literatury czy socjologów. W związku z tym w literaturze, jak i na konferencjach naukowych poświęconych tym zagadnieniom są przytaczane różnego rodzaju definicje owych dokumentów. Do tej kategorii źródeł historycznych można zaliczyć życiorysy, wspomnienia, dzienniki, pamiętniki, autobiografie czy listy¹ – i to właśnie na tych ostatnich chciałbym się skupić.

Niniejszy artykuł dotyczy *stricte* postaci Tomasza Czapskiego (1711–1784), starosty knyszyńskiego, który pozostawił po sobie – w mniejszym stopniu – opinię kolekcjonera sztuki, a w większym stopniu – ciemiężcy i warchoła². Na tę drugą opinię niewątpliwie miał wpływ Franciszek Karpiński, który w swoim pamiętniku napisał:

* Artykuł powstał w ramach realizacji projektu badawczego „Źródła do dziejów Czapskich w XVIII wieku. Egodokumenty członków rodziny wojewody pomorskiego Piotra Jana (1685–1736) – opracowanie filologiczno-historyczne i edycja”, finansowanego ze środków Narodowego Programu Rozwoju Humanistyki (11H 20 0343 88).

¹ Przytoczony podział jest powszechnie przedstawiany w literaturze naukowej. Warto jednak zwrócić uwagę na ustalenia Władysławy Szulakiewicz, która podkreśliła, że do grona egodokumentów można zaliczyć także petycje, ankiety, testamenty czy raporty przesłuchań, niekiedy niezbędne w kontekście badań historii społecznej, zob. W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, z. 1, s. 67.

² Te aspekty zostały opisane szerzej w rozprawie doktorskiej obronionej na Wydziale Nauk Historycznych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu w grudniu 2020 r.: M. Tomaszewski, *Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność*.

Tak był okrutny, że tych których nie lubił albo winnymi sobie osądził w beczkę nabitą brantlami sadzał i takie beczki, dla swej rozrywki, przed sobą toczył kazał³.

Również znamienity historyk Janusz Tazbir nie miał o Czapskim najlepszego zdania, skoro określił go mianem „sadysty mniejszego kalibru”⁴. Stwierdzenia te mają bez wątpienia związek z konfliktem, jaki Czapski toczył z hetmanem wielkim koronnym i kasztelanem krakowskim Janem Klemensem Branickim. Ten sąsiedzki spór był dla Tomasza Czapskiego niezwykle ważnym życiowym „epizodem”, który wpłynął znacząco nie tylko na jego karierę polityczną, ale również na stan finansów i – co ważne – na wspomnianą reputację. Poza wymienionym magnatem starosta knyszyński walczył także z rodzeństwem oraz magistratem Gdańska. Ostatni z wzmiankowanych konfliktów stał się niedawno obiektem szczegółowej analizy Zbigniewa Naworskiego⁵.

Powyższe kwestie mają odzwierciedlenie w jego korespondencji, którą chciałbym pokrótce scharakteryzować w kontekście jego relacji rodzinnych oraz sporów sąsiedzkich. W tym miejscu pragnę zaznaczyć, że korespondencja Czapskich, w której pojawia się dość często Tomasz, była już wcześniej obiektem badań naukowych, zarówno tych historycznych, jak i literaturoznawczych. Dokładniej rzecz ujmując, kilka lat temu została opublikowana niezwykle interesująca i bogata w informacje korespondencja Magdaleny Czapskiej, siostry starosty knyszyńskiego, do Hieronima Floriana Radziwiłła, którą opracowały Iwona Maciejewska i Katarzyna Zawilska⁶. W listach Czapskiej jej starszy brat przedstawiony jest jako osoba problemowa, mająca pretensje przede wszystkim majątkowe do autorki listów, ale nie tylko. W związku z tym, że niniejszy artykuł dotyczy szeroko pojętej problematyki sporów Czapskiego, ograniczę się do scharakteryzowania jego sąsiedzkiego konfliktu z Janem Klemensem Branickim i magistratem gdańskim oraz rodzinnego sporu związanego z Pawłem Tadeuszem Czapskim, który rościł sobie prawa do majątku rodzinnego, w tym pozostającego w rękach Czapskich starostwa knyszyńskiego⁷.

Na wstępie warto odnieść się do kręgu odbiorców listów wojewodzica pomorskiego. Zachowana korespondencja nasuwa konstatację, że nie było do środowisko duże, wręcz przeciwnie – skromna liczba odbiorców ograniczała się do członków jego rodziny i kilku

³ F. Karpiński, *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, Warszawa 1987, s. 82.

⁴ F. Tazbir, *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1999, s. 176.

⁵ Z. Naworski, *Starosta knyszyńskiego Tomasz Czapski wojenka z Gdańskiem*, [w:] *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów. Studium historyczno-prawne*, red. M. Gałędek i in., Warszawa 2020, s. 135–151.

⁶ „Gdybym Cię, moje Serce, za męża nie miała, żyć bym nie mogła”. *Listy Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła z lat 1744–1759*, wstęp i oprac. I. Maciejewska, K. Zawilska, Olsztyn 2016.

⁷ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej (dalej: ZAB), Akta różnej proveniencji, sygn. 327, s. 1–20: Wyrok w sprawie pomiędzy Małachowskim a I. Branicką, VIII 1788.

osób spoza tej grupy. Do adresatów możemy zaliczyć jego matkę Konstancję, ojca Piotra Jana i brata Pawła Tadeusza. Czapski pozostawił także kilka listów do samego Jana Klemensa Branickiego, które również uzupełniają naszą wiedzę dotyczącą ich zawilego sporu o starostwo knyszyńskie⁸. Ta niewielka część korespondencji może jednak wiele powiedzieć o osobistych odczuciach samego autora odnośnie do wielu nurtujących go kwestii. Do nich możemy zaliczyć sprawy sporów sądowych, pretensji majątkowych czy postrzegania poszczególnych postaci przez wojewodzica pomorskiego. Jak możemy się domyślać, nie wyrażał się pochlebnie na temat wielu osób czy instytucji, z którymi miał do czynienia. Nie należy się zresztą temu dziwić, bowiem – jak sam twierdził – miał sporo problemów prawnych. W liście do żony Marii z 1763 r. zanotował:

Day Boże lecz czyty tak czyty znaczy się stanie to proszę na te wszystkie obowiaski co wyży wyrażałem, się nie turbować, bo mi mnie by martwiły wszystkie sprawy przegrane jak twoia nymnisza słabość⁹.

Kilka lat później w korespondencji skierowanej do jednego ze swoich oficjalistów wspominał:

Czemu zas WPan te papiery prawne do sprawy z Boruckim y kasztelanem Dąbskim, y Malanoskim, iako y z Jmc Panio Działyńsko woiewodz. malbor. Tu odesłałeś oprócz tradycyi ostatniey którą wyiowszy nie mniey tu przysłać bo te papiery mogły się u WPa-na zostać teraz sądow niemasz lecz gdy iusz były u niego to mogły zostac bo znowu ich nazad przesyłać może być trudność¹⁰.

W tym fragmencie wspomniane są postacie, z którymi starosta miał problemy prawne, zapewne na tle majątkowym. Wśród nich pojawiła się m.in. Jadwiga z Działyńskich, żona Michała Czapskiego z linii smętowskiej, wojewody malborskiego. Z innych źródeł wiemy, że Tomasz Czapski toczył ze swoim krewnym ostre spory prawne, niestety do dzisiaj zachowała się znikoma dokumentacja, również ta epistolograficzna, opisująca konflikt między nim a wojewodą¹¹.

Przejdźmy jednak do kwestii, która w kilku przypadkach pojawia się w jego listach, mianowicie do jego walki z magistratem Gdańska. Spór ten dotyczył z jednej strony spraw finansowych, z drugiej – niemożliwej do zaakceptowania przez starostę knyszyń-

⁸ AGAD, Archiwum Roskie, sygn. IV/69: Korespondencja T. Czapskiego z lat 1744–1746. Zob. również Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, sygn. 315, s. 5–6, 18–19, 31.

⁹ Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (dalej: BPTPN), sygn. 1547, s. 67: T. Czapski do M. Czapskiej, z Gdańska, II 1763.

¹⁰ BPTPN, sygn. 1548, s. 47–48: T. Czapski do oficjalisty, z Warszawy, 19 VIII 1769.

¹¹ A. Mańkowski, *Czapski Tomasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IV, red. gł. W. Konopczyński, Kraków 1938, s. 195.

skiego pozycji gdańszczan. Zdaniem Czapskiego uzurpowali sobie oni prawo do lekceważenia stanowej przynależności do szlachty, dającej mu uprzywilejowaną pozycję wobec stanu mieszczańskiego. Swoje interesy z Gdańskiem szlachcic prowadził własnego uznania, dbając o to, aby racja była zawsze po jego stronie. Znamienne są tu słowa Teresy Zielińskiej, która stwierdziła, że „tylko w Gdańsku mógł natrafić na zdecydowany opór taki warchoł, jak Tomasz Czapski”¹². Z kolei z innych źródeł wiadomo, że spór ten był niezwykle długi i niekiedy bardzo zacięty. Dotyczył on dość powszechnego problemu, tzn. praw szlachty, które w jego ocenie powinny być ponad przywilejami mieszczańskimi. Z korespondencji starosty dowiadujemy się również, że poza zwykłymi awanturami wszczynanymi np. na sejmikach Prus Królewskich¹³ dochodziło do konfrontacji trybunalskich. W jednym z listów do żony Marii Czapski wspominał, że sprawa wyższości interesów szlachty nad mieszczańskimi miała swój oddźwięk w Piotrkowie:

O tym ale żeby mu kopią posłał dekretu aby to się rozgłosiło między mieszczany, bo co Majestat to będzie tajną a gdy będzie kopia u jednego z mieszczan to się po całym mieście rozgłosi i wiedzieć wszyscy będą i żeby i to dołożono w dekreście aby wszelkie księgi tak grodzkie tak ziemskie jako i grodzkie do oblaty ten dekret przyjeni dla obwieszenia i uwiadomienia każdego szlachcica, że miasto niema władzy nad szlachtą¹⁴.

Z tego krótkiego fragmentu listu możemy wywnioskować, iż strony spotkały się w wysoko sytuowanej w hierarchii sędowniczej instytucji oraz że szlachta (w tym również sam Czapski) zyskała posłuch dla swoich interesów. Czapskiemu przy okazji zależało, aby o wyroku było głośno w Rzeczpospolitej, stawiając gdańszczan w niekomfortowej sytuacji. Co ciekawe, wyjątkowo pominął tutaj problemy finansowe lub podatkowe, które zazwyczaj były dla niego niezwykle istotne¹⁵. Wiemy z wielu źródeł, że starosta knyszyński, notabene mieszkający na co dzień nad Motławą, nie chciał płacić podatków za wwożone do miasta produkty rolne. Nad te problemy stawiał swoje szlacheckie ego, które nie pozwalało mu na akceptację warunków stawianych przez gdański magistrat. Nie należy się dziwić, że poza krokami podjętymi – jak wynika z listów Czapskiego i szlachty – w sądach ziemskich, grodzkich czy trybunałach planowano ponadto zajazdy dóbr ziemskich należących właśnie do tego miasta¹⁶. Czy do nich doszło? Koresponden-

¹² T. Zielińska, *Przyczynek do sprawy własności szlacheckiej w Gdańsku XVIII stulecia*, [w:] *Ludzie – kontakty – kultura XVI–XVIII wieku. Prace ofiarowane Profesor Marii Boguckiej*, red. J. Kowecki, J. Tazbir, Warszawa 1997, s. 109.

¹³ Wareg [S.K. Wałęga], *Jak prorektor toruński Schultz obraził dumę szlachecką i co z tego wynikło?*, „Słowo Pomorskie” 1935, t. XV, nr 58 z 10 III, s. 4–5; idem, *Perypetie toruńskie i gdańskie na sejmiku generalnym w marcu 1764 roku*, „Rocznik Toruński” 1999, t. XXVI, s. 131–147.

¹⁴ BPTPN, sygn. 1547, s. 70: T. Czapski do M. Czapskiej, z Gdańska [?], 26 II 1763.

¹⁵ Ibidem.

¹⁶ Ibidem, s. 68–75.

eja tego jednoznacznie nie wyjaśnia, ale nie należy tego wykluczyć. Wiemy bowiem, że starosta dokonywał na terenie Prus Królewskich najazdów na majątki należące do jego młodszej siostry Magdaleny¹⁷. Można zatem podejrzewać, że nie miał oporów, by dokonywać rabunków miejscowości należących do innych osób czy miast – w tym przypadku Gdańska.

W kontekście sporu z Gdańskiem warto zwrócić uwagę na jeszcze jeden interesujący list. Otóż w 1763 r. Czapski skierował pismo do spokrewnionego z nim Jana Mikolaja Chodkiewicza, w którym stwierdził, że magistrat Gdańska nadużywa swojej pozycji kosztem szlachty:

Uszczerbek prerogatyw stanu rycerskiego, zuchwałymi magistratu gdańskiego w piśmie ich drukowanych edycjach, a więcej jeszcze uczynkach atentowane przestępstw, insynuowany doskonała z osoby JWWWM Pana Dobrodzieja mieć będzie w kole JWW jego kolegów promocją, atoli jednak i ja jako współczesny tejże Ojczyzny Patriota i równy z miłości jej związany obowiązkiem¹⁸.

Można zauważyć, że wciąż miały miejsce spory Czapskiego z magistratem Gdańska. Jeszcze w 1773 r. Czapski wraz z żoną Marią ponownie spotkali się w sądzie z mieszkańcami miasta. W tym konkretnym przypadku doszło do konfliktu na tle majątkowym między Czapską a mieszkanką Marią Geydówną. Powódka była gdańszczanką, która domagała się od starościny zwrotu towarów. Sprawa była na tyle trudna, że skierowano skargę do sądu asesorskiego. Ta instancja odrzuciła jednak oskarżenie – jak określili to Zygfryd Rymaszewski – jako *superflue*, prawdopodobnie ze względu na osobę powódki, dlatego też proces trwał jeszcze w 1774 r.¹⁹

Podsumowując ten wątek, warto zwrócić uwagę, że spór był wpisany w szerszy kontekst rywalizacji szlachty z magistratem miejskim Gdańska. Trwał on zresztą na wielu płaszczyznach – sądowej, sejmikowej i piśmienniczej²⁰. Baza źródłowa, w tym korespondencja starosty knyszyńskiego, niestety nie potwierdza, jak długo Czapski był w sporze z władzami tego ośrodka miejskiego. Należy jednak przypuszczać, że konflikt ten trwał do czasu wyprowadzki wojewodzica pomorskiego i jego żony do Warszawy. Miało to miejsce prawdopodobnie jeszcze w 1774 r., co potwierdza zgoda udzielona w stolicy

¹⁷ Archiwum Państwowe w Poznaniu, Majątek Pawłowice-Mielżyńscy, sygn. 380, k. 4: Actum in curia regia Varsaviensi [...], 1758 r.

¹⁸ Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 269, s. 401: T. Czapski do J.M. Chodkiewicza, Nowa Wieś, 10 V 1764.

¹⁹ Z. Rymaszewski, *Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdański wymiar sprawiedliwości XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1985, s. 89.

²⁰ *Opisanie zuchwałych postępów i wioleń, które różnemi czasy magistrat Gdański nad osobami stanu szlacheckimi wykonywał, i jako y ostatniego procederu ich z WW. Imcią Panem Czapskim starostą knyszyńskim*, [b.m i r.], s. 4.

przez Tomasza i Marię Czapskich Pawłowi Bojkowskiemu i Mariannie Motylewskiej (garderobianej) na zawarcie przez nich małżeństwa w stolicy²¹.

Listy autorstwa Tomasza Czapskiego mogą być przydatnymi źródłami również w odniesieniu do innych kwestii. Mam tu na myśli rodzinne relacje czy wspomniany konflikt z Janem Klemensem Branickim. Co ciekawe, te dwie materie są ściśle ze sobą powiązane, chociażby z tego względu, że po 1749 r. hetman wspierał młodszego brata Tomasza – Pawła Tadeusza w uzyskaniu praw do starostwa knyszyńskiego²². Skonfliktowani magnaci klócili się m.in. o porwania miejscowej ludności, będącej na usługach jednej lub drugiej strony. Przykładem tego procederu miała być sytuacja z nieznanym z imienia blacharzem, który wykonywał dla wojewodzica pomorskiego pewne zlecenia. Ów robotnik został porwany przez ludzi Branickiego i wywieziony poza „jurysdykcję” Czapskiego. Starosta uważał, że dokonano tego z rozkazu hetmana, a samego uprowadzenia dokonał major Jan Henryk Klemm, zaufany kasztelana krakowskiego. Podwładny wspomnianego magnata miał się zresztą dopuścić jeszcze w 1746 r. wielu porwań²³. Bez wątplenia Czapski miał pewne obawy, co wyraził w swoich pismach, dotyczące fałszowania dokumentów. Za tym procederem mieli stać zaufani hetmana²⁴, co mogło nieść poważne konsekwencje, zwłaszcza że jego oponent miał ogromne wpływy, również na polu trybunalskim. Dochodziło także do innych ekscesów, które niekiedy kończyły się śmiercią poddanych, choć Czapski nie wierzył – co zaznaczał w liście do matki – by hetman był tak „głupi”, kontynuując ten spór²⁵. Bardzo się mylił, gdyż – jak pokazały późniejsze wydarzenia – ich konflikt trwał jeszcze kilkanaście lat.

Błędem byłoby jednak uznanie Czapskiego za osobę, która nie bała się szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości, wręcz przeciwnie – w listach zaznaczał, że ma świadomość narastających problemów i ewentualnych konsekwencji swojego postępowania. Obawiał się przede wszystkim oskarżeń dotyczących zniewalania szlachty. Zdarzało się nawet, że niektóre rodziny pochodzenia szlacheckiego zrównywał ze stanem chłopskim. W tym momencie warto przytoczyć sytuację opisaną przez Czapskiego w jednym z listów do matki, napisanym w 1748 r.:

Trzeba znawiać sprawy, bo kedy chłopy jak prawda toć z niemy nie w trybunale tylko w asisory trzeba by się prawować [...] ²⁶.

²¹ Lietuvos mosklų akademijos Vrublevskių biblioteka, Fond 273, nr 680, [b.p.]: Korespondencja Czapskich, Warszawa, 5 II 1774.

²² M. Tomaszewski, op. cit., s. 110–123.

²³ AGAD, Archiwum Roskie, sygn. IV/69, s. 4–5: T. Czapski do J.K. Branickiego, w Dobrzyniewie, 12 V 1746.

²⁴ BPTPN, sygn. 1546, s. 1: T. Czapski do K. Czapskiej, [b.m.], 19 VI 1746.

²⁵ Ibidem.

²⁶ BPTPN, sygn. 1547, s. 9: T. Czapski do K. Czapskiej, z Dobrzyniewa, 26 VI 1746.

Tak sytuacja przedstawiała się w podlaskiej rodzinie Chrabiałowskich, co zostanie rozwinięte w dalszej części niniejszego artykułu.

Wszelkie problemy natury prawnej nie spowodowały jednak u Czapskiego refleksji, by zaprzestać walki z potężnym sąsiadem z Białegostoku, który aktywnie popierał wszelkie wystąpienia mieszczańskie, chłopskie czy szlacheckie przeciwko starości. Nie miał jednak odwagi, aby osobiście stawić się w sądzie, chociaż – jak sam podkreślał – proponowała mu to jego matka²⁷. Natomiast na obrady trybunalskie wysyłał swoich zaufanych ludzi. Takie wydarzenie miało miejsce w 1746 r., kiedy to do Piotrkowa posłał niejakiego Dombrowskiego (Dąbrowskiego?), któremu polecił rozmawiać z „patronami”, a więc osobami dbającymi o interesy starosty²⁸. Zapewne analogiczna sytuacja miała miejsce w przypadku sądów grodzkich, asesorskich czy ziemskich.

Z korespondencji wynika, że mimo problemów Czapski chciał kontynuować kłótnie z Branickim. Być może jego postawa była spowodowana pozyskaniem bardzo potężnego sojusznika w osobie Hieronima Florian Radziwiłła, który starał się (skutecznie) o względy Magdaleny Czapskiej²⁹. Co ciekawe, na próżno szukać w interesującej nas korespondencji szczegółowych adnotacji dotyczącej wsparcia litewskiego magnata dla starosty knyszyńskiego, chociaż wiemy z innych listów, że takowa pomoc była udzielana (np. próby nakłaniania urzędników trybunalskich, aby „pozytywnie” wypowiedzieli się w sprawach starosty). Do takiej sytuacji doszło np. w 1748 r.³⁰ Inną wpływową osobą, która miała wesprzeć oskarżanego o nadużycia, był książę Jabłonowski (Józef Aleksander?). W tym jednak przypadku Czapski nie łudził się, bowiem zwrócił uwagę na fakt, iż ten magnat miał złe doświadczenia w trybunale lubelskim³¹. Co ważne, Czapski polegał nie tylko na współpracy z potężniejszymi od siebie przeciwko Branickiemu, ale także na własnej wiedzy prawniczej. W jednym z listów z 1748 r. nakłaniał matkę, by ta zapoznała się z konkretnymi konstytucjami sejmowymi:

Abyś ych sobie kazała przeczytac z woluminuw legum.

Imo Przysięga hetmanów co ją czynią znajduje się w woluminie 6 szustym pod tytułem Jurament Hetmanuw folia 258 y 259, gdzie wyraża że cale nie powinni ludzyrzeczypospoliteynanic zażywać ani na żadne zajazdy ani na żadne exekucje 2do o najasach albo naściu co się znajduje woluminie 2: drugim folio 942 ano 1576 toc podkul tego artykułu powinien P. Hetman być karany bo najechać kazał.

²⁷ BPTPN, sygn. 1547, s. 2: T. Czapski do K. Czapskiej, [b.m.], 19 VI 1746.

²⁸ Ibidem.

²⁹ AGAD, Archiwum Roskie, dz. IV, sygn. 815, s. 273: H.F. Radziwiłł do K. Czapskiej, 22 VII 1745 [?]. O związku Magdaleny Czapskiej z litewskim magnatem szerzej zob. P. Gad, *Hieronim Florian ks. Radziwiłł (1715–1760) ofiara czarnej legendy?*, Warszawa 2022, s. 93–121.

³⁰ AGAD, Archiwum Roskie, dz. IV, sygn. 818, s. 11: H.F. Radziwiłł do K. Czapskiej, [b.m.], 19 VI 1748.

³¹ BPTPN, sygn. 1547, s. 5–7: T. Czapski do K. Czapskiej, z Dobrzyniewa, 20 VI 1746.

3tio Słuj aby bez abszytu nie przymować znajduje się woluminie 2: Drugim pod tytułem o Sługach folio 972 anno 1578 gdzie opisuje że zaraz powinni być wydani³².

Jednym z wątków owego konfliktu były sprawy z rodzinami Kramkowskimi i wspomnianymi wcześniej Chrabałowskimi, które zamieszkiwały na Podlasiu. Były one zresztą popierane przez hetmana, ale – co warto zauważyć – niektórzy z nich trafili jednak do więzień starościńskich mieszczących się w Dobrzyniewie. Członkowie tych drobnoszlacheckich familii, uważanych przez Czapskiego za chłopskie, oskarżały starostę nie tylko o nadużywanie swojej pozycji, ale także o spowodowanie śmierci jednej ze szlachcianek wywodzącej się z tych rodzin³³. W związku z tymi kłopotami w listach starosty często pojawiają się wątki wspomnianych zajazdów, za którymi miał stać Branicki, interesujący się (dla swoich celów) problemem mieszkańców Knyszyna i innych pobliskich dóbr. Dla przykładu warto wspomnieć o interwencji tego magnata na terenie starostwa, którego żołnierze uwolnili więzionych. Ich natomiast Czapski określał często mianem „kryminalistów”. Co więcej, zachowanie hetmana uważał za dużą niesprawiedliwość, twierdząc, że to „Branicki powinien być gardłem karany” za zbrojny zajazd na więzienie starosty knyszyńskiego w 1748 r.³⁴

Nie tylko relacje świadków czy wyroki trybunałskie pokazują, jak spór ten wyglądał. Również w korespondencji starosty można znaleźć kilka ciekawych informacji. Wiadomo z nich przykładowo, że hetman miał wspierać mieszczan Knyszyna w sąsiedzkiej wojnie z Czapskim. Te sprawy oraz inne wątki trafiły później na wokandę trybunałów zarówno w Lublinie, jak i w Piotrkowie. Czapski bał się zwłaszcza zeznań świadków. Jego obawy okazały się słusznie, bowiem w 1749 r. starosta na podstawie wyroku trybunału w Lublinie miał zapłacić poszkodowanym aż 228 800 zł polskich³⁵. Poza wspomnianymi karami pieniężnymi skazany starosta miał odsiedzieć ponad rok w wieży dolnej, co w prawie staropolskim oznaczało karę niehańbiącą. Nie była to jedyna kara, która została na niego nałożona w tym czasie³⁶.

Mimo wydania wyroku, przy jednoczesnym niewyegzekwowaniu wszystkich jego postanowień, Branicki zawiązał bliższą współpracę z młodszym i upominającym się o majątek bratem starosty. Problemy między braćmi zaczęły narastać przynajmniej od 1749 r. i niezależnie od prób pojednania nie udało się im dojść do konsensusu³⁷. I choć młodszy z rodzeństwa przed przybyciem na Podlasie przebywał w Berlinie, to jednak miał świadomość narastających nieporozumień w rodzinie, głównie z winy Tomasza³⁸.

³² Ibidem, s. 8.

³³ BPTPN, sygn. 1547, s. 8–10: T. Czapski do K. Czapskiej, Dobrzyniewo, 26 VI 1748.

³⁴ BPTPN, sygn. 1547, s. 10–13: T. Czapski do K. Czapskiej, Dobrzyniewo, 8 VI 1748.

³⁵ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Loc. 3605/8, k. 6–6v.: N.N do N.N, Warszawa, 12 IX 1749.

³⁶ M. Tomaszewski, op. cit., s. 106–109.

³⁷ BPTPN, sygn. 1547, s. 38: T. Czapski do P.T. Czapskiego, z Gdańska, 19 IX 1751.

³⁸ Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, 10026 Geheimes Kabinett, Loc. 2098/5, s. 25–27: Dwa listy P.T. Czapskiego do N.N., z Berlina, 6 IX 1749 oraz 10 IX 1749.

Złe relacje między braćmi utrzymywały się przez następnych kilka lat, co z pewnością cieszyło Branickiego. Czapscy nie zaniechali jednak kontaktów, co dawało nadzieję, że uda się zażegnać rodzinny konflikt. Przebywający po 1749 r. na terenie Prus Królewskich Tomasz pisał do Pawła Tadeusza:

Zgody jako nigdy nie unikałem, tak i nie unikam, będąc gotowy zawsze do prawa i jeżeli serio jej WMWM Pan sobie życzysz to lub sam proszę tu nadjechać lub przez JMC kanonika przesłać projekta³⁹.

Wiadomo również, że spór z Pawłem Tadeuszem miał swój finał w trybunale. Tomasz najprawdopodobniej został zmuszony do oddania prawa do części starostwa, a przynajmniej taką informację możemy znaleźć w liście z 3 maja 1755 r.⁴⁰ Należy zatem zadać pytanie, czy był on respektowany przez Tomasza? Jak wskazują późniejsze wydarzenia opisywane w listach, zdecydowanie nie, gdyż prawdopodobnie jeszcze za życia starosty doszło do scedowania praw do tej królewszczyzny na córkę Marię oraz jej męża Stanisława Małachowskiego, z którymi spór toczyła Izabela Branicka, wdowa po hetmanie. Wiemy z korespondencji, że w 1780 r.:

JMP sędzia proces prawny, napisał pozew od JWW Małachowskich, JOO XX. Radziwiłłów i dysponował wydać go JMP wojewodzie i JMP sędziemu Dzierżkowi [...]. Lecz do których sądów zapożyczają, odziemińskich bielskich na kadencję tykocką napisał pozew do sądu swego o co, o to?⁴¹

Sprawa ponownie zaogniła się na tyle, że współpracownicy Branickich poszukiwali dokumentów procesowych przeciwko wojewodzie pomorskiemu w województwach, w których toczyły inne spory sądowe, a więc w województwach chełmińskim i malborskim⁴². Nie będzie przesadą stwierdzenie, że ta kłótnia trwała nawet po śmierci Tomasza Czapskiego, o czym świadczy kolejny wyrok, tym razem wydany cztery lata po śmierci starosty:

Oczyszczenia JW. niegdyś Tomasza Czapskiego, JWW Małachowscy prawie niepodobnego żądają, gdy prezenty więzionych okrucieństwa, następnie uwolnienie onych i re-

³⁹ BPTPN, sygn. 1547, s. 39: T. Czapskiego do P.T. Czapskiego, w Gdańsku, 19 VII 1752.

⁴⁰ BPTPN, sygn. 1547, s. 40: T. Czapskiego do P.T. Czapskiego, z Gdańska, 3 V 1755.

⁴¹ S. Karwowski do I. z Poniatowskich Branickiej, [15 VI 1780, z Dorohatynki], [w:] „*Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą*”. *Listy generalnego plenipotenta Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771–1788*, oprac. K. Syta, Toruń 2020, s. 320.

⁴² S. Karwowski do I. z Poniatowskich Branickiej, [6 I 1784, z Dorohatynki], [w:] „*Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą*”..., s. 362.

wizje poprzysiężone wiarą czynione w sądzie trybunalskim oczywiście odeprzeć się nie mogące⁴³.

Zastanawiający jest fakt, że mimo ogromnej różnicy majątkowej i wpływów politycznych hetmana Branickiego nie udało mu się doprowadzić do „pacyfikacji” Czapskiego. Miał on bowiem wszelkiego rodzaju narzędzia, by to zrobić, począwszy od wojska, jak i relacje z królem Augustem III, którego często gościł w swoich podlaskich dobrach⁴⁴. Starosta, jak można się domyślać, przedstawiał hetmana i całą związaną z nim sytuację w bardzo negatywnym świetle. Często określał swojego sąsiada jako „starego dziada”, ale mającego wpływy i próbującego przekupywać osoby, które mogły mu poważnie zaszkodzić. Mimo znaczącej dysproporcji majątkowej Czapski nie szczędził środków, by działać podobnie jak jego oponent.

Celem pełnego zobrazowania tematyki artykułu pragnę przedstawić kilka innych uwag dotyczących listów Tomasza Czapskiego. Przytoczone przykłady stawiają starostę w bardzo złym świetle. Można zadać zatem pytanie, czy utrzymywał on dobre relacje z kimkolwiek? Na podstawie zachowanej spuścizny epistolograficznej możemy wymienić zaledwie kilka osób. Bez wątplenia jedną z nich był jego ojciec Piotr Jan – wojewoda pomorski. Z korespondencji, niestety nielicznej, wiemy, że jego najstarszy syn realizował dla niego zakupy w Paryżu. Tak też w 1736 r. Tomasz przedstawiał ojcu cały wachlarz pistoletów, które chciał dla niego nabyć⁴⁵. W mojej opinii najlepsze relacje łączyły go jednak z matką Konstancją, która starała się zabezpieczyć jego pozycję polityczną (nieudanie), o czym świadczą jej starania u Aleksandra Józefa Sułkowskiego o urząd wojewody, jak i o Order Orła Białego⁴⁶. Tomasz również starał się zabezpieczać byt matki. Z treści jednego z listów wiadomo, że wspierał ją finansowo w 1746 r.⁴⁷ Niestety niewiele wiemy o jego relacjach z pierwszą żoną. Do czasów współczesnych zachowało się dosłownie kilka listów pisanych do niej, w których, poza typową dla epoki kurtuazją, poruszał przede wszystkim sprawy swoich problemów prawno-majątkowych. Jeszcze gorzej przedstawia się sytuacja z jego drugą żoną Julianną de Barke. W tym przypadku nie mamy żadnych źródeł, które mogłyby przybliżyć ten problem badawczy. Korespondencja, jak i inne źródła potwierdzają jego złe relacje z rodzeństwem, w tym z Pawłem

⁴³ AGAD, ZAB, sygn. 327, s. 20: Wyrok w sprawie pomiędzy Małachowskim a I. Branicką, VIII 1788.

⁴⁴ *Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia*, wybór D. Triaire, przekł. W. Brzozowski, wstęp. A. Grześkowiak-Krwawicz, red. M. Dębowski, Warszawa 2016, s. 61, 98–99.

⁴⁵ BPTPN, sygn. 1548, s. 17: T. Czapski do P.J. Czapskiego, Paryż, 9 II 1736. List ten był także analizowany przez J. Dumanowskiego w książce *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006, s. 310. Zob. także K. Niemira, *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022, s. 130–131.

⁴⁶ A. Perlakowski, *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013, s. 176.

⁴⁷ BPTPN, sygn. 1547, s. 1–2: T. Czapski do K. Czapskiej, [b.m.], 19 VI 1746.

Tadeuszem, ale także siostrami Magdaleną oraz Rozalią. Wzajemna niechęć nasiliła się zwłaszcza po śmierci ich matki Konstancji w 1757 r.

Oczywiście ustalenia te nie wyczerpują wiedzy na ten temat. Zachowana korespondencja raczej potwierdza negatywną opinię o Czapskim. W listach adresowanych czy to do członków rodziny, czy osób spoza tego kręgu poruszał przede wszystkim tematy związane z majątkiem, który był przedmiotem prowadzonych przez niego licznych sporów. Przytaczał przykłady procesów trybunalskich (Lublin, Piotrków, Radom), ale nie wdawał się w szczegóły. Nie należy się jednak temu dziwić, bowiem z innych źródeł wiemy, że oskarżenia wobec niego były bardzo poważne i kończyły się dla niego w dużej mierze poważnymi konsekwencjami.

Listy zawierają sporo informacji na temat pewnych spraw czy poszczególnych osób w kontekście sporów i rodzinnych relacji, a niestety mniej wiadomości o typowych czynnościach procesualnych, do których możemy zaliczyć np. zbieranie dokumentów, doręczenia pozwów czy zeznania⁴⁸. Z tychże zapisków można jednak wysnuć kilka innych wniosków. Po pierwsze, Czapski sam potwierdził, że szlachecki system sądownictwa był w bardzo dużej mierze skorumpowany. Często bowiem powtarzał, np. w korespondencji do matki, że wysyła pieniądze na trybunały. To samo zresztą czynił jego oponent Jan Klemens Branicki, o czym również wspominał. Należy się w tym momencie zgodzić ze słowami Tomasza Ciesielskiego, który zauważył, że trybunał był miejscem pokazu siły magnatów, co miało przełożenie na werdykty tej instytucji⁴⁹. Po drugie, autor korespondencji miał dużą wiedzę na temat obowiązującego w Rzeczypospolitej prawa, co może stać w sprzeczności z jego gnuśnym i warcholskim trybem życia. Po trzecie, wojewodzie pomorski dobrze orientował się w temacie innych spraw prowadzonych nie tylko w trybunałach, ale np. w sądach asesorskich. Bacznie obserwował zwłaszcza spory szlacheckie bądź magnackie, a dobrym tego przykładem są problemy sądowe wojewody pomorskiego Pawła Mostowskiego z jego krewnym Michałem Czapskim – wojewodą malborskim⁵⁰. Śledził również procesy mniej zamożnych. Warto przytoczyć sytuację z 1769 r., kiedy to zwrócił się do swojego oficjalisty z poleceniem obserwowania pewnego chłopca, mającego prawdopodobnie pretensje nawet do Czapskiego. Wojewodzie pomorski poruszył nie tylko tę kwestię, ale również taką: „Wiele spraw przez apelacyo od Sądu Mieyskiego Radzynskiego idzie do zamku”. Notabene obiecywał podwładnemu funkcję surrogatora w przypadku dobrego wywiązania się z powierzonych zadań⁵¹.

⁴⁸ O czynnościach procesualnych zob. Z. Naworski, *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772)*. Organizacja i funkcjonowanie, Toruń 2004, s. 148–149.

⁴⁹ T. Ciesielski, *Walka o utrzymanie Trybunałów Wielkich i Trybunałów Skarbowych z 1749 r.*, [w:] *Praktyka życia publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII–XVIII w.*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010, s. 143.

⁵⁰ BPTPN, sygn. 1548, s. 69–71: T. Czapski do M. Czapskiej, z Gdańska, 26 II 1763.

⁵¹ BPTPN, sygn. 1548, s. 48: T. Czapski do oficjalisty, [b.m.], 19 X 1769.

Trzeba podkreślić, że baza źródłowa dotycząca Tomasza Czapskiego i jego najbliższej rodziny byłaby z pewnością o wiele większa, gdyby nie fakt, iż w okresie II wojny światowej doszło do zniszczenia Biblioteki Krasińskich, w której przechowywano archiwalia dotyczące działalności starosty knyszyńskiego. Z tych źródeł jeszcze przed wybuchem wojny zdążyła skorzystać Nina Assorodobraj, co skrupulatnie odnotowała w swojej książce poświęconej początkom klasy robotniczej w stanisławowskiej Warszawie⁵². Być może gdyby zachowały się owe materiały archiwalne, Tomasz Czapski mógłby okazać się nie tylko pieniaczem i awanturnikiem.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie: Archiwum Roskie, sygn. IV/69; Zbiór Anny z Potockich Ksawerowej Branickiej (ze zbiorów różnej proveniencji), sygn. 327.
- Archiwum Narodowe w Krakowie, Archiwum Młynowskie Chodkiewiczów, sygn. 269.
- Archiwum Państwowe w Białymstoku, Teki Glinki, sygn. 315.
- Archiwum Państwowe w Poznaniu, Majątek Pawłowice-Mielżyńscy, sygn. 380.
- Biblioteka Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, sygn. 1547, 1548.
- Lietuvos mosklų akademijos Vrublevskių biblioteka, Fond 273, nr 680.
- Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, Loc. 3605/8.
- Sächsisches Hauptstaatsarchiv Dresden, 10026 GeheimesKabinett, Loc. 2098/5.

Starodruki

- Opisanie zuchwałych postępków i wiolencji, które różnemi czasy magistrat Gdański nad osobami stanu szlacheckimi wykonywał, i jako y ostatniego procederu ich z WW. Imcią Panem Czapskim starostą knyszyńskim.

Źródła drukowane

- „Gdybym Cię, moje Serce, za męża nie miała, żyć bym nie mogła”. Listy Magdaleny z Czapskich do Hieronima Floriana Radziwiłła z lat 1744–1759, wstęp i oprac. I. Maciejewska, K. Zawilska, Olsztyn 2016.
- Jaśnie Oświeconej Pani najniższym sługą. Listy generalnego plenipotenty Stanisława Karwowskiego do kasztelanowej krakowskiej Izabeli Branickiej z lat 1771–1788, oprac. K. Syta, Toruń 2020.
- Karpiński F., *Historia mego wieku i ludzi, z którymi żyłem*, oprac. R. Sobol, Warszawa 1987.
- Pamiętniki króla Stanisława Augusta. Antologia*, wybór D. Triaire, przekł. W. Brzozowski, wstęp. A. Grześkowiak-Krwawicz, red. M. Dębowski, Warszawa 2016.

⁵² N. Assorodobraj, *Początki klasy robotniczej. Problem rąk roboczych w przemyśle polskim epoki stanisławowskiej*, Warszawa 1966.

Literatura

- Asserodobraj N., *Początki klasy robotniczej. Problem rąk roboczych w przemyśle polskim epoki stanisławowskiej*, Warszawa 1966.
- Ciesielski T., *Walka o utrzymanie Trybunałów wielkich i Trybunałów Skarbowych z 1749 r.*, [w:] *Praktyka publicznego w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVII–XVIII w.*, red. U. Augustyniak, A.B. Zakrzewski, Warszawa 2010.
- Dumanowski J., *Świat rzeczy szlachty wielkopolskiej w XVIII wieku*, Toruń 2006.
- Gad P., *Hieronim Florian ks. Radziwiłł (1715–1760) ofiara czarnej legendy?*, Warszawa 2022.
- Mańkowski A., *Czapski Tomasz*, [w:] *Polski słownik biograficzny*, t. IV, red. gł. W. Konopczyński, Kraków 1938.
- Naworski Z., *Starosta knyszyńskiego Tomasz Czapski wojenka z Gdańskiem*, [w:] *Miasto i państwo na przestrzeni dziejów. Studium historyczno-prawne*, red. M. Gałędek i in., Warszawa 2020.
- Naworski Z., *Szlachecki wymiar sprawiedliwości w Prusach Królewskich (1454–1772). Organizacja i funkcjonowanie*, Toruń 2004.
- Niemira K., *Honor bez egzageracji. Magnackie zakupy i świat rzeczy paryskich w XVIII wieku*, Warszawa 2022.
- Perlakowski A., *Kariera i upadek królewskiego faworyta. Aleksander Józef Sułkowski w latach 1695–1738*, Kraków 2013.
- Rymaszewski Z., *Sprawy gdańskie przed sądami zadwornymi oraz ingerencja królów w gdański wymiar sprawiedliwości XVI–XVIII wieku*, Wrocław 1985.
- Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, z. 1.
- Tazbir J., *Okrucieństwo w nowożytnej Europie*, Warszawa 1999.
- Tomaszewski M., *Tomasz Czapski herbu Leliwa (1711–1784). Życie i działalność*, maszynopis pracy doktorskiej, Toruń 2020.
- Wałęga S.K., *Perypetie toruńskie i gdańskie na sejmiku generalnym w marcu 1764 roku*, „Rocznik Toruński” 1999, t. XXVI.
- Wareg [Wałęga S.K.], *Jak prorektor toruński Schultz obraził dumę szlachecką i co z tego wynikło?*, „Słowo Pomorskie” 1935 t. XV, nr 58 z 10 III.
- Zielińska T., *Przyczynek do sprawy własności szlacheckiej w Gdańsku XVIII stulecia*, [w:] *Ludzie – kontakty – kultura XVI–XVIII wieku. Prace ofiarowane Profesor Marii Boguckiej*, red. J. Kowecki, J. Tazbir, Warszawa 1997.

Correspondence of Knyszyn Starosta Tomasz Czapski (1711–1784) as a source for studying his family relations and litigation proceedings

Summary: For more than a dozen years, egodocuments or “testimonies to the self” in the literal translation of the German term *Selbstzeugnisse*, have been the subject of intensive source study in both Euro-

pean and Polish historiography. They also constitute a fundamental source for the anthropology of history or microhistory. This article discusses one type of egodocuments, namely correspondence, in this case the letters of Tomasz Czapski (1711–1784) whose activities resulted in numerous conflicts, including family and neighbor disputes. The problems of noblemen who competed with one another for estates, and with townsfolk for power and influence, are accurately depicted in the analyzed sources. Due to his activities, Czapski was repeatedly forced to fight fierce disputes in courts or tribunals, for instance in Lublin in 1749. In the present article, he is described as an adventurer and a troublemaker responsible for conflicts with family members, noblemen, magnates and burghers of Gdańsk.

Keywords: correspondence, egodocuments, Czapski family, litigation, nobility

Die Korrespondenz von Tomasz Czapski, Starost von Knyszyn (1711–1784), als Quelle für das Verständnis seiner familiären Beziehungen und Gerichtsstreitigkeiten

Zusammenfassung: Ego-Dokumente (Selbstzeugnisse) sind seit einigen Jahren Gegenstand intensiver Quellenstudien sowohl in der europäischen als auch in der polnischen Historiographie. Sie stellen auch eine grundlegende Quelle für die Anthropologie der Geschichte oder Mikrogeschichte dar. Der Autor dieses Artikels befasst sich mit einer Art von Ego-Dokumenten, nämlich mit der Korrespondenz, in diesem Fall mit den Briefen von Tomasz Czapski (1711–1784), der aufgrund seiner Tätigkeit in zahlreiche Konflikte geriet, sowohl innerhalb der Familie als auch mit der Nachbarschaft. Die betreffenden Quellen schildern fast wie durch ein Brennglas die Probleme des Adels, der untereinander um Ländereien oder mit den Städten um Einfluss und Stellung konkurrierte. Infolge seiner Tätigkeit war Czapski immer wieder gezwungen, heftige Streitigkeiten vor Gerichten oder Tribunalen auszutragen, wie es 1749 in Lublin der Fall war. Der Artikel stellt Czapski als Unruhestifter dar, der seiner Familie, dem Adel, den Magnaten und den Bürgern von Gdańsk Probleme bereitete.

Schlüsselwörter: Korrespondenz, Ego-Dokumente, Familie Czapski, Rechtsstreitigkeiten, Adel

Korespondencja starosty knyżyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych

Streszczenie: Egodokumenty (w dosłownym tłumaczeniu z języka niemieckiego ‘samoświadectwa’ – *Selbstzeugnisse*) od kilkunastu lat są przedmiotem intensywnej źródłoznawczej refleksji zarówno w historiografii europejskiej, jak i polskiej. Stanowią również fundamentalne źródło w antropologii historii czy mikrohistorii. Prezentowany artykuł dotyczy jednego z rodzajów egodokumentów, czyli korespondencji, w tym przypadku listów Tomasza Czapskiego (1711–1784), który w wyniku swojej działalności popadł w wiele konfliktów, zarówno tych rodzinnych, jak i sąsiedzkich. Analizowane źródła niemal jak w soczewce przedstawiają problemy szlachty, która rywalizowała albo ze sobą o majątki, albo z miastami o wpływy

i pozycję. Przez swoją działalność Czapski wielokrotnie był zmuszony toczyć zaciekle spory w sądach bądź w trybunałach, tak jak miało to miejsce w Lublinie w 1749 r. Prezentowany artykuł prezentuje tytułowego bohatera jako osobę awanturniczą, sprawiającą problemy rodzinie, szlachcie, magnaterii i mieszczanom Gdańska.

Słowa kluczowe: korespondencja, egodokumenty, rodzina Czapskich, spory sądowe, szlachta

Iryna Kryvosheia

Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University (Uman, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8691-5858>

Історія козацько-старшинської родини XVIII ст. крізь документи: тестаменти Марковичів

Марковичі – це одна із найвідоміших козацько-старшинських родин Гетьманщини XVIII ст. Своєї сили родина набрала завдяки заможності родоначальника, вихрещеного єврея Марка Аврамовича та шлюбом його доньки Анастасії Марківни (1667–1729). Сучасники всіляко підкреслювали вроду Анастасії, хоча, як показало майбутнє, вона й розумом не була обділена. У першому шлюбі Анастасія була заміжня за генеральним бунчужним Костянтином Івановичем Голубом, у другому, приблизно з 1700 р. – за генеральним бунчужним Іваном Іллічем Скоропадським, який в 1708 р. став гетьманом. Марковичам і самій Анастасії в російській, радянській та вже в українській історіографії присвячено чимало різнопланових досліджень¹.

Мета статті подивитися на історію родини крізь призму тестаментів кількох представників сім'ї Марковичів. Тестамент – це остання воля, спроба людини поді-

¹ A.Y. Markovych, *Markovychy*, „Kyevskaia Staryna” 1890, № 10–11, s. 55; A. Lazarevskiy, *Liudy Staroi Malorossyyi. Markovychy*, „Kyevskaia Staryna” 1884, № 1, s. 51–82; V.L. Modzalevskiy, *Malorossyiskiy rodoslovnyk*, t. 3, Kyev 1912; D. Mordovtsev, *Zhenshchyny pervoi polovyny XVIII veka*, *Sobranie sochynenyi*, t. 36, SPb., 1902, s. 16–19; M. Maryna, *Hetmansha Skoropadskaia, urozhdennaia Anastasiya Markova Markovych (1667–1729)*, „Istorycheskyi vestnyk” 1911, № 8, s. 534–550; T. Kostruba, *Hetman I. Skoropadskiy (1708–1722)*, Lviv 1932; O. Pritsak, *Rid Skoropadskykh*, *Istoryko-henealohichna studia*, Lviv 1938; O. Hurzhii, *Diialnist hetmana I. Skoropadskoho v otsyntsi vitchyznianykh i zarubiznykh istorykiv*, „Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: studii z istorii XI–XVIII stolit.” 2000, s. 386–396; O. Hurzhii, *«Ivan nosyt plakhtu, a Nastia – bulavu»? Suspilno-politychnyi portret elitnoi zhinky pershoi tretyny XVIII st.*», „Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii” 2002, vyp. 1, s. 219–230; H.D. Holubchuk, *Rid Markovyichiv-Markevychiv u kulturno-hromadskomu zhytti Ukrainy: «Nova simeina istoriia»*, Avtoref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06, Dnipropetr. nats. un-t., D. 2003; V.V. Kryvosheia, *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia*. K. 2010; T.V. Kotliarova, *Rid Markovyichiv (Markevychiv) u bazi danykh «Personalii» Instytutu biohrafichnykh doslidzhen NBUV*, „Ukrainska biohrafistyka” 2013, vyp. 10, s. 431–442; V.V. Kryvosheia, *Kozatska elita Hetmanshchyny*. K. 2008; I.I. Kryvosheia, *Nuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII st.)*, Dovidnyk, t. 2, Bila Tserkva 2016.

литися важливими думками та впорядкувати справи. Це елемент поховальної культури, що дуже своєрідно відображає свою епоху. Звісно, доба відобразилася в заповітах в доволі умовних формах, що вимагають обережної інтерпретації. До сьогодні збереглися тестаменти Андрія, Івана, Федора Марковичів, уступний лист/заповіт дружини останнього Катерини Стефанівни Томари, заповіти Анастасії Марківни Скоропадської та її онучки Ганни Іванівни Войцехович і сестри Анастасії Марини Марківни Імшинецької.

Родоначалником був Марко Аврамович, вихрещений єврей, який невідомо звідкіля переселився в другій половині XVII ст. в місто Прилуки, де й мешкав до кінця життя. Був пирятинським орендарем (1683–1685), згадувався як обиватель прилуцький в 1701 р., як ктитор прилуцької Пречистенської церкви в 1705 р. Помер в серпні 1712 р., похований у Густинському монастирі². В останні роки мешкав у с. Сорочинці поблизу Прилук. Його дружина була донькою прилуцького війта Григорія Корнієнка, родоначалника козацько-старшинського роду Огроновичів. Відомі імена трьох дорослих синів Марка Аврамовича (Андрій, Іван, Федір) та п'ятьох доньок (Анастасія, Ірина, заміжня за Степаном Михайловичем Миклашевським, бунчуковим товаришем, Пелагея, заміжня за Андрієм Кондзеровським, Марина, заміжня за протопопом лохвицьким Павлом Імшинецьким та Параска, заміжня за Дем'яном Якубовичем, бунчуковим товаришем). Імена двох старших доньок невідомі, хоча відоме дослідницьке припущення В. Кривошеї (Гафія і Марія)³.

Заповіт Марка Аврамовича був знищений старшими дітьми, Андрієм та Анастасією, в 1712 р.⁴ Свідки цього заповіту стверджували, що все майно батько заповів найменшому сину Федору, який мешкав з батьками і доглядав їх. Усіх старших дітей Марко Аврамович давно наділив маєтностями. За рік до своєї смерті, залагоджуючи шлюб Федора з донькою переяславського полковника С. Томари Катериною, він озвучував свідкам яке саме майно отримає наречений. Тому в тогочасних листах і документах, незважаючи на вплив Анастасії Марківни, залишилися згадки про порушення останньої волі батька⁵.

Інформацію про родину Марковичів та особисті якості Анастасії Марківни отримуємо із листа гетьмана І. Скоропадського до Андрія Марковича (1712) в період хвороби і смерті Марка Аврамовича⁶. Гетьман бідкався, що Настуся не змогла при-

² V.L. Modzalevskiy *Malorossyiskiy rodoslovnyk...*, s. 389.

³ V.V. Kryvosheia, *Kozatska elita...*, s. 278.

⁴ Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho (dali: IR NBUV), F.I. Spr. 57563, ark. 192–202.

⁵ A. Lazarevskiy, *Opysanye Staroi Malorossyy: materyaly dlia ystoryy zaseleniya, zemlevladyeniya y upravleniya*, t. 3, K. 1902, s. 124.

⁶ O.M. Dziuba, *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*, K. 2012, s. 196.

їхати попроситися з батьком і отримати його благословення, хоча знала про стан його здоров'я. Як не прибули гетьман з дружиною і на похорон, «за нашими трудностями»⁷. Однак, одразу після поховання Анастасія з'явилася на батьківському обійсті для розподілу спадку. «Труднощі» вже не завадили. На думку Федора Марковича, саме тоді був знищений тестамент Марка Аврамовича⁸. Внаслідок втручання гетьманші, основне рухоме і нерухоме майно поділили на трьох братів Марковичів. Тобто, молодший Федір замість усього спадку, отримав лише третину.

Один із старших братів, Іван Маркович, ймовірно, почувався від того не дуже зручно. Тому свою третину хутора одразу передав Федору. Пізніше опікувався двома старшими синами Федора, так як був бездітним. Іван Маркович служив полковим сотником, потім піднявся до уряду полкового судді (1719–1724). Він помер восени 1724 р. після тривалої хвороби. Її перипетії добре відомі завдяки щоденнику Якова Андрійовича Марковича⁹. Заповіт Івана Марковича ([?]1668–1724) мав основну і додаткову частини. Основну, свого часу, використав і процитував історик О. Лазаревський, який вказував на схожість аренги із заповіту Федора Марковича (1737 р.) з аренгою із заповіту старшого брата Івана (1724 р.)¹⁰. Вцілів додаток до тестаменту Івана Марковича в Генеральному слідстві Лубенського полку, в якому він за кілька днів до смерті заповів с. Перервинці племіннику Якову Андрійовичу Марковичу (10.10.1724)¹¹. Розподіл майна Іван залишив на розсуд своєї дружини. У тестаменті він ніби залишав значні маєтності «синовцям моім», старшим синам Федора, Дмитру і Григорію, однак його дружина розпорядилася інакше¹². Із викладених фактів зрозуміло, що реальне прагнення подарувати маєтність племіннику Якову Андрійовичу він реалізував за життя, а намір обдарувати інших племінників залишився декларацією.

Заповіт Анастасії Марківни Скоропадської (1667–1729), що експонується на сайті Центрального державного історичного архіву України, датований 15.12.1729¹³. Це частина духівниці, що стосується розпоряджень щодо облаштування монастиря, в якому вона хотіла бути похована. На сторінках документа важко хвора Анастасія розпоряджається майбутнім Гамаліївського Харлампієвського монастиря, фундаторами якого вони з були разом з покійним чоловіком. Саме тут був похований

⁷ Ibidem.

⁸ IR NBUV, F.I. Spr. 57563, ark. 192–202.

⁹ *Dnevnyk heneralnoho podskarbyia Yakova Markovycha: (1717–1767 hh.)*, red. A. Lazarevskoho, typ. H. T. Korchak-Novytskoho, Ch. 1: (1717–1725 hh.), 1893, s. 139–140, 143.

¹⁰ A. Lazarevskiy, *Opysanye Staroi Malorossyy...*, s. 117–119.

¹¹ *Heneralne slidstvo pro maietnosti Lubenskoho polku*, t. 4, Ukrainskiy arkhiv. Arkheohrafichna komisiiia VUAN, K. 1931, s. 90.

¹² A. Lazarevskiy, *Opysanye Staroi Malorossyy...*, s. 117–119.

¹³ Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyiv (dali: TsDIAUK), <https://cdiak.archives.gov.ua/>.

гетьман І. Скоропадський. Тут поховали Анастасію, а у 1733 р. і їхню доньку Уляну. У заповіті Анастасія звеліла перетворити жіночий монастир на чоловічий, що поетапно і було зроблено в кілька наступних років. Розпорядниками були призначені брат Андрій і племінники, Михайло Скоропадський та Яків Маркович. Опіка поручалася київському архімандриту. Також тестаторка в документі зверталася за підтримкою до Сенату та російських чиновників. Піклувалася заповідачка про забезпечення монастиря, якому відійшли її основні маєтності. Документ має сухий, офіційний характер.

Основний заповіт Анастасії Скоропадської був написаний двома днями пізніше, 17 грудня (померла вранці 19.12.1729). Він опублікований як додаток у першій частині «Дневных записок» (1859 р.)¹⁴. У заповіті згадується реєстр розподілу її володінь, основною власницею яких мала стати молодша донька Уляна. Реєстр неопублікований, тому розподіл майна невідомий. Багато місця в тестаменті відведено покликанням на заповіт І. Скоропадського (2.07.1722)¹⁵. Мовляв, чесно здійснила розподіл між трьома доньками. Тоді як точно відома тривала судова тяганина між Анастасією і донькою покійного гетьмана від 1-го шлюбу Іриною, одруженою з бунчуковим товаришем Семеном Лизогубом. Ірині вдалося відсудити лише частину належного спадку, а батько свого часу заповів їй 3 тис. крб. і маєтності. Відстоювати в судах довелося навіть маєтності в Чернігівському полку, виділені батьком як придане ще в 1715 р.

Тут варто зауважити, що значна частина маєтків у Чернігівському полку за формою власності були «материзною». У першому шлюбі Іван Скоропадський був одружений з Пелагеєю Ничипорівною Калениченко ([?]1660–1699). Її батько був заможним і впливовим урядником Чернігівського полку, найвища із його посад – обозний полковий (1681, 1688–1690). Після переселення на Лівий берег І. Скоропадський залежав від свого тестя, і маєтки, що здобула родина, були, без сумніву, отримані при підтримці тестя, представника місцевої впливової покаяченої шляхти. Никифора Калениковича дослідники пов'язують з родами Величковських і Савичів¹⁶. Незважаючи на закон і традицію, більша частина спадку Ірини залишилася у цупких руках гетьманші. Лише після смерті Анастасії Марківни, в 1730 р. її донька Уляна Іванівна поступилася старшій сестрі Ірині її власними маєтностями в Чернігівському полку.

Анастасія Марківна, навіть після смерті свого чоловіка-гетьмана, залишалася дуже впливовою в Гетьманщині завдяки особистим зв'язкам із козацькою старшиною і, особливо, через тісні зв'язки із російськими чиновниками найвищих рангів.

¹⁴ *Dnevniia zapysky malorossyiskoho podskarbyia heneralnoho Yakova Markovycha*, Yzdanye Aleksandra Markovycha, M. 1859, s. 517–520.

¹⁵ Pro noho v: TsDIAUK, F. 51, Op. 3, Spr. 703, ark. 9.

¹⁶ V.V. Kryvosheia, *Kozatska starshyna...*, s. 251–252.

Стабільності становища колишньої гетьманової не завадили навіть дуже складні стосунки з новим гетьманом Д. Апостолом. Вона міцно тримала в руках управління власними володіннями та мала чималий вплив на всю родину. Її шанували рідні брати і сестри, називали благодійницею і вбачали в ній ледь не матір-заступницю. Хоча були й виключення. Завдяки тестаменту наймолодшого з братів Марковичів Федора знаємо про його непрості стосунки з Анастасією, яку він звинувачував у знищенні батькового заповіту та нечесному розподілу спадку.

Федір Маркович Маркович (1671–1737) був наймолодшим сином у родині, через що увесь час потерпав після смерті батька. Згідно військових документів у 1726 р. Федору виповнилося 55 років¹⁷. Його старший брат Андрій був полковником Лубенським, потім генеральним підскарбієм, а племінник Яків – служив бунчуковим товаришем, отримавши уряд генерального підскарбія в абшит (1762). Останній залишив великий щоденник, який разом із іншими документами слугує джерелом знань про повсякденне життя усієї родини, і зокрема, Федора Марковича.

Федір Маркович служив значним товаришем військовим ([?]1711–1719), сотником полковим прилуцьким (1719–1724), а потім до кінця життя бунчуковим товаришем (1724–1737)¹⁸. Виконував належні обов'язки, насамперед, військові, але значно більше переймався власними господарськими справами. Він був наймолодшим сином пирятинського орендаря Марка Аврамовича, який зумів набути великих статків. Батьки доживали віку при Федору і добре навчили його вести справи. Відомості про повсякденне життя Ф. Марковича почерпнуті зі службових реєстрів, приватних листів, щоденника Я. Марковича, судових справ родини та тестаменту самого Ф. Марковича¹⁹. Із цих документів перед нами постає людина, що була дуже ображена на рідних за несправедливий розподіл батьківського спадку, але не наважувалася суперечити старшій сестрі, всесильній гетьманші. Він був люблячим чоловіком і занадто суворим батьком своїм синам і доньці. Найбільше в житті його цікавило прирощення власності, господарські справи та стосунки з коханою дружиною²⁰.

Важливим і цікавим для з'ясування досліджуваної проблеми виявився уступний лист Катерини Томарівни, дружини бунчукового товариша Федора Марковича²¹. Він був своєрідним додатком до тестаменту чоловіка і за призначенням цілком відповідає тестаменту, хоча й не є ним за формою. Усі статки Федір Маркович у 1737 р. заповів своїй дружині. Чоловіковий заповіт вже вдруге заміжня вдова акти-

¹⁷ TsDIAUK, F. 53, Op. 2, Spr. 587, ark. 5.

¹⁸ I.I. Kryvosheia, *Neuriadova starshyna...*, s. 476–477.

¹⁹ IR NBUV, F. I, Spr. 57563, ark. 192–202; O.V. Kryvosheia, *Ukrainska kozatska...*, s. 245–257; I. Kryvosheia, *Bunchukovyyi tovarysh Fedir Markovykh u dzerkali svoho testamenteu*, „Siverianskyi litopys” 2019, № 1, s. 165–177.

²⁰ I. Kryvosheia, *Bunchukovyyi tovarysh...*, s. 165–177.

²¹ *Ibidem*.

кувала у Переяславі 20 квітня 1741 р. А от розподіл маєтностей між дітьми чи їх нащадками Катерина Томарівна здійснила лише в 1747 р.²² Більшу частину рухомого майна заповіла своєму другому чоловіку Олександрю Саковичу²³. Уступний лист був складений Катериною Томарівною на випадок її раптової смерті й засвідчений у міській прилуцькій ратуші 2 вересня 1747 р. урядниками, родичами, синами й другим чоловіком²⁴. Вона зазначила, що не всі діти проживають поруч. Зокрема Василь перебував на регулярній військовій службі (капітан-лейтенант лейб-гвардії Преображенського полку, 1747 р.²⁵), а донька Марія Ширай з родиною мешкала далеко. Троє дорослих синів померли раніше матері. Вихідною тезою Катерина зазначає, що розподіл вступає в силу лише після її смерті. Цікаво, що, розподіляючи маєтності між нащадками, Катерина Томарівна зробила все на власний розсуд, а не так, як того хотів чоловік.

Виділяючи спадок доньці Марії, Катерина згадує частину духівниці покійного першого чоловіка стосовно доньки, але зауважує, що зазначені у його розпорядженні ґрунти для доньки вона розподілила між синами. Зате Марії віддала всі млини на Яготинських греблях (10 кіл) та всі ґрунти й угіддя біля них²⁶. Тобто доньку вона не обділила. Перелік розділеного майна засвідчує рівнозначний поділ спадку між нащадками. Добре застережені права дітей покійного Івана (сину – ґрунти, доньці – грошова компенсація), що в майбутньому все ж не вберегло їх від проблем з опікуном, дядьком Андрієм, і привело до судових позовів²⁷. Катерина Томарівна (неписьменна²⁸), на схилку літ постає з листа як мудра, виважена в рішеннях, сильна особистість. Раніше вона не дозволила рідному брату продати родові батьківські маєтності в Переяславському полку в чужі руки, тепер і доньку застерегла від цього. Звеліла, за потреби продажу маєтку в Яготині, спершу запропонувати його братам. Та, аби збагнути роль цієї жінки у власній родині, варто читати тестамент її першого чоловіка²⁹. Очевидно, що вона була центром всесвіту для свого першого чоловіка і вони виховали шанобливих дітей.

Марина Марківна Павлова Імшенецька, протопопина лохвицька уклала заповіт в 1741 р.³⁰. На той час була вдовою. Як і її сестра Анастасія була неграмотною. Її тестамент укладений на користь брата Андрія Марковича, якому заповіла все рухоме і нерухоме майно. Тестаторка вказала в документі, що її діти померли ма-

²² IR NBUV, F. I, Spr. 57563, ark. 202зв–208.

²³ A. Lazarevskyi, *Opyssanye Staroi Malorossyy...*, s. 127.

²⁴ IR NBUV, F. I, Spr. 57563, ark. 207зв.–208.

²⁵ Ibidem, ark. 207зв.

²⁶ Ibidem, ark. 06.

²⁷ A. Y. Markovych, *Markovychy...*, s. 35–36.

²⁸ IR NBUV, F. I, Spr. 57563, ark. 206зв.

²⁹ O. V. Kryvosheia, *Kozatska starshyna...*, s. 245–257.

³⁰ Ibidem.

лолітніми. Однак, за деяку частину спадку, захоплену генералом фон Вейсбахом, необхідно було судитися. Марина окремо описала в заповіті її власні ґрунти, які теж заповіла братові. Вказала авторка й те, що боргів не мала, хоча й судилася з покійним Федором Імшенецьким, протопопом. І витратила чимало коштів на освіту дітей. Ймовірно, йшлося про племінників. Коли після смерті Андрія Марковича почалася судова тяганина його нащадків, то увесь час згадувалися і маєтності тітки Марини. Їх теж ділили спадкоємці Андрія³¹.

1 травня 1744 р. під час хвороби в молодому віці написала тестамент Ганна Іванівна Чарниш Андрієва Войцеховичева (1719–1745)³². Після коротких вступних інвокацій та інтитуляції, Ганна одразу пояснює мотив написання заповіту. Вона серйозно захворіла і незважаючи на лікування і підтримку чоловіка, розуміла, що може померти. Її заповіт по структурі відрізняється від типового, адже в першій його частині тестаторка переймається не порятунком душі, а майбутнім чоловіка і двох малолітніх синів, які й проголошуються основними спадкоємцями. З тестаменту постає невесела історія молодої жінки. Вона в дитинстві втратила батька, а за рік до написання заповіту померла її матір, Євдокія Костянтинівна Голуб ([?]1689–1743). Майно, про яке йдеться у духовниці Ганни – це материзна. Вона апелює до заповіту матері й застерігає рідного брата Якова від перешкодження її чоловікові та синам після її смерті. Крізь суху мову документа доноситься турбота про близьких, вдячність чоловікові за його сильну підтримку. Ганна наголосила, що у випадку смерті синів вся її материзна залишається чоловікові, а не братам.

Варто уточнити, що вона була рідною внучкою гетьманші Анастасії Скоропадської, донькою Євдокії Костянтинівни Голуб та Івана Федоровича Чарниша, генерального судді. Отже, йдеться про дуже заможну і відому родину Гетьманщини. У заповіті ретельно описане майно, внесене нею при шлюбі (млини, двори, ґрунти), а також коштовності. Левова частка майна відійшла чоловікові і синам. Брату Якову заповіла коштовний материнин перстень у формі серця і, окремо зауважила, що всі «крепости» на нерухомість брат повинен віддати чоловікові. Донькам брата Івана заповіла коштовності і одяг. З цих описів коштовностей та одягу яскраво проступає повсякдення заможної старшинської родини. Чимало добрих слів лунає на адресу чоловіка, описується його доброта, подружня любов і повага, значні витрати на її лікування. Мова пройнята коханням і жалем. Ганна лише в другій частині заповіту згадує про обов'язок чоловіка після її смерті роздати на спомин душі 400 золотих та частину одягу, та на спомин душі її померлих батьків у Іллінський чернігівський монастир – срібну коновку. У кінці документа короткі санкції і прикінцевий протокол.

³¹ TsDIAUK, F. 76, Op. 2, Spr. 100, ark. 315.

³² *Sulymovskiy arkhyv: famylnye bumahy Sulym, Skorupp y Voitsekhovychei XVII–XVIII v.*, K. 1884, s. 278–280; I.I. Kryvosheia, *Neuriadova starshyna...*, s. 617.

Можливо саме в силу віку жінки і обставин її смерті звучання тестаменту таке світське. Ставлення до Бога, церкви й традицій шанобливе, але без перебільшень і страху.

Останній із відомих на сьогодні заповітів цієї родини з аналізованого часового проміжку належав найстаршому сину Марка Аврамовича, найближчому соратнику гетьманші Анастасії Скоропадської. Маркович Андрій Маркович ([?]1668–1747) – значний військовий товариш (1708), сотник глухівський (1709–1714). У 1709 р. отримав маєтність Шабалинів згідно універсалу гетьмана від 24.09.1709 із дозволом побудувати млин на р. Клевані під с. Кам'яним. Полковник лубенський ([?]06.1714–07.1727). У 1718 р. разом із гетьманом побував у Москві³³. У 1721 р. був на будівництві ладозького каналу. У 1723 р. ходив у Сулацький похід. 22 вересня 1727 р. сенатор Федір Васильович Наумов оголосив лубенській старшині про його відставку й видав указ про збір чолобитних проти нього. Було зібрано 108 скарг. Два роки йшли суди, однак незважаючи на очевидні зловживання, для А. Марковича врешті був введений уряд генерального підскарбія – ним він був 11 років (05.1729–07.1740). У 1744 р. Андрій призначений генеральним обозним. Був одружений з Ганною Іванівною Маковською, донькою сотника кролевецького Ніжинського полку³⁴. Заповіт Андрія Марковича датований 1747 р.³⁵ Тестамент мав класичну форму, однак не містив кінцевого протоколу. До основної частини додано реєстр, в якому здійснено поділ на п'ять частин, з яких чітко означені лише три. Окремо виділено спадок для онучки Анни, доньки покійного сина Луки, і в тестаменті вказано, що на це є окремий документ. У розподілі рухомого майна названо спадкоємцями онуків померлої доньки Олесі. Отже, мав шість синів та доньку. До його смерті жили три сина і невдовзі один з них, Марко, теж помер. Розпорядником тестатор призначив старшого сина Якова Андрійовича Марковича. Саме з Яковом, одразу в 1747 р., починають судитися брати і племінники через затримку з розподілом спадку³⁶. Фактично, розпорядник заповіту Яків умудрився увесь спадок залишити собі, адже і через десять років після смерті батька, в 1757 р. суди все ще тривали.

Отже, з тестаментів родини Марковичів доволі рельєфно проступає типова, досить заможна і впливова козацько-старшинська родина Гетьманщини. Заповіти засвідчують помірну набожність усіх представників родини. Вони прагнули бути похованими в монастирях чи при церквах, фундаторами яких була родина Марковичів. Піклувалися про виконання обрядів і служб, демонструючи звичну для того часу культуру «доброго» вмирання.

Незважаючи на походження й статус засновника роду, його діти увійшли до елітарного прошарку старшини козацької держави. Сталося це, передусім, через велику вагу в

³³ І. Kryvosheia, *Neuriadova starshyna...*, s. 130.

³⁴ Ibidem.

³⁵ O.V. Kryvosheia, *Ukrainska kozatska...*, s. 245–257.

³⁶ TsDIAUK, F. 76, Op. 2, Spr. 100, ark. 315.

прийнятті рішень у родині, та й не лише в родині, дружини гетьмана І. Скоропадського – Анастасії Марківни. Тестаменти засвідчують, що Марковичі уклали шлюби із представниками найвпливовіших родин Гетьманщини. Більшість членів родини Марковичів мали значні статки і приділяли економічній діяльності чимало часу й зусиль. Родина трималася разом, особливо доки була жива Анастасія Марківна. Пізніше між ними часто виникали суперечки при розподілі майна після смерті старших представників роду.

Серед членів родини Марковичів були добре освічені чоловіки, насамперед – це Яків Андрійович Маркович, який вчився у Києво-Могилянській академії та був улюбленим учнем Ф. Прокоповича. Однак, жінки цієї родини в більшості були неписьменними. Тобто, у середині XVIII ст. навіть у старшинському середовищі ще не бачили потреби в гарній освіті для жінок.

Марковичі-чоловіки займали різні уряди в козацькій старшинській ієрархії або мали звання/чин у неурядовій старшині, що гарантувало високий соціальний статус. Чоловіки родини і деякі жінки (приміром, та ж Анастасія Скоропадська) добре давали раду розвитку власних маєтків і не гребували захопленням ґрунтів і майна підлеглих полчан. Родина вела нескінченні судові справи через позови проти них скривджених. Однак високий статус Марковичів дозволяв їм виходити із ситуації без особливих втрат. Добробут і постійне накопичення статків, вочевидь були ціннісним орієнтиром роду Марковичів. Отже, тестаменти представників роду Марковичів містять інформацію про соціальний статус, маєтності та рухоме майно, що разом з іншими документами дозволяє дослідити в майбутньому економічну складову впливовості та повсякденне життя цього старшинського роду.

Bibliografia

Dnevnyk heneralnoho podskarbyia Yakova Markovycha: (1717–1767 hh.), red. A. Lazarevskoho, typ. H.T. Korchak-Novytskoho, Ch. 1: (1717–1725 hh.), 1893.

Dnevnyia zapysky malorossyiskoho podskarbyia heneralnoho Yakova Markovycha, Yzdanye Aleksandra Markovycha, M. 1859.

Dziuba O.M., *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistoliarnoi spadshchyny)*, K. 2012.

Heneralne slidstvo pro maietnosti Lubenskoho polku, t. 4, Ukrainskyi arkhiv. Arkheohrafichna komisii VUAN, K. 1931.

Holubchuk H.D., *Rid Markovychiv-Markevychiv u kulturno-hromadskomu zhytti Ukrainy: «Nova simeina istoriia»*, Avto-ref. dys... kand. ist. nauk: 07.00.06., Dnipropetr. nats. un-t., D. 2003.

Hurzhii O., *Diiialnist hetmana I. Skoropadskoho v otsyntsi vitchyznianskykh i zarubizhnykh istorykiv*, „Ukraina v Tsentralno-Skhidnii Yevropi: studii z istorii XI–XVIII stolit.” 2000.

- Hurzhi O., «*Ivan nosyt plakhtu, a Nastia – bulavu*»? *Suspilno-politychnyi portret elitnoi zhinky pershoi tretyny XVIII st.*», „Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii” 2002, vyp. 1.
- Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni Volodymyra Vernadskoho, F.I, Spr. 57563.
- Kostruba T., *Hetman I. Skoropadskyi (1708–1722)*, Lviv 1932.
- Kotliarova T.V., *Rid Markovykh (Markevychiv) u bazi danykh «Personalii» Instytutu biohrafichnykh doslidzhen NBUV*, „Ukrainska biohrafistyka” 2013, vyp. 10.
- Kryvosheia I., *Bunchukovy tovarysh Fedir Markovych u dzerkali svoho testamentu*, „Siverianskyi litopys” 2019, № 1.
- Kryvosheia I.I., *Neuriadova starshyna Ukrainskoi kozatskoi derzhavy (XVII–XVIII st.)*, Dovidnyk, t. 2, Bila Tserkva 2016.
- Kryvosheia V.V., *Kozatska elita Hetmanshchyny*, K. 2008.
- Kryvosheia V.V., *Kozatska starshyna Hetmanshchyny: entsyklopediia*, K. 2010.
- Lazarevskiy A., *Liudy Staroi Malorossyy. Markovychy*, „Kyevskaia Staryna” 1884, № 1.
- Lazarevskiy A., *Opysanye Staroi Malorossyy: materyaly dlia ystoryi zaselenyia, zemlevladyiia y upravlenyia*, t. 3, K. 1902.
- Markovych A.Y., *Markovychy*, „Kyevskaia Staryna” 1890, № 10–11.
- Maryna M., *Hetmansha Skoropadskaia, urozhdennaia Anastasiia Markova Markovych (1667–1729)*, „Istorycheskyi vestnyk” 1911, № 8.
- Modzalevskiy V.L., *Malorossyyskyi rodoslovyk*, t. 3, Kyev 1912.
- Mordovtsev D., *Zhenshchyny pervoi polovyny XVIII veka*, *Sobranie sochyneni*, t. 36, SPb., 1902.
- Pritsak O., *Rid Skoropadskykh*, *Istoryko-henealohichna studia*, Lviv 1938.
- Sulymovskiy arkhiv: famulnye bumahy Sulym, Skorupp y Voitsekhovychei XVII–XVIII v.*, K. 1884.
- Tsentrallyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyiv (F. 51, Op. 3, Spr. 703; F. 53, Op. 2, Spr. 587; F. 76, Op. 2, Spr. 100), <https://cdiak.archives.gov.ua/>.

History of the prosperous class of Cossacks of the 18th century through documents – testaments of the Markovych family

Summary: The article explores the history of the Markovych family, a prosperous class of Cossacks, well-known in the Cossack Hetmanate, based on an analysis of specific historical documents such as testaments. Numerous studies have been devoted to the Markovych family in Russian, Soviet, and Ukrainian historiography. The main reason for the above is the interest in the life of Anastasiia Markivna, a representative of the Markovych family and Hetman Ivan Skoropadskyi's wife, who played an important role in the history of the Cossack Hetmanate. Anastasiia Markivna actively contributed to the careers of all her relatives. Her brothers, sisters' husbands and nephews occupied high positions in the Cossack hierarchy, and therefore influenced the course of events in both individual regiments and the entire Cossack Hetmanate. Insights into the Markovych family through an analysis of their testaments and other historical documents have shed new light on this prosperous upper-class family. Records of births and

deaths of members of this relatively large and influential family, and the details of their relations described in testaments provide valuable information about their everyday life.

Keywords: testament, family, prosperous class of Cossacks, Markovych family, Cossack Hetmanate

Geschichte der Kosakenältesten-Familie des 18. Jahrhunderts im Lichte von Dokumenten – die Testamente der Markovichs

Zusammenfassung: In diesem Artikel wird die Geschichte der im Hetmanat bekannten Kosakenältesten-Familie Markowitsch anhand eines spezifischen historischen Dokuments, des Testaments, untersucht. Die russische, sowjetische und ukrainische Geschichtsschreibung hat den Markowitschs eine Vielzahl von Studien gewidmet. Dies ist vor allem auf das Interesse am Schicksal und an der Rolle der Vertreterin der Familie Markowitsch, Anastasia Markivna, Ehefrau von Hetman Ivan Skoropadsky, in der Geschichte der Hetmans zurückzuführen. Sie war es, die aktiv zur Karriere aller ihrer Verwandten beitrug. Ihre Brüder, Ehemänner und Neffen, die hohe Positionen in der Kosakenhierarchie innehatten, beeinflussten den Lauf der Dinge sowohl in den einzelnen Regimentern als auch im gesamten Hetmanat. Die Betrachtung der Familie Markowitsch anhand ihrer Testamente und anderer Dokumente aus dieser Zeit wirft ein anderes Licht auf diese alte Familie. Die Lebensdaten der einzelnen Personen werden ermittelt. Verdeutlicht werden auch die Besonderheiten der Beziehungen innerhalb der recht großen Familie Markovich. Aus den Testamenten lassen sich zahlreiche neue Informationen über das tägliche Leben und die Weltanschauung dieser einflussreichen Familie gewinnen.

Schlüsselwörter: Testament, Familie, Kosakenältesten, Markowitschs, Hetmanat

Historia rodziny starszyny kozackiej XVIII wieku poprzez dokumenty – testamenty Markowiczów

Streszczenie: W artykule przedstawiono historię rodziny Markowiczów, starszyniejszej kozackiej rodziny znanej w Hetmanacie, której dzieje zanalizowano dzięki dokumentowi historycznemu, jakim jest testament. Markowiczom w historiografii rosyjskiej, sowieckiej i ukraińskiej poświęcono wiele różnych badań, co wynika przede wszystkim z zainteresowania losem i rolą w dziejach hetmańskich Anastazji Markiwny – przedstawicielki rodu Markowiczów, żony hetmana Iwana Skoropadskiego. To właśnie ona miała znaczący wpływ na karierę swoich bliskich – braci, mężów i siostrzeńców, którzy zajmowali wysokie stanowiska w hierarchii kozackiej, jak i w całym Hetmanacie. Spojrzenie na rodzinę Markowiczów w aspekcie ich testamentów i innych dokumentów z tamtej epoki rzuca nowe światło na tę rodzinę. Dzięki nim można odkryć specyfikę relacji w dość licznej, wpływowej rodzinie. Dostarczają także wielu informacji o życiu codziennym i światopoglądzie Markowiczów.

Słowa kluczowe: testament, rodzina, starszyna kozacka, Markowicze, Hetmanat

Mykhailo Zhurba

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)
ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9691-8913>

Victor Dotsenko

National Pedagogical Dragomanov University (Kyiv, Ukraine)
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-1131-1675>

Влияние решений Замоиского собора на формирование европейской ментальности в украинцев и белорусов Речи Посполитой – историография проблемы

На просторах полиэтничной Речи Посполитой, после вхождения в ее состав Великого княжества Литовского и Русского несмотря на драматические социокультурные коллизии, были созданы условия к синтезу двух цивилизационных моделей – римо-латинской и греко-византийской в результате сосуществование двух конфессий – католицизма и православия. Прямым проявлением такого синтеза было создание в 1596 году униатской церкви, которая объединила часть приверженцев православия с католической церковью. Это новая конфессиональное образование стала основой присоединения украинцев к западноевропейской цивилизации.

Важной вехой в истории греко-католической церкви стал Замоиский синод 1720 года. Синод и его решения продемонстрировали латинское влияние на византийско-славянскую культуру и одновременно, показали, как украинские жители Речи Посполитой могли использовать возможности развития западного цивилизационного направления, сохраняя, одновременно, верность восточной традиции.

За последнее время изучение феномена Замоиского собора в исторической ретроспективе получило новые импульсы. Мир уже увидели работы, которые проливают свет на проблемные вопросы Берестейской унии, исток, эволюцию и социокультурный контекст Греко-Католической церкви, формирование новых межконфессиональных отношений на просторах «восточных крессов». Но тема

Замойского собора 1720 года и влияние его решений на социо-политическое, культурно-религиозное развитие Центрально-Восточной Европы только в последние десятилетия начала системно разрабатываться в мировой историографии. Обращение к обозначенной проблеме есть продуктивным, поскольку унийные процессы, которые происходили в регионе ввремя раннемодерного периода повлияли на формирование украинской и белорусской религиозной идентичности. Поэтому оценка историографического состояния исследования влияний «замойских» решений на развитие Униатской Церкви, распространения в регионе идей западного Просвещения, и самое главное, на возможности украинскому и белорусскому народу Речи Посполитой прикоснуться к европейской цивилизации есть актуальной.

Отслеживая историографическую традицию, современный исследователь встречается с триадой сложных проблем. Кроме проблемы наличия в архивах, музеях, библиотеках, частных коллекциях корпуса опубликованных и неопубликованных источников, их состояния, режима доступа к этим документам, перед историком во весь рост встают методологическая и политико-идеологическая проблемы.

Предмет истории – процесс жизни людей, сообщества, социальных и конфессиональных групп продолжает подменяться социологическими и политико-экономическими исследованиями. Жизнь индивидов и коллективов, к которым они относятся, в ее конкретной предметности, с реальными запросами и интересами людей, с их страстями и мыслями (а не одними только идеями известных носителей «общественной мысли») с эмоциями простых людей этой методологией исключаются из рассмотрения. И даже если допустить, что материальное производство есть главным источником социального развития и демонстрации конкретных социальных состояний и изменений, это не объясняет его влияние на социальные процессы. Люди, оказавшись в конкретной жизненной ситуации, будут вести себя, не придерживаясь законов производства и политической целесообразности, а в зависимости от картины мира, которая создана культурой в их сознании, от их психического состояния. А последнее, определяется не только постулатами политэкономии и социологии. Их религиозные, национальные, культурные традиции, стереотипы поведения, их страсти, надежды, иногда совсем иррациональные, их символическое мышление неминуемо откладывают отпечаток на их реакции на стимулы материальной жизни¹. Продуктивным есть и обращение к истории ментальности, что требует не только исследовательской изобретательности, но и овладения методиками других дисциплин – от правоведения до лингвистики, психологии и семиотики. Следует также подчеркнуть, что на уровне очерченных требований недавно были

¹ А. Y. Gurevich, *O krizise sovremennoj istoricheskoy nauki*, „Voprosy istorii” 1991, № 2–3, s. 25, 28.

подготовлены комментарии польских историков, что касались «Статута Замойского 1720 г.»².

Кроме источниковедческого и методологического аспекта исследователь должен учитывать и политический фактор. В смысле изучения исторического наследия Замойского синода – это пропаганда панславизма и миссия защиты православия, которые есть перманентными сюжетами в российской имперской и советской историографии. В связи с этим во многих исторических работах и сейчас легко найти негативный образ Речи Посполитой, как агрессора и колонизатора славянского населения Центрально-Восточной Европы, которое не принадлежало к католической конфессии.

Исторические обстоятельства сложились так, что проведения Замойского собора совпали во времени с завершением церковной реформы в Российской империи. На общественно-политическом и дипломатическом уровнях в массовое сознание внедрялся идеальный образ московского государственного православия и его антиподы польского панского католицизма.

Защита православия на просторах Речи Посполитой превратился в своего рода «Троянского коня», которого регулярно выводили из конюшни на европейскую арену, в момент обострения геополитических отношений между Россией и Речью Посполитой. На практике реализовывалась античная истина : «Timeo danaos eftona fetentes».

Судьба Униатской Церкви в XVII–XVIII веке и, также, процесс ее реформирования и усиление влияние на общественно-политическую и культурно-образовательную жизнь населения востока Речи Посполитой были постоянным предметом заинтересованности российских, украинских, польских историков, а также западных гуманитариев.

Оригинальным есть исследование американского ученого Б. Скиннер³. Она предложила свой взгляд на формирование у народов Центрально-Восточной Европы специфической конфессиональной ментальности. Исследовательница обращает внимание на то, что развитие конфессиональной культуры региона повлиял фронтальный статус Правобережной Украины, кроме противоречивых отношений православной и римо-католической конфессий на просторах Речи Посполитой.

Польский историк П. Новаковский в своих работах системно анализирует влияние унических процессов на развитие региона Центрально-Восточной Европы. В сообщении «Замойский собор 1720 года в церковном и общественно-политической жизни Украины» он аргументировано доказывает, что Замойский Собор стал

² *Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, Kraków 2020.

³ C. Skinner, *The Western front Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th century: Poland, Ukraini, Belarus, and Russia*, DeKalb 2009.

судьбоносным событием в истории Украинской Греко-Католической Церкви, потому, то он способствовал ее обновлению после бурных событий второй половины XVII – начала XVIII века и в исторической перспективе конструктивно повлиял на формирование культурной и национальной идентичности Украины и ее жителей⁴.

Российская имперская историография развития унийных процессов на территории Речи Посполитой развивалась в контексте концепции православной империи, и доктрины защиты православного люду. Разделяя имперские традиции, историки Российской империи в оценке событий, которые касались конфессиональной истории Речи Посполитой, подчеркивали постоянные ущемления православного населения⁵. Они рассматривали российско-польские через призму религиозного противостояния, борьбы западной и восточной цивилизации и религиозных войн⁶. М. Карамзин в первой половине XIX века с великодержавных позиций подходил к истории отношений России и Польши⁷. Он выделил два основных тезиса, которые легли в основу концепции российской историографии XIX – начала XX века; невозможность возрождения независимого польского государства без ущерба российскому православию, а также принадлежности территорий, заселенных православными в исконных владениях России.

Подобные мысли в работе «История падения Польши» высказал С. Соловйов⁸. Придерживаясь православно-католических или византийско-римских позиций⁹, он рассматривал историю западных российских территорий (заселенных украинцами и белорусами), как арену религиозного противостояния католицизма и православия, признавая, одновременно, позитивное цивилизационное влияния Польши на эти территории¹⁰. По мнению С. Соловйова, российское самодержавное правительство оправдывало свои вмешательства в внутреннюю политику Польши желанием ввести в процесс управления Речью Посполитой православный элемент, с помощью наделения православных королевскими политическими правами.

П. Щебальский, придерживаясь официальной доктрины в своих исследованиях, рассматривая российско-польские отношения, трактовал конфессиональный вопрос как законное право России вмешиваться в внутренние дела Речи Поспо-

⁴ P. Novakovskiy, *Zamoiskiy Synod 1720 roku v tserkovnomu ta suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy*, „Visnyk ahranoi istorii” 2018, № 25–26, s. 9–16.

⁵ V.M. Sheretiuk, *Pravoslavna tserkva Pravoberezhnoi Ukrainy u konteksti politychnykh vidnosyn Rosii i Rechi Pospolytoi kintsia XVII–XVIII st.*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy, Kyiv 2010, s. 4, 6.

⁶ T.T. Kruchkovskij, *Istoriya Polshi v koncepciyah Rossijskoj istoriografii HIIH – nachala HKH veka*, Avtoref. dis. d.i.n., Minsk 2018, s. 6.

⁷ N.M. Karamzin, *Istoriya gosudarstva Rossijskogo*, t. 12, Moskva–SPb. 1816–1829; idem, *Mnenie russkogo grazhdanina*, Neizdannye sochineniya i perepiska N.M. Karamzina, Sankt-Peterburg 1862, s. 3–20, 27–28, 29–30, 194–195.

⁸ C.M. Solovev, *Istoriya padeniya Polshi*, Moskva 1863.

⁹ Idem, *Pisma A.A. Kireevu*, „Simvol.” 1992, № 27, s. 200.

¹⁰ Idem, *Izbrannoe*, Moskva 2010, s. 625.

литой¹¹. Подобной интерпретации придерживался и церковный историк И. Чистович¹². Даже представители либерального прозападного направления В. Ключевский и Н. Кареев рассматривали польско-российские отношения как религиозно-цивилизационное противостояние. В. Ключевский не отрицал позитивное влияние католической Польши на украинский и белорусский народы. Польша, по его мнению, стало для православных мостом к идеям западной цивилизации. Позитивную составляющую имела и политика формирования единого политического народа, независимо от этноконфессиональной принадлежности польско-литовско-украинско-белорусской шляхты¹³. Н. Кареев относил Польшу к Западной цивилизации, которая стояла на рубеже Запада и Востока Европы. История православных земель Речи Посполитой рассматривалась им в русле консервативно-националистической традиции. Он подчеркивал, что имперская политика России была направлена на распространения православья и защиту единоверцев в Польше¹⁴.

В XIX веке появились первые публикации российских исследователей с истории Замоиского собору 1720 года. Замоиский синод рассматривался через призму латинизации Униатской Церкви и православных Речи Посполитой. Публикации Г. Хрущевича¹⁵, С. Недельского¹⁶ сформировали традиционную «черную» легенду собора. Их оппоненты оказались в лагере «белой» легенды.

Апологеты «черной» легенды настаивают на том, что униатские монахи (василианы) искали в униии сближения с католиками. Сами униаты желали преодолеть внутренние разногласия между белым духовенством и униатскими монахами, требовали уравнивать свои права с правами братьев римо-католиков. Кроме того, в Унийной Церкви не было единства и в вопросе дальнейшего своего существования, или окончательно сблизиться с католиками, или перейти назад в православье. Окончательно не была решена и проблема упорядочения духовных практик во время богослужения. Часть духовенства при богослужения придерживалась греческого обряда, часть стремилась перейти на латинскую практику.

При решении этих противоречивых вопросов победу праздновали сторонники католицизма. По мнению, В. Ясинецкого, по решению Замоиского собора были приняты нововведения, направленные на латинизацию церковной жизни и уклада Греко-Католической Церкви¹⁷. На соборе произошло признание униатами

¹¹ P. Schebalskiy, *Russkaya politika i russkaya partiya v Polshe do Ekateriny II*, Moskva 1864.

¹² I.A. Chistovich, *Ocherk istorii zapadnorusskoj cerkvi*, t. 2, SPb 1884.

¹³ V.O. Klyuchevskij, *Ocherki i rechi*, Moskva 1913.

¹⁴ N.I. Kareev, «Padeniya Pol'shi» v istoricheskoy literature, Moskva 1888; idem, *Ocherk istorii reformacionnogo dvizheniya i katolicheskoy reakcii v Polshe*, Moskva 1886.

¹⁵ G. Hrusceвич, *Istoriya Zamojskogo sobora (1720 goda)*, Vilno 1880.

¹⁶ S. Nedelskij, *Uniatskij mitropolit Lev Kishka i ego znachenie v istorii Unii*, Vilno 1893.

¹⁷ <https://cyberleninka.ru/article/n/sinodalnoe-upravlenie-v-ukrainskoy-grekokatolicheskoy-tserkvi-xviii-xx-vv> (dostep: 12 X 2020).

римо-католического варианта Символа веры, чистилища, подчинение церкви Папе Римскому¹⁸. Началось введение латинских новаций: униатским священникам за-прещалось носить бороды и вводились правила заменять рясы католическими сутанами, в униатных церквях появились органы и снимались иконостасы, использование «читаемых» литургий, богослужебных колокольчиков, а также внедрялось почитание дополнительных католических праздников и святых.

Советские историки продолжали придерживаться «православной» традиции при изучении униатных процессов. Религиозно-культурная ситуация на Правобережье рассматривалась как давление римо-католической церкви на униатов и православных, с целью их сближения с латинянами. Кроме того, советские историки утверждали, что религиозная латинизация украинцев и белорусов, — это сознательный шаг польских властей, направленный на их ополячивания. Среди работ советского периода необходимо выделить защищенную 1962 года в Ленинградской духовной академии бывшим греко-католическим священником И. Карпяком диссертацию «История Галицко-Львовской епархии», которая раскрывает историю христианства на Прикарпатье от его введения и до «восстановления» в Львовско-Тернопольской епархии в 1946–1961 годах¹⁹.

В украинской историографии проблема роли униатной конфессии и ее соборов в жизни жителей востока Речи Посполитой трактуется неоднозначно. Украинские историки разделились в своих оценках роли Замоиского собора 1720 года в социокультурном развитии христиан восточного обряда Речи Посполитой.

Часть из них рассматривают униатные процессы, которые происходили в XVII–XVIII веке через призму наступления польского государства и Римо-католической Церкви на права и интересы украинцев и белорусов. Тут необходимо выделить исследования преподавателей и студентов Киевской Духовной академии. Ее представители проводили свои исследования в рамках существующей на то время в Российской империи политики направленной на ликвидацию Униатской Церкви. Поэтому сформировалось ортодоксальное историографическое направление, которое очень негативно описывало деятельность Греко-Католической Церкви на украинских землях²⁰. Создание Униатской Церкви, по их мнению, это шаг к ополячиванию православного люда Речи Посполитой. Именно уния и ее дальнейшая реализация привели к лишению жителей Правобережной Украины своей общественно-политической элиты. Православная шляхта вступала в унию или становилась католиками.

¹⁸ A.O. Hojnackij, *Zapadnorusskaya cerkovnaya uniya v ee bogoslužhenii i obryadah*, Kiev 1871, s. 11.

¹⁹ I. Skochylas, *Osoblyvosti istoriopysannia kyivskoho khrystyianstva*, „Radianski realii, diasporna intehratsiia ta ukrainska rehabilitatsiia. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.” 2017, № 29, s. 28.

²⁰ S.I. Bila, *Uniini protsesy v zakhidnykh yeparkhiakh Kyivskoi mytropolii (ostannia tretyna KhVII – pochatok KhVIII st.). Istoriohrafiiia problemy*, Avtoref. ... dys. k.i.n., Kyiv 2004, s. 10.

Простой люд – крестьяне и мещане, потеряли защитника своих интересов в сейме. Кроме того, ситуацию в регионе в начале XVIII века ухудшала и ликвидация на Правобережье казацких порядков. В первые годы XVIII века, а точнее 1691 году Перемышльская, 1700 году Львовская, а за ней и Луцкая епархия (1702 год) приняли унию с Римо-католической Церковью²¹.

История отношений польских властей к католикам и православным Речи Посполитой никогда не была простой и однозначной. «Отцам-основателям» украинской модерной политической идеи XIX – начала XX века принадлежит идея с конструирования образа украинской нации, а также ее врагов и соперников. От первых исторических работ Н. Костомарова²², позже В. Антоновича²³, М. Грушевського²⁴ и многих других тогдашних ученых в сознании украинских патриотов укоренился стереотип Польши, как «носителя вражеских западных ценностей и католицизма», что не в последнюю очередь было навеяно вынужденным пребыванием украинских ученых в российском интеллектуальном пространстве.

На самом деле, по мнению Н. Шкрибляка, польское правительство правильно использовало религиозно-политическую ситуацию, которая сложилась на Правобережной и Западной Украине на свою пользу. Рассматривая унию, как постепенный, на действенный способ для окатоличивания украинцев и белорусов, он активизировал комплекс мероприятий, главной целью которых было завершение унийных процессов. Политическая элита Речи Посполитой и сам король вели своеобразную дипломатическую игру. Провозглашалось признание религиозных прав православных, но в действительности прилагали усилия для того, чтобы реально улучшить положение униатской церкви и в такой способ поощрять православный клир переходить на сторону униатов²⁵.

Другая историческая традиция исследования истории унийных процессов на территории Украины и место в ней Замойского собора 1720 года развивалась вокруг «белой» легенды. Историографию этого направления можно условно разделить на несколько исторических периодов. Первый относится к XIX – началу XX века и его представляют работы историков-краеведов Волыни и Подолии²⁶. К моменту

²¹ V. Antonovich, *Oчерk sostoyaniya pravoslavnoj cerkvi v Yugo-Zapadnoj Rossii po aktam (1650–1798)*, Kiev 1871; N. Petrov, *Kratkie izvestiya o polozhenii bazilianskogo ordena i raznyh peremeneh v ego upravlenii*, „Trudy KDA” 1868, № 5, s. 428–434.

²² N. Kostomarov, *O prichinah i haraktere unii v Zapadnoj Rossii*, Harkov 1841.

²³ V. Antonovych, *Shcho prynesla Ukraini unii*, Vinnipeg 1991.

²⁴ M.S. Hrushevskiy, *Illustrovana istoriia Ukrainy*, Repryntne vidtvorennia vydannia 1913 r., Kyiv 1990.

²⁵ M. Shkribliak, *Stanovyshche pravoslavia na Pravoberezhnii Ukraini u postberesteiskiyi period i prychny perekhodu Zakhidno-ukrainskykh yeparkhii na uniiu z Rymom*, „Relihiia ta Sotsium” 2010, № 1(3), s. 80.

²⁶ H. Teodorovich, *Istoriko-statisticheskoe opisanie cerkvej i prihodov Volynskoj eparhii*, Pochaev 1889; P. Antonovich, *Iz nedavnego proshlogo Volyni*, „VEV” 1909, № 7, s. 12–28; B. Peregovskij, *Otryvok iz istorii prisoedineniya na Volyne uniatov k pravoslavliyu v carstvovanie Ekateriny II i Pavla I*, „VEV” 1880,

оккупации Украины большевиками в начале 1920-х годов исследования с историей Униатской Церкви в Украине стали невозможными.

В межвоенный период активно проводились исследования с истории Греко-Католической Церкви представителями галицкой церковно-исторической школы, а после «золотого сентября» 1939 года они эмигрировали в украиноведческие центры Западной Европы, США и Канады. В 1950–80-х годах публикуются исторические очерки и монографии историков-василиан. Их публикации касаются истории Униатской Церкви, ордена Василиан и их контактов с римо-католической церковью²⁷. В «Очерке истории Василианского Чина» отдельный раздел посвящен периоду становления ордена и его деятельности с распространения идей Униатской Церкви и решений Замойского собора на просторах Речи Посполитой. Авторы «Очерка» Авторы «Нарису» подчеркивают на том, что решение Замойского собора позитивно повлияли на развитие Ордена Василиан, объединивши все ранее разделенные монастыри в единую структуру под управлением епископа. Кроме того, василианы стали заботиться развитием образования среди мирян и духовенства, издательским делом. Деятельность ордена позитивно повлияла на образовательный уровень унийного духовенства²⁸. Согласно этой концепции, Замойский собор стал прологом «золотого века» Василианского Чина и всей Греко-Католической Церкви в XVIII веке. Например, орден Василиан осуществлял «христианизацию» украинского народа, то есть углублял и расширяя на Правобережной Украине и Белоруссии христианскую веру, теологическую науку и западную культуру²⁹.

В 1970-е годы опубликована шеститомная история развития Галицкой (Львовской) епархии Атанасия (Великого). В ней отдельные сюжеты рассказывают об унийных процессах и их влиянии на развитие местной украинской церкви³⁰.

Доцент Университета Карла Франца в Граце Г. Лужницкий в своей работе «Украинская Церковь между Востоком и Западом» называет Замойский собор 1720 года первым украинским национальным собором, который дал жизненную уверенность Украинской Греко-Католической Церкви, которая стала защитником украинского народа Западной Украины. Кроме того Украинская Церковь вышла на европейскую арену, как полноправная часть Всемирной Церкви³¹. Собор, за вер-

№ 2, s. 70–78; M. Simashkevich, *Rimskoe katolichestvo i ego ierarhiya v Podolii*, Kamianets-Podilskiy 1878; Y.U. Sicinskij, *K istorii unii v Podolii*, „VEV” 1889, № 20, s. 433–445.

²⁷ M. Vavryk, *Narys rozvytku i stanu Vasylianskoho Chyna KhVII – KhKh st. Topohrafichno-statystychna rozvidka*, Rym 1979; *Narys istorii Vasylianskoho Chynu Sviatoho Yosafata*, Rym 1992; H. Luzhnytskyi, *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom: Narys istorii Ukrainskoi Tserkvy*, Filadelfia 1954.

²⁸ *Narys istorii Vasylianskoho...*, s. 159–164.

²⁹ *Ibidem*, s. 217.

³⁰ I. Skochylias, *op. cit.*, s. 29.

³¹ H. Luzhnytskyi, *op. cit.*, s. 410.

сий Г. Лужницкого, заложил основу дисциплины, которой не хватало Восточной Церкви и изменил вероучение³².

Современные украинские историки в начале 1990-х годов в своих работах начали процесс переосмысления существующей историографической традиции с изучения унийных процессов и акцентировали внимание на национальном характере истории Греко-Католической Церкви в Украине. Однако отдельные рудименты советского исторического дискурса продолжали влиять на создания новых нарративов историками независимой Украины на протяжении 1990-х годов³³. Так, О. Недавня, исследуя греко-католицизм в контексте духовного самоопределения украинцев между христианским Востоком и Западом, отметила: «Выявлено, что прозападные изменения в униатской церкви продолжались и в условиях польской власти, чьи возможности адекватно представлять для украинских христиан западно-христианский мир, была ограничена деструктивным опытом покорения украинцев и религиозного противостояния с ними»³⁴.

Но далеко не все украинские историки продолжали пребывать в объёмах советской историографии. Взявши за образец наработки польских коллег с проблематики (тут необходимо назвать работы М. Пидлыпчака-Маеровича³⁵, А. Новицькой-Ежовой³⁶) украинские ученые, пытались объяснить распространения влияния Униатской Церкви среди украинского населения не только агрессивной политикой Польши, но и результатом просветительских мероприятий, что их удачно организовал греко-католический клир. П. Шкрабьюк, исследуя деятельность униатского монашеского ордена василиан, отметил их достижения в сфере образования и книгоиздательства³⁷. Таких же взглядов придерживался и Б. Хихлач, который исследовал историю униатской церкви на Подолье и ее влияние на украинский социокультурный процесс в XVIII веке. Одновременно ученый отметил, что «униатская церковь не могла закрепиться на территории Подолья в связи со слабой поддержкой ее местным населением, что объясняется общей консервативностью религиозных традиций, движением населения на юг и восток региона, участием в заселении подольских земель выходцами с Левобережья, активной деятельностью православных священников, которые проникали на Подолье с Молдовы и Киевского воевод-

³² Ibidem.

³³ О.Р. Kryzhanivskyi, S.M. Plokhii, *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini: navch. posibnyk: u 3-kh kn. Kn. 3. Kinets XVI – seredyna KhKh st.*, Kyiv 1994.

³⁴ О.В. Недавня, *Hreko-katolytyzm v konteksti dukhovnoho samovyznachennia ukraintiv mizh khrystianskym Shkhodom i Zakhodom*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupenia kandydata filosofskykh nauk za spetsialnistiu 09.00.11 – relihiieznavstvo, Kyiv 1999, s. 19.

³⁵ М. Pidlypczak-Majerowicz, *Szkoły i książki w działalności bazylianów w XVII–XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich*, „Chrześcijańskie Zeszyty OdiSS” 1998, № 179–180 (8–9), s. 190–207.

³⁶ А. Novitskaya-Ezhova, *Orden bazilian i ego kulturno-prosvetitel'skaya deyatelnost na ukrainsko-belorusko-litovskikh zemlyah Rechi Pospolitoj*, „Slavyanovedenie” 1996, № 2, s. 33–46.

³⁷ P.V. Shkrabiuk, *Monashyi Chyn Ottiv Vasyliau u natsionalnomu zhytti Ukrainy*, Lviv 2005.

ства, постоянным вооружёнными конфликтами, которые стали помехой активной работе униатских миссионеров»³⁸.

Желая опровергнуть стереотипы, которые были заложены еще историками Российской империи, украинские ученые прибегали к попыткам анализа вмешательства российского самодержавия в конфессиональную жизнь Речи Посполитой. По их мнению, православная и Униатская церкви способствовали формированию украинских этнических территорий, где доминировала киево-христианская традиция, Речь Посполитая была более толерантной и терпимой к своим народам и их вероисповеданиям чем имперская Московия³⁹.

С. Сенек утверждает, что Польша вынуждена была «согласится с фактом того, что русское меньшинство, которое составляло треть, а может и половину населения государства, никогда не перейдет в латинскую Церковь. Лучшая альтернатива, на которую можно было рассчитывать – это единство веры с разницей в обрядах. Таким образом, после того как иерархия выбрала объединения с Римским Престолом, государство официально содействовала унии, но политическая целесообразность диктовала ей многочисленные компромиссы»⁴⁰.

По мнению другой исследовательницы В. Лось, Речь Посполитая, с ее выборной монархией, не знала «светской святости». Несмотря сильное влияние Просвещения, католическая и даже униатская церкви стояли на достаточно автономной позиции и пользовались значительным авторитетом и уважением верующих. Духовное сословие Польши стоял значительно выше в социальной иерархии чем в Российской империи. В Польше Униатская церковь была более открытой, чем Православная Церковь в соседней империи. Она своей мобильностью, конфессиональной терпимостью, открытостью к западным влияниям и их трансформацией не отвечала российской церковной модели, что характеризовалась конфессиональной замкнутостью, однородностью и негативным отношением к западным влияниям, которые воспринимались, как еретические⁴¹.

Исследователь унийных процессов и Греко-Католической Церкви И. Скочиляс настаивает на том, что синод в Замостье 1720 года показал несоответствие фактического состояния вещей в разных епархиях Греко-Католической Церкви. В теории синод должен был модифицировать жизнь новоприбывших в унию православных епархий Западной Украины. Фактически он засвидетельствовал сложный и долгий

³⁸ В.М. Khikhlach, *Uniatska tserkva na Podilli v ukrainskomu sotsiokulturnomu protsesi XVIII st.*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia k.i.n., Kyiv 2010, s. 15.

³⁹ V.E. Los, *Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni KhKh st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt*, Kyiv 2013, s. 90.

⁴⁰ С. Senyk, *Ukrainska Tserkva v KhVII st. Kovcheh. Zbirnyk statei z tserkovnoi istorii*, t. 1, Lviv 1993, s. 26.

⁴¹ V.E. Los, op. cit., s. 62–63.

процесс осознания украинцами Речи Посполитой новой идентичности. Не смотря на институциональные изменения, которые происходили в Львовской владычестве, культурный диалог между представителями разных вероисповеданий продолжался, поддерживая социальные коммуникации и духовное общение между верующими. Тут киевское христианство под влиянием латинской культуры эволюционировало в европейском векторе, но сохранялась его славяно-византийское начало и традиции Восточной церкви⁴².

Значительных научных изысканий в этом направлении было достигнуто В. Шеретюком. Исследуя православную церковь Правобережной Украины в контексте политических отношений Российской империи и Речи Посполитой в конце XVII–XVIII века, историк отметил: «Установление в условиях Северной войны фактического доминирования России в внутренней жизни Речи Посполитой, московские правители не использовали для осуществления действенных мероприятий с целью содействия интересам украинской православной церкви в Короне. Более того, сейм 1716 года, на котором Речи Посполитой навязали выгодные России законы, принял постановления, которые еще больше урезали права православного населения Польши»⁴³. На основе этого можно сделать выводы, что Речь Посполитая в сложных геополитических условиях смогла воспользоваться отсутствием внешнего давления на конфессиональную жизнь внутри страны для усиления влияния униатской церкви на Правобережной Украине.

На провинциальный собор в Замостье 1720 года собрались представители со всех уголков Киевской митрополии. Прибыли представители от духовенства и мирян с Литвы, Белоруссии и Украины, а также представители Римо-католической церкви. На трех заседаниях собора, который продолжался с 26 августа до 17 сентября 1720 года были приняты 19 глав постановлений, которые касались веры, церковного устройства и богослужения. По мнению И. Сkochыляса: «Участники Замойского Собора разработали масштабную программу реформ Униатской Церкви, что подчеркивала интегральное единство с Римским Апостольским престолом и славяно-византийскими источниками ее обрядного наследства»⁴⁴.

С перспектив сегодняшнего дня, самыми важными решениями собора были: институциональное объединение в одно целое всех епархий Киевской митрополии; кодификация накопленного столетнего опыта нормативного единства Униатской

⁴² I. Skochylias, *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyi status*, Lviv 2010, s. 689–690.

⁴³ V. Sheretiuk, op. cit., s. 17.

⁴⁴ I. Skochylias, *Instrumentalizuiuchy mynule: Ekleziialna, istorychna y kulturna pam'iat pro Zamoiskyi sobor (kinets XVIII – persha polovyna XX stolit)*, <https://ucu.edu.ua/events/instrumentalizuyuchy-mynule-ekleziialna-istorychna-j-kulturna-pam-yat-pro-zamojskyj-sobor-kinets-xviii-persha-polovyna-xx-stolit/> (dostep: 12 X 2020).

Церкви с Римским Апостольским престолом, апробированное Святейшим Отцом; сохранение восточно-христианского этоса Униатской Церкви при одновременной адаптации отдельных элементов латинского благочестия; появление поместного права Киевской униатской митрополии, одной из основ которой стало законодательство епархиальных соборов и василианских капитул.

Решения Замойского собора в 1720 году получили силу папского закона решением Папы Бенедикта XIII. Они имели определяющее влияние на развития Униатской Церкви. На два столетия начата в Замостье реформа определила организацию Греко-Католической Церкви, богословья и пасторскую программу, и косвенно влияла на Православную Церковь. Решения в Замостье также имели сильное влияние на тогдашнюю русскую (украино-белорусскую) культуру, прокладывая ей путь в европейскую цивилизацию периода Барокко и Просвещения. Около ста пятидесяти синодальных решения и постановления вошли в Кодекс канонов восточных церквей 1990 года⁴⁵.

Особенное влияние униитных процессов на орден Василиан. Реформированный в начале XVIII века Василианский чин стал важной ячейкой приобщения украинцев к западным, европейским духовно-культурным ценностям, ячейкой духовной и культурной жизни Правобережной Украины. Несмотря на государственно-политические трансформации, по мнению Б. Хихлача, созданные орденом монастыри осуществляли душ пасторскую, миссионерскую, культурно-просветительскую деятельность⁴⁶. Чин приложил свои усилия к формированию не одного поколения верующих из разных социальных сословий, которые связывали себя с украинской церковью и считали себя украинцами. Влияние василианских миссионеров на сознание верующих было настолько великим, считает Н. Саламаха, что они, будучи сознательными, «не так легко поддавались вражеской пропаганде и именно этих верующих уже не так легко было оторвать от их церкви. Поэтому миссии в 1793 году были запрещены на территории Белорусской епархии, а затем и Русской и Литовской провинции»⁴⁷.

Орден стал основой русского униатского возрождения. Благодаря реформ В. Рутского и решениям Замойского синода василиане приблизились к повседневным потребностям местного населения. Василианский чин сумел отойти от потрясений второй половины XVII века и определил основные направления эволюцион-

⁴⁵ S.V. Onyshchuk, *Mekhanizmy vplyvu Zamoiskoho synodu na derzhavotvorchi protsesy v Ukraini*, „Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnoho upravlinnia – Serii «Upravlinnia»” 2014, № 2, s. 107.

⁴⁶ B. Khikhlach, *Istoriia vasylianskykh monastyriv na Bratslavshchyni (KhVIII – i tretyna KhIKh st.)*, *Arkhiv Ukrainskoi Tserkvy, Serii I: Doslidzhennia*, vyp. I: *Istoriia unii na Kyivshchyni 1596–1839 rokiv*, Lviv 2011, s. 251.

⁴⁷ M. Salamakha, *Vasylianski monastyri yak osередky relihiinoi identychnosti ukrainsiv (ostannia chvert KhVIII st. – 30-ti roky KhIKh st.)*, „Naukovyi visnyk Skhidnoievropeiskoho natsionalnoho universytetu imeni Lesi Ukrainky” 2013, vyp. 21, s. 19.

ного развития Киевской митрополии. За решением Замойского собора, монастыри украинских дицесий объединились в отдельную Свято-покровскую провинцию, белорусские вошли в Свято-троицкую. Структуризация ордена способствовала улучшению религиозного образования в регионе. Под эгидой ордена активно развивалась школьное образование и обучение в дицезиальных семинариях, которые действовали на базе бывших соборных школ. Орден финансировал госпиталю, сиротские приюты. А. Святенко подчеркивает, что именно василианские школы положили начало школьному образованию украинского населения сначала Речи Посполитой, а немного спустя и Российской империи. В последней образование было слабо развитым, и школьная сеть василиан стала фундаментом для системы народного образования Правобережной Украины⁴⁸.

Кроме того, василиане совместно с греко-католическим духовенством умело обороняли своих верующих от наступления католицизма в Речи Посполитой. А оказавшись после трех разделов Польши в разных империях, они продолжали охранять свою национальную идентичность и идентичность своей паствы. Образовательное дело, начатое Замойским собором, разрешило сформировать среди белого униатского духовенства слой образованных украинцев, который в Австрийской империи в начале XIX века исполнял, в связи с отсутствием украинской шляхетской элиты, роль национальной интеллигенции. Деятельность духовенства Украинской Церкви вылилась в формирование новой украинской духовной, а немного спустя политические и культурные элиты.

Рассматривала вопрос влияния униейных процессов на жизнь украинцев ранне-модерного периода и Н. Яковенко. В своих работах она подчеркивала, что следствием униейных процессов в XVII–XVIII веке стало взаимопроникновение, своего рода смешивание, православных, католических и протестантских практик. Произошли изменения в церковном администрировании, образовательной сфере, развивался полемический дискурс, изменялись духовные практики и обрядность. Инновации введенные Замойским собором 1720 года способствовали сильной латинизации Киевской митрополии «Эти новации отдаляли Униатскую Церковь от традиционного православия, но с другой стороны – помогали лучшему пониманию их соседями греческого обряда, потому что в это же время приобретает легитимность так званая «дворитуальность», когда верующие обоих обрядов совместно крестили детей, заключали без препятствий браки и принимали участие в совместных службах»⁴⁹.

В тоже время, не смотря на все позитивы от новаций, Униатская Церковь, по мнению исследовательницы, подвергалась постоянному языковому ополячиванию.

⁴⁸ А. Sviatenko, *Hreko-Katolytska i Rymo-Katolytska tserkvy v osvitianskii politytsi samoderzhavstva na Pravoberezhnii Ukraini (kinets KhVIII – persha polovyna KhIX st.*, „Kyivska starovyna” 2009, № 5–6, s. 50.

⁴⁹ Н. Yakovenko, *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoi Ukrainy*, Kyiv 2006, s. 492.

Проповеди и другие церковные службы происходили с использованием польского языка. Осуществлялась постепенная полонизация церковного клира. Это в свою очередь приводило к ополячиванию прихожан. Но, Н. Яковенко уточняет, что эти изменения касались в первую очередь высшего городского духовенства, «ибо сельские священники... были далекими от польского языка и культуры (а точнее, от культуры вообще, поскольку улучшение церковной организации на протяжении XVIII века та и не успело докатиться до сельских попов, малоимущих, необразованных и в целом зависимых от шляхты – собственников поселений, что входили в их парафию)»⁵⁰.

В XVIII – первой половине XIX века богословское и каноническое наследие Замойского собора превратилось на неотъемлемый атрибут эклезияльной памяти Униатской Церкви, на которую ее духовенство и верующие опирались, например, во время грубых преследований в Российской империи. Реформированная в XVIII веке Униатская Церковь получила от Римо-католической Церкви европейскую цивилизационно-культурную модель виденья тогдашнего мира и места в нем церкви и верующих. Это имело определяющее культурно-цивилизационное значение для сохранения собственной идентичности украинцами Российской империи. Соединения западного-латинского и восточного-византийского христианства в Униатской Церкви определяло в украинцев модерного периода формирования собственной протонациональной идентичности.

По мнению ривненской исследовательницы Р. Шеретюк, реформы Униатской Церкви после замойского собора привели к созданию в регионе многокомпонентной системы образовательных учреждений (новициатов, духовных семинарий, коллегий, парафиальных школ), типографий, которые внесли весомый вклад в развития национальной культуры⁵¹. Поэтому эта церковь долгое время не только исполняла роль своеобразного этноконсерванта культуры автохтонного населения Правобережной Украины и оберегала доминантные элементы его этнических отличий, но и приобщила его элиту к европейскому социокультурному⁵².

От «Весны народов» 1848 года и возникновения украинского национального движения, наследие Замойского собора, благодаря обрядовой дискуссии между «схидняками» и «захидняками», вошло в публичный общественный дискурс, ставши элементом исторической и культурной памяти галицких украинцев и основой для решений Львовского провинциального собора 1891 года. В межвоенный период «византийский поворот» в Греко-католической Церкви, который просматривается

⁵⁰ Ibidem, s. 493.

⁵¹ R.M. Sheretiuk, *Stanovyshche hreko-uniatskoi tserkvy naperedodni podiliv Rechi Pospolytoi*, „Aktualni problemy vitchyznianoї ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnoho humanitarnoho universytetu” 2012, vyp. 23, s. 29–39.

⁵² Idem, *Instytutsiini transformatsii hreko-uniatskoi tserkvy v konteksti etnokonfesiinoї polityky rosiiskoho samoderzhavstva (1772–1795 rr.)*, „Ukrainske relihiieznavstvo” 2013, № 66, s. 171–180.

особенно в литургийной сфере, снова актуализировал наследие Замойского собора. Митрополит А. Шептицкий пытался его творчески переосмыслить и адаптировать в категориях католического модернизма к тогдашним пасторским потребностям Униатской Церкви и перспектив диалога с православными. Но его оппоненты в дискурсе традиционализма отмечали решения Замойского собора, как неизменных канонах, что символизировали западное «лицо» УГКЦ и выступали гарантиями ее католической тождественности.

Таким образом, с XIX века начинает формироваться комплекс исторических трудов, что были посвящены разным проявлениям активности и развития Греко-католической Церкви, например, согласование ее деятельности с традициями Римо-католической Церкви на основе решений Замойского собора 1720 года. На процесс реформирования Греко-католической Церкви в контексте общественно-политической и социокультурной жизни населения востока Речи Посполитой в первой половине XVIII века, сформировалось две базовые, но несогласованные между собой две точки зрения. Первая из них, была сформирована историками Российской империи и продолжена советскими исследователями прошлого, а также под ее влиянием писали и историки постсоветской Украины. Перечисленные ученые рассматривали реализацию решений Замойского собора в разрезе принудительного прививания католической веры населению, формирования нового мировоззрения, а также отхода от православной традиции. Противоположного видения проблемы придерживаются польские, западные историки, гуманитарии украинской диаспоры, а также часть ученых независимой Украины. Взгляды этой группы ученых сформировались на базе современных методологических подходов к реконструкции прошлого и предполагают признание прогрессивной роли реформированной Греко-католической Церкви и, например монашеского ордена Василиан в распространении приобретенных западноевропейских практик и смыслов среди населения востока Речи Посполитой.

Bibliografia

- Antonovich P., *Iz nedavnego proshlogo Volyni*, „VEV” 1909, № 7.
- Antonovich V., *Ocherk sostoyaniya pravoslavnoj cerkvi v YUgo-Zapadnoj Rossii po aktam (1650–1798)*, Kiev 1871.
- Antonovych V., *Shcho pryvesla Ukraini unii*, Vinnipeh 1991.
- Bila S.I., *Uniini protsesy v zakhidnykh yeparkhiakh Kyivskoi mytropolii (ostannia tretyna KhVII – pochatok KhVIII st.)*. Istoriohrafiiia problemy, Avtoref. ... dys. k.i.n., Kyiv 2004.
- Chistovich I.A., *Ocherk istorii zapadnorusskoj cerkvi*, t. 2, SPb 1884.
- Gurevich A.Y., *O krizise sovremennoj istoricheskoy nauki*, „Voprosy istorii” 1991, № 2–3.

- Hojnackij A.O., *Zapadnorusskaya cerkovnaya uniya v ee bogoslužhenii i obryadah*, Kiev 1871.
- Hruscevič G., *Istoriya Zamojskogo sobora (1720 goda)*, Vilno 1880.
- Hrushevskij M.S., *Illustrovana istoriia Ukrainy*, Reprintne vidtvorennia vydannia 1913 r., Kyiv 1990.
- Karamzin N.M., *Istoriya gosudarstva Rossijskogo*, t. 12, Moskva–SPb. 1816–1829.
- Karamzin N.M., *Mnenie russkogo grazhdanina*, Neizdannye sochineniya i perepiska N.M. Karamzina, Sankt-Peterburg 1862.
- Kareev N.I., «*Padeniya Pol'shi*» v istoricheskoj literature, Moskva 1888.
- Kareev N.I., *Očerki istorii reformacionnogo dvizheniya i katolicheskoj reakcii v Pol'she*, Moskva 1886.
- Khikhlach B., *Istoriia vasyliianskykh monastyriiv na Bratslavshchyni (KhVIII – i tretyna KhIX st.)*, Arkhiv Ukrainkoj Tserkvy, Serii I: Doslidzhennia, vyp. I: *Istoriia unii na Kyivshchyni 1596–1839 rokiv*, Lviv 2011.
- Khikhlach B.M., *Uniatska tserkva na Podilli v ukrainskomu sotsiokulturnomu protsesi XVIII st.*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia k.i.n., Kyiv 2010.
- Klyuchevskij V.O., *Očerki i rechi*, Moskva 1913.
- Kostomarov N., *O prichinah i haraktere unii v Zapadnoj Rossii*, Harkov 1841.
- Kruchkovskij T.T., *Istoriya Polshi v koncepciyah Rossijskoj istoriografii HIX – nachala HXX veka*, Avtoref. dis. d.i.n., Minsk 2018.
- Kryzhanivskij O.P., Plokhij S.M., *Istoriia tserkvy ta relihiinoi dumky v Ukraini: navch. posibnyk: u 3-kh kn. Kn. 3. Kinets XVI – seredyna HIX st.*, Kyiv 1994.
- Los V.E., *Uniatska Tserkva na Pravoberezhnii Ukraini naprykintsi XVIII – pershii polovyni HIX st.: orhanizatsiina struktura ta kulturno-relihiinyi aspekt*, Kyiv 2013.
- Luzhnytskyi H., *Ukrainska Tserkva mizh Skhodom i Zakhodom: Narys istorii Ukrainkoj Tserkvy*, Filadelfiia 1954.
- Narys istorii Vasyliianskoho Chynu Sviatoho Yosafata*, Rym 1992.
- Nedavnia O.V., *Hreko-katolytyszm v konteksti dukhovnoho samovyznachennia ukrainsiv mizh khrystianskym Skhodom i Zakhodom*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata filosofskykh nauk za spetsialnistiu 09.00.11 – relihiieznavstvo, Kyiv 1999.
- Nedelskij S., *Uniatskij mitropolit Lev Kishka i ego znachenie v istorii Unii*, Vilno 1893.
- Novakovskij P., *Zamojskij Synod 1720 roku v tserkovnomu ta suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy*, „Visnyk ahrarnoi istorii” 2018, № 25–26.
- Novitskaya-Ezhova A., *Orden bazilian i ego kulturno-prosvetitel'skaya deyatelnost na ukrainsko-belorusko-litovskih zemlyah Rechi Pospolitoj*, „Slavyanovedenie” 1996, № 2.
- Onyshchuk S.V., *Mekhanizmy vplyvu Zamojskoho synodu na derzhavotvorchi protsesy v Ukraini*, „Naukovyi visnyk Akademii munitsypalnogo upravlinnia – Serii «Upravlinnia»” 2014, № 2.
- Peregovskij B., *Otryvok iz istorii prisoedineniya na Volyni uniatov k pravoslavliyu v carstvovanie Ekateriny II i Pavla I*, „VEV” 1880, № 2.
- Petrov N., *Kratkie izvestiya o polozhenii bazilianskogo ordena i raznyh peremenah v ego upravlenii*, „Trudy KDA” 1868, № 5.

- Pidlypczak-Majerowicz M., *Szkoły i książki w działalności bazylianów w XVII–XVIII wieku na ziemiach polsko-litewsko-ruskich*, „Chrześcijanin w świecie. Zeszyty OdiSS” 1998, № 179–180 (8–9).
- Salamakha M., *Vasyljanski monastyrj yak osередky relihiinoi identychnosti ukrainsiv (ostannia chvert KhVIII st. – 30-ti roky KhKh st.)*, „Naukovy visnyk Skhidnoieuropeiskoho natsionalnogo universytetu imeni Lesi Ukrainky” 2013, vyp. 21.
- Schebalskiy P., *Russkaya politika i russkaya partiya v Polshe do Ekateriny II*, Moskva 1864.
- Senyk C., *Ukrainska Tserkva v KhVII st. Kovcheh. Zbirnyk statei z tserkovnoi istorii*, t. 1, Lviv 1993.
- Sheretiuk R.M., *Stanovyshche hreko-uniatskoj tserkvy naperedodni podiliv Rechi Pospolytoi*, „Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii. Zbirnyk naukovykh prats Rivnenskoho derzhavnogo humanitarnogo universytetu” 2012, vyp. 23.
- Sheretiuk R.M., *Instytutsiini transformatsii hreko-uniatskoj tserkvy v konteksti etnokonfesiinoj polityky rosiiskoho samodержavstva (1772–1795 rr.)*, „Ukrainske relihiieznavstvo” 2013, № 66.
- Sheretiuk V.M., *Pravoslavna tserkva Pravoberezhnoi Ukrainy u konteksti politychnykh vidnosyn Rosii i Rechi Pospolytoi kintsia XVII–XVIII st.*, Dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk za spetsialnistiu 07.00.01 – istoriia Ukrainy, Kyiv 2010.
- Shkrabiuk P.V., *Monashy Chyn Ottsiv Vasyljan u natsionalnomu zhytti Ukrainy*, Lviv 2005.
- Shkribliak M., *Stanovyshche pravoslavia na Pravoberezhnii Ukraini u postberestejskyi period i prychny perekhodu Zakhidno-ukrainskykh yeparkhii na uniiu z Rymom*, „Relihiia ta Sotsium” 2010, № 1(3).
- Sicinskij Y.U., *K istorii unii v Podolii*, „VEV” 1889, № 20.
- Simashkevich M., *Rimskoe katolichestvo i ego ierarhiya v Podolii*, Kamianets-Podilskiy 1878.
- Skinner C., *The Western front Eastern Church: Uniate and Orthodox Conflict in 18th century: Poland, Ukraint, Belarus, and Russia*, DeKalb 2009.
- Skochylias I., *Halytska (Lvivska) yeparkhiia XII–XVIII stolit: orhanizatsiina struktura ta pravovyj status*, Lviv 2010.
- Skochylias I., *Instrumentalizuiuchy mynule: Eklezialna, istorychna y kulturna pam'iat pro Zamojskyi sobor (kinets XVIII – persha polovyna XX stolit)*, <https://ucu.edu.ua/events/instrumentalizuyuchy-mynule-eklezialna-istorychna-j-kulturna-pam-yat-pro-zamojskyj-sobor-kinets-xviii-persha-polovyna-xx-stolit/>.
- Skochylias I., *Osoblyvosti istoriopysannia kyivskoho khrystyanstva*, „Radianski realii, diasporna intehratsiia ta ukrainska reabilitatsiia. Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist.” 2017, № 29.
- Solovev C.M., *Istoriya padeniya Polshi*, Moskva 1863.
- Solovev C.M., *Izbrannoe*, Moskva 2010.
- Solovev C.M., *Pisma A.A. Kireevu*, „Simvol.” 1992, № 27.
- Statuty Synodu Zamojskiego 1720 roku. Nowe tłumaczenie z komentarzami*, Kraków 2020.
- Sviatenko A., *Hreko-Katolytska i Rymo-Katolytska tserkvy v osvitianskii politytsi samodержavstva na Pravoberezhnii Ukraini (kinets KhVIII – persha polovyna KhKh st.)*, „Kyivska starovyna” 2009, № 5–6.

Teodorovich H., *Istoriko-statisticheskoe opisanie cerkvej i prihodov Volynskoj eparhii*, Pochaev 1889;
Vavryk M., *Narys rozvytku i stanu Vasylianskooho Chyna KhVII – KhKh st. Topohrafichno-statystychna rozvidka*, Rym 1979.

Yakovenko H., *Narys istorii serednovichnoi ta rannomodernoï Ukrainy*, Kyiv 2006.

The influence of the decisions of the Synod of Zamość on the formation of the European mentality among Ukrainians and Byelorussians in the Polish-Lithuanian Commonwealth – historiography of the problem

Summary: The aim of the study was to analyze the historiography of the Greek Catholic Church before its reform, which was determined by the decisions of the Synod of Zamość in 1720 and unfolded against the background of aggravation of the geopolitical situation in Central and Eastern Europe. In scientific research, researchers rely on the main principles of historical science – objectivity and historicism.

Keywords: Synod of Zamość, historiography, methodology, Uniate Church

Der Einfluss der Beschlüsse der Synode von Zamość auf die Herausbildung einer europäischen Mentalität unter den Ukrainern und Weißrussen in Polen-Litauen – eine Geschichtsschreibung des Problems

Zusammenfassung: Ziel der Studie ist es, die Geschichtsschreibung der griechisch-katholischen Kirche vor ihrer Reform zu analysieren, die durch die Beschlüsse der Synode von Zamość im Jahr 1720 geprägt wurde und sich vor dem Hintergrund der Verschärfung der geopolitischen Lage in Mittel- und Osteuropa entwickelte. Die Forscher stützen sich bei ihren Untersuchungen auf die wichtigsten Grundsätze der Geschichtswissenschaft – Objektivismus und Historismus.

Schlüsselwörter: Synode von Zamość, Geschichtsschreibung, Methodik, Unierte Kirche, Katholizismus

Wpływ decyzji Synodu Zamojskiego na kształtowanie się mentalności europejskiej wśród Ukraińców i Białorusinów w Rzeczypospolitej – historiografia problemu

Streszczenie: Celem opracowania jest wskazanie na potrzebę analizy historiografii Kościoła greckokatolickiego przed jego reformą, która została zdeterminowana decyzjami Synodu Zamojskiego w 1720 r. i rozwijała się na tle zaostrzenia sytuacji geopolitycznej w Europie Środkowo-Wschodniej. Naukowcy prowadzą swoje badania w oparciu o najważniejsze zasady nauk historycznych, tj. na obiektywizmie i historyzmie.

Słowa kluczowe: Synod Zamojski, historiografia, metodologia, Kościół unicki, katolicyzm

Khrystyna Zabavs'ka

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4870-8230>

Yaryna Zavada

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6094-5397>

The checks and balances system – the evolution of public governance in a historical and theoretical context *

In the modern democratizing global politics, countries are becoming clearly oriented towards the achievement and implementation of fundamental aspirations, ideals, and values that can be secured through a democratic political regime. Historical practice convincingly confirms that the principle of distribution of power is an integral element of democracy and the rule of law, which ensures an adequate level of political freedoms and the protection of human and civic rights. The global spread of democracy in the modern world indicates that the separation of powers poses a crucial challenge for countries that have embarked on democratic political transformations. The abuse of power is one of the most important problems in power relations, and the principle of mutual deterrence between the branches of government was established to overcome or mitigate this problem. Global experiences indicate that the checks and balances system is a reliable means of eliminating negative phenomena during the organization and execution of state power, through which different branches of government interact to resolve national issues.

The historical principle of unity in the face of adversity, social interactions, and agreement between social groups representing different interests is key for understanding the evolution of the modern system of checks and balances in democratic states. However, the mechanism responsible for the introduction of the checks and balances system

* Proof-reading services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

into social and political practice can be traced back to ancient times because power and its distribution have always attracted public attention.

The aim of the article was to analyze the development of theories and ideas underpinning the development of the checks and balances system in global practice. Throughout human history, the problems associated with the checks and balances system have been explored by philosophers, including Aristotle¹, Polybius², Plato³, Cicero⁴, Machiavelli⁵, Montesquieu⁶, Locke⁷, Rousseau⁸, Adams⁹, and Marshall¹⁰. The evolution of the checks and balances system in the world history has also been analyzed by Ukrainian researchers, among them Sylenko¹¹, Gaidanenko¹², Zhuk¹³, and Rabkalo¹⁴. Despite the fact that the checks and balances system has been widely researched, an integrated periodization approach to studying the evolution of views on the separation of powers and the associated constraints and counterbalances has not been proposed to date. This problem is particularly relevant for Ukraine, where the checks and balances system and its main elements are not stable and have been changed during the establishment of Ukrainian statehood.

Research hypothesis. The research hypothesis postulates that the theoretical underpinnings of the checks and balances system in the organization of government in different historical periods have been influenced by social, political and public factors which have led to the emergence of the modern concept of the checks and balances system.

Methodology. The historical method was used in this study to analyze the evolution of views on the checks and balances system in the historical and social context. The systematic method was applied to study the checks and balances system as a network of interconnected elements. Different approaches to the interpretation of checks and balances were compared using the comparative method. Historical documents and regulations were studied with the document analysis method.

¹ Aristotle, *Politics*, vol. 2, Kyiv 2000, p. 246.

² Polybius, *Universal History*, vol. 1, Moscow 1992, p. 158.

³ Plato, *State*, vol. 3, Kyiv 2000, p. 200.

⁴ M. Cicero, *About the State*, vol. 1, Kyiv 1998, p. 81.

⁵ N. Machiavelli, *The History of Florence*, Moscow 2014, p. 97.

⁶ C. Montesquieu, A. Baskina, *On the Spirit of Laws. Selected Works*, Moscow 1995, p. 89.

⁷ J. Locke, *Two treatises on the Government*, vol. 1, ed. A. Makarovskiy, Moscow 1988, p. 98.

⁸ J. Russo, *About a public contract*, ed. O. Khoma, Kyiv 2001, p. 189.

⁹ J. Adams, *Defence of the constitutions of the United States*, Boston 1990, p. 26.

¹⁰ J. Marshall, *Intention-In Law and Society*, New York 1986, p. 145.

¹¹ L. Sylenko, *Constitutional Foundations of the System of Checks and Balances as a Means of Organization and Functioning of State Power in Ukraine*, Kyiv 2000, p. 12.

¹² N. Haidanenko, *System of checks and balances in modern democracies*, Odessa 2010, p. 32.

¹³ N. Zhuk, *Checks and balances in the system of separation of powers in Ukraine (general theoretical problems)*, Kharkiv 2006, p. 90.

¹⁴ V. Rabkalo, *The system of checks and balances in the field of state-management relations*, Kyiv 2008, p. 25.

The views on the distribution of power and the checks and balances system evolved in different historical periods which should be identified. It should be noted that this field of historiographical research is not universal or complete. Various systems have been proposed for classifying the main stages of evolution of the checks and balances system, but in our opinion, these approaches require deeper systematization. In this article, the evolutionary process was divided into several historical periods to compensate for the lack of qualitative assessments, temporary setbacks in the separation of powers in global practice, the main achievements and successes, as well as the historical aspects of the evolution of the checks and balances system (including external factors and events):

I. *The pre-classical stage* which can be divided into:

a) A period in ancient political philosophy when the need for a functioning system of checks and balances was first recognized. The first pragmatic ideas about the organization and emergence of direct democracies in independent city-states (*polis*) were formed during this period.

The *polis* was the dominant model of social, economic and political structure of a class-based civil society. Participation in the political life of the *polis* was regarded as an honor and a civil duty by the city's founders. According to Aristotle, the concept of the *polis* emerged to cater to the residents' daily life needs, but it promoted the "common good" and was regarded as the highest form of social justice. Plato wrote that only the *polis* could fully satisfy man's material and spiritual needs.

Social relations in the *polis* were based on the principle of political equality of people, but the residents did not enjoy equal social status which was based on property ownership. Only the citizens enjoyed political rights and could hold public office.

It should be noted that the modern system of checks and balances system relies on the ideas developed in Antiquity. The need for a division of power was recognized by ancient Greek philosophers. In particular, Plato (427–347 BC) believed that the division of labor between different social classes should constitute the basis for the creation of an «ideal» state and society. Each class should act independently without interfering with other people's affairs to satisfy the general needs of the *polis*¹⁵.

Aristotle (384–322 BC) argued that power should be divided between three state bodies: a legislative body (People's Assembly), in which all free citizens may take part; an administrative body (magistracy) which has the authority to rule; and a judicial body that metes out justice¹⁶.

Polybius' (210–128 BC) interpretation of the checks and balances system is closest to the modern concept. According to Polybius, the division of powers between the Con-

¹⁵ Plato, op. cit., pp. 223, 224.

¹⁶ Aristotle, op. cit., p. 114.

sul, the People's Assembly, and the Senate as a dynamic equilibrium was the best political form of government. These bodies must interact with each other by mutually constricting and supporting one another¹⁷.

Marcus Tullius Cicero (106–43 BC) elaborated on the concept of the division of power in the political and legal discourse of ancient Rome. In his philosophical treatise entitled *On the Commonwealth*, Cicero concluded that an aristocratic senate republic incorporating elements of monarchical (royal), aristocratic (the power of the optimist) and democratic (power of the people) rule is the perfect and most politically stable state. The proposed combination of all three forms of government remotely resembles a modern three-dimensional system of power distribution. Enlightenment philosophers widely relied on Cicero's views in their teachings¹⁸.

b) The Middle Ages when the theoretical framework and practical implementation of democratic principles was inhibited by absolute monarchical rule. In Western Europe, the evolution of theories about the checks and balances system was thwarted by the emergence of theology and the contradictory relationship between the spiritual and the material world. The views formulated by several thinkers of the High and Late Middle Ages were an exception to the rule.

It should be emphasized that several factors hindered the evolution of political thought in the Middle Ages. Firstly, secular power was weak due to the weakness of European states that had been created from the ruins of ancient empires. As a result, the power of religion appears to be the second reason. In both the regional and international context, religion rose above statehood, and its dominance was consolidated in different states. Christianity, Islam and Buddhism were the major religions of the world. However, power and the relations it asserted had to be theoretically justified and legally consolidated upon the emergence of strong feudal states and secular power. Therefore, the relationship between religious and secular power (church and state) was the main political problem in the Middle Ages.

The evolution of the state power doctrine was impeded in the following stage of the pre-classical period. In the High Middle Ages (11th–14th centuries), the first distinction between legislative and executive functions in a state was made by the Italian scholar Marsilius of Padua (1280–1343) in his work entitled *The Defender of Peace*. Marsilius of Padua recognized the need for mutual non-interference of religious (church) and political (state) power in public affairs. He also argued that all government bodies that administer justice and enforce laws should be accountable for their actions¹⁹.

¹⁷ Polybius, op. cit., pp. 130, 131, 132, 135.

¹⁸ M. Cicero, op. cit., pp. 55, 56.

¹⁹ M. Padua, *Defender of the World*, Moscow 2014, pp. 109, 110, 111, 112.

In the Late Middle Ages (14th–16th centuries), the Italian thinker Niccolò Machiavelli (1469–1527) was the first researcher who scientifically substantiated the system of checks and balances on the example of Florentine authorities. In the *History of Florence*, Machiavelli described the model of political power in Florence, which combined complex and confusing mechanisms of checks and balances to prevent arbitrariness. Machiavelli argued that the new system of government in Florence would preserve legitimacy, freedom and glory for a long time²⁰.

II. *The classical period* which witnessed the formation of the classical theory of power distribution and the prerequisites for its implementation in the modern era (17th–18th centuries). The theoretical framework of the separation of power and a system of mutual deterrence between political opponents was developed during this period. The ideas formulated in the Age of Enlightenment and the events that gave rise to the industrial revolution became the new determinants of social and political order.

Historically, the Enlightenment is regarded as an era of considerable progress in global political thought. Capitalist social relationships were established in the early stages of the Enlightenment, which led to the emergence of brilliant thinkers in Europe, America and Asia. Profound changes in economic, political and spiritual life, the development of science, technology, culture and education, as well as revolutionary changes in social relations and public consciousness contributed to the emergence of a new worldview which posited that mankind would become the ruler of the world by rebuilding social relations on reasonable grounds. These theories and events prompted the belief that all humans are equal, have equal rights, and are free in their decisions and actions. Legislative measures were developed to ensure civil and political freedoms.

The classical interpretation of the checks and balances system and its theoretical framework evolved during the Enlightenment. The doctrinal justification of the separation of powers and the establishment of a system of checks and balances can be found in the writings of Locke and Montesquieu. According to the English philosopher John Locke (1632–1704), the division of power is necessary foremost for the protection of human rights and freedoms. Locke was a supporter of a representative system which is created by the people and is responsible to the constituents. In *Two Treatises on Public Governance*, Locke makes a distinction between the legislative, executive and allied (federal) branches of government, and outlines the main ideas regarding the system of checks and balances. According to Locke, legislative power is supreme over executive power in the sense that laws are strictly binding for the government, officials and judges²¹. In turn, the monarch wields executive power and has the right to dissolve and convene a parliament, the right to veto, the right of legislative initiative, and the right to improve the

²⁰ N. Machiavelli, op. cit., pp. 68–100.

²¹ J. Locke, op. cit., pp. 65–68.

electoral system. However, the monarch must be strictly accountable to the «letter of the law» and should not prevent the parliament from convening regularly. These mechanisms of the checks and balances system have been modified since, but they are actively used in modern democratic practice²².

Many scholars believe that the theoretical framework for the equal distribution of powers and the checks and balances system had been originally developed by the French thinker Charles Louis Montesquieu (1689–1755). In his work entitled *On the Spirit of the Laws*, the philosopher argued that power must be combined, regulated, restrained, propelled into action, and balanced to create a moderate government²³. Montesquieu made a distinction between legislative, executive and judicial branches of power, and remarked that the concentration of power in one branch always leads to abuse and arbitrariness («power equilibrium»). A system where «one authority restrains another» should be created to minimize the above risks. According to Montesquieu, each of the three branches should restrain and restrict each other. Montesquieu's concept of the triad of branches of power offered an alternative to monarchical absolutism and laid the ground for the modern theory of constitutionalism²⁴. This liberal approach to civic freedoms and rights, and the separation of powers were enshrined in the first European constitutions and the Declaration of the Rights of Man and of the Citizen of 1789.

The principles of the distribution of powers were also addressed by Jean-Jacques Rousseau's (1712–1778) doctrine. According to this Enlightenment thinker, the indivisibility of sovereignty implies the inadmissibility of the separation of powers, but the competence of executive and legislative bodies should be delineated to avoid lawlessness. The executive branch should be led by the sovereign, but the people's assembly should act as a legislative gatekeeper to avoid usurpation²⁵.

III. *The period of legal enforcement and implementation.* This period witnessed the introduction of constitutional approval for the separation of powers and the widespread implementation of the system of checks and balances in democratic states (beginning with the first legislative consolidation in the US Constitution of 1787).

The implementation of the system of checks and balances was consolidated in the constitution. The Pacts and Constitutions of Rights and Freedoms of the Zaporizhian Host, an agreement between hetman Pylyp Orlyk and the elders and Cossacks of the Zaporizhian army in 1710, was the first document in history to legally incorporate certain elements of the system of checks and balances. The document contained 16 arti-

²² C. Montesquieu, A. Baskina, op. cit., pp. 287–289.

²³ Ibidem, pp. 288–289.

²⁴ Ibidem.

²⁵ J. Russo, op. cit., pp. 117–125.

cles, and it established the principle of the separation of powers between the legislative (General Council), executive (headed by the Hetman and the general officer), and the judiciary (General Military Court) branches of government, with elements of mutual restraint²⁶.

Despite the historical primacy of Pylyp Orlyk's constitution, the US Constitution of 1787 is considered the standard of declarative approval of the separation of powers and the system of checks and balances. The principle of the separation of powers laid the ground for the consolidation of a presidential government in the United States²⁷. James Madison, the father of the American constitution, emphasized the expediency of the checks and balances system in the theory of the division of powers as a necessary element to prevent the abuse of power²⁸.

John Adams was one of the first American politicians to refine the classical ideals of democracy. He posited that the three independent and mutually balanced branches of power – legislative, executive and judicial – should be distinguished in the apparatus of power. The interactions between the three branches of government were modeled on Cicero's treatise *On the Commonwealth*. John Marshall, the head of the Supreme Court, relied on his personal observations and experience to justify the need for a judicial review of compliance with the Constitution, and considered the judicial system and the right of judicial supervision to be a cornerstone of the checks and balances system²⁹.

The first declarative statement of the principle of the separation of powers and the interactions between the branches of government can be found in the French Declaration of Human Rights and Freedoms of 1789 and the French Constitution of 1791. The practical application of the principle of the separations of powers received theoretical support from West European politicians and thinkers at the turn of the 18th and 19th centuries. This concept received wide support in Germany. The prominent German philosopher Immanuel Kant (1724–1804) advocated the separation of legislative («collective will of the people»), executive (legal ruler and an accountable executive branch) and judiciary (appointed by the executive branch) powers³⁰. Another German philosopher, Georg Hegel (1770–1831), developed a political and legal doctrine of the separation of powers in the state as a pledge and guarantee of public freedom, highlighting the legislative branch of power, government power, and the power of the sovereign³¹.

²⁶ T. Chukhlib, *Pacts and Constitutions of the Laws and Liberties of the Zaporozhian Army 1710*, Kyiv 2011, pp. 8–15.

²⁷ L. Levy, *Encyclopedia of the American Constitution*, New York 2000, p. 128.

²⁸ C. Sheehan, *James Madison: Father of the Constitution*, New York 2013, pp. 23–25.

²⁹ J. Marshall, *op. cit.*, pp. 70–74.

³⁰ I. Kant, *Metaphysics of morals*, vol. 1, Moscow 1965, pp. 145–146.

³¹ G. Hegel, *Philosophy of law basics*, Kyiv 2000, pp. 209–211.

Similar views were expressed by the great British theorists of European liberalism, Jeremy Bentham and John Stuart Mill, as well as French political thinkers Benjamin Constant and Alexis de Tocqueville³².

In Europe, the development of democratic ideals was significantly suppressed between the end of the 19th century and the fall of fascist regimes and the establishment of sovereign rule in the former satellite states of the Soviet Union. When these countries embarked on the path to democracy, the fundamental elements of the system of checks and balances were applied by the newly established governments, with some variations across these states. Political theory continues to be widely researched, but the theoretical and practical dimensions of the checks and balances system in modern democracies have never been examined in a single integrated study.

IV. The period of changes in political and legal doctrines against the background of socialist theory. In this period, the development and spread of ideas concerning the distribution of power was inhibited, mainly due to the rising popularity of Marxist and socialist ideology, and the gradual Sovietization of East European countries. The basic elements of the system of checks and balances were applied only after the collapse of the Soviet Union and the emergence of new independent states that transitioned to democracy, with some variations across these states³³.

V. The modern period of modification of the checks and balances system and the creation of modern theoretical approaches to substantiate the need for the system's application in various forms of republican rule. The checks and balances system became one of the most important attributes of democratic rule, and it led to the establishment of tripartite governments to uphold the rule of law.

The system of checks and balances has been modified considerably in recent decades. Its implementation and functioning depend primarily on the form of government, and it is associated with democratic governments that are divided into three branches to prevent any single body from wielding too much power. The problems associated with the checks and balances mechanism have been recognized by modern political thinkers. The functional powers of government branches in different political systems have been widely discussed in foreign political literature. The system of checks and balances has been studied extensively by the following schools of political thought:

- *American School of Political Science.* The research done by this group focuses mainly on the distribution of powers and the interactions between the branches of government declared in the US Constitution. American scholars have examined the checks and balances system in the context of the interactions between independent branches of government enshrined in the Constitution by focusing on the ways in which

³² A. Kormych, *History of the doctrines of the state and law*, Kyiv 2009, pp. 143–162.

³³ *Ibidem.*

power is exercised in a presidential republic. The most prominent scholars in this school of political thought researchers include Bruce Ackerman³⁴, Francis Fukuyama³⁵, Thomas Sargentich³⁶, and Jeremy Waldron³⁷. In the American school, the system of checks and balances was researched largely in the context of jurisprudence.

- *West European School of Political Science*. Most of the research conducted in this school consists of comparative studies of different forms of government. It should be noted that East European scholars focus mainly on mixed forms of government. This school of thought is represented by renowned thinkers such as Jean Blondel³⁸, Elliot Bulmer³⁹, Vitalino Canas⁴⁰, Deidre M. Curtin⁴¹, Pamela Pansardi⁴², and others.
- *Russian School of Political Science*. The representatives of this school include O. Zaznayev⁴³, K. Zueva⁴⁴, A. Mishyn⁴⁵, I. Tretyak⁴⁶, and others. Russian political philosophers focus mostly on the institution of the presidency and the strength of presidential powers in the context of interactions with other branches of government.

The basic concept of the system of checks and balances remains essentially the same, but its specific features have been transformed through the accumulation of new knowledge and world practices. The modern system of checks and balances has the following characteristics:

- it is applied in countries that abide by the democratic principle of the separation of powers. This concept does not exist in non-democratic states, where power is concentrated in the hands of a single ruler;

³⁴ B. Ackerman, *The New Separation of Powers*, "Harvard Law Review" 2000, vol. 113, no. 3, pp. 633–725.

³⁵ F. Fukuyama, *Checks and Balances*, "The American Interest" 2017, vol. 12, pp. 13–18.

³⁶ T. Sargentich, *The Presidential and Parliamentary Models of National Government*, "American University International Law Review" 1993, vol. 8, no. 2, pp. 579–592.

³⁷ J. Waldron, *Separation of Powers or Division of Power?*, "New York University School of Law Working Paper" 2012, no. 12–20, p. 34.

³⁸ J. Blondel, *The Need to Study the «Presidential Republic» as a General Phenomenon of Contemporary Government*, <https://www.palgrave.com/gp/book/9781137482488> (accessed: 21 XI 2021).

³⁹ E. Bulmer, *Presidential Veto Powers*, "International IDEA" 2015, no. 14, p. 40.

⁴⁰ V. Canas, *The Semi-Presidential System*, https://www.zaoerv.de/64_2004/64_20_04_1_a_95_124.pdf (accessed: 19 XI 2021).

⁴¹ D. Curtin, *Accumulated executive power in Europe. The most «dangerous» branch of government in the European Union*, Amsterdam 2009, p. 30.

⁴² P. Pansardi, *Democracy, domination and the distribution of power: Substantive Political Equality as a Procedural Requirement*, "Revue internationale de philosophie" 2016, vol. 1, pp. 91–108.

⁴³ O. Zaznayev, *Measurement of presidential power*, "Uchenye Zapiski Kazanskogo Universiteta" 2005, pp. 14–21.

⁴⁴ K. Zueva, *The system of checks and balances as a direct element of the principle of separation of powers*, "Uchenyye zametki TOGU" 2013, vol. 4, pp. 17–20.

⁴⁵ A. Mishyn, *Constitutional (state) law of foreign countries: textbook for universities*, Moscow 2010.

⁴⁶ I. Tretyak, *The mechanism of checks and balances as a way to prevent and resolve constitutional and legal conflicts: a comparative legal aspect*, "Law Enforcement Review" 2018, vol. 2, no. 4, pp. 43–50.

- the system is influenced by the form of government which determines the political mechanisms in a country's system of governance, the country's economic performance, as well as historical, political, cultural and social factors;
- the elements of the system have a formally defined character. For example, the impeachment procedure is clearly delineated in the Constitution of Ukraine;
- the system is influenced by the form of government. In a federal state, the emphasis is placed on «vertical» interactions, namely the links between the central authorities and federal districts. A unitary state is characterized by «horizontal» interactions at the level of the central government.

Diverse opinions have been expressed in research studies on the system of checks and balances. As a result, this phenomenon can be analyzed in different contexts, and its operating principles can be scrutinized under various conditions.

Conclusions. It can be concluded that: the theoretical framework underpinning the systems of checks and balances has evolved significantly throughout history. In the examined historical periods, the observed changes in the organization of government were affected mainly by social and political processes. To a certain extent, historical views have been incorporated into the modern system of checks and balances, and they are embodied in the theoretical framework and practical implementation of the system that has evolved in the face of dynamic social and political change.

The main lines of political and philosophical thought on the system of checks and balances and mutually restrictive branches of government in different historical periods were discussed. A periodization approach was proposed for analyzing the ideas and views that had emerged throughout human history, and the following key periods were identified: the pre-classical period, the classical period, the period of legal enforcement and implementation, the period of changes in political and legal doctrines, and the modern period.

The system of checks and balances continues to evolve in modern democratic states, while retaining its fundamental ideas that had been laid down in different historical epochs. To maintain its relevance, the checks and balances system should be considered in detail from the perspective of other scientific disciplines. Further research on the distribution of powers in modern democratic republics is needed to identify the main strengths and limitations of the system's efficacy in the state apparatus. This is especially true of Ukraine, where the evolution and practical implementation of the checks and balances system should be analyzed in the historical context.

References

- Ackerman B., *The New Separation of Powers*, "Harvard Law Review" 2000, vol. 113, no. 3.
Adams J., *Defence of the constitutions of the United States*, Boston 1990.

- Aristotle, *Politics*, vol. 2, Kyiv 2000.
- Blondel J., *The Need to Study the «Presidential Republic» as a General Phenomenon of Contemporary Government*, <https://www.palgrave.com/gp/book/9781137482488>.
- Bulmer E., *Presidential Veto Powers*, "International IDEA" 2015, no. 14.
- Canas V., *The Semi-Presidential System*, https://www.zaoerv.de/64_2004/64_2004_1_a_95_124.pdf.
- Chukhlib T., *Pacts and Constitutions of the Laws and Liberties of the Zaporozhian Army 1710*, Kyiv 2011.
- Cicero M., *About the State*, vol. 1, Kyiv 1998.
- Curtin D., *Accumulated executive power in Europe. The most «dangerous» branch of government in the European Union*, Amsterdam 2009.
- Fukuyama F., *Checks and Balances*, "The American Interest" 2017, vol. 12.
- Haidanenko N., *System of checks and balances in modern democracies*, Odessa 2010.
- Hegel G., *Philosophy of law basics*, Kyiv 2000.
- Kant I., *Metaphysics of morals*, vol. 1, Moscow 1965.
- Kormych A., *History of the doctrines of the state and law*, Kyiv 2009.
- Levy L., *Encyclopedia of the American Constitution*, New York 2000.
- Locke J., *Two treatises on the Government*, vol. 1, ed. A. Makarovskiy, Moscow 1988.
- Machiavelli N., *The History of Florence*, Moscow 2014.
- Marshall J., *Intention-In Law and Society*, New York 1986.
- Mishyn A., *Constitutional (state) law of foreign countries: textbook for universities*, Moscow 2010.
- Montesquieu C., Baskina A., *On the Spirit of Laws. Selected Works*, Moscow 1995.
- Padua M., *Defender of the World*, Moscow 2014.
- Pansardi P., *Democracy, domination and the distribution of power: Substantive Political Equality as a Procedural Requirement*, "Revue internationale de philosophie" 2016, vol. 1.
- Plato, *State*, vol. 3, Kyiv 2000.
- Polybius, *Universal History*, vol. 1, Moscow 1992.
- Rabkalo V., *The system of checks and balances in the field of state-management relations*, Kyiv 2008.
- Russo J., *About a public contract*, ed. O. Khoma, Kyiv 2001.
- Sargentich T., *The Presidential and Parliamentary Models of National Government*, "American University International Law Review" 1993, vol. 8, no. 2.
- Sheehan C., *James Madison: Father of the Constitution*, New York 2013.
- Sylenko L., *Constitutional Foundations of the System of Checks and Balances as a Means of Organization and Functioning of State Power in Ukraine*, Kyiv 2000.
- Tretyak I., *The mechanism of checks and balances as a way to prevent and resolve constitutional and legal conflicts: a comparative legal aspect*, "Law Enforcement Review" 2018, vol. 2, no. 4.
- Waldron J., *Separation of Powers or Division of Power?*, "New York University School of Law Working Paper" 2012, no. 12–20.

- Zaznayev O., *Measurement of presidential power*, "Uchenye Zapiski Kazanskogo Universiteta" 2005.
- Zhuk N., *Checks and balances in the system of separation of powers in Ukraine (general theoretical problems)*, Kharkiv 2006.
- Zueva K., *The system of checks and balances as a direct element of the principle of separation of powers*, "Uchenyye zametki TOGU" 2013, vol. 4.

The checks and balances system – the evolution of public governance in a historical and theoretical context

Summary: The article deals with the main historical periods marking the evolution of the checks and balances system. The separation of powers and the functioning of the checks and balances system in the light of various schools of legal and political thought were emphasized.

A periodization approach was proposed for analyzing the ideas and views that had emerged throughout human history. It was emphasized that the basic principles for the establishment of government and dividing the powers between the branches of government had been laid down in the era of Antiquity. The characteristic features of the checks and balances system in modern democracies were described.

Keywords: checks and balances system, democratic transformation, division of powers, historical development

System der *checks and balances* – die Entwicklung des öffentlichen Managements im historischen und theoretischen Kontext

Zusammenfassung: Der Artikel befasst sich mit der Entwicklung der Ansichten und Ideen über das Überprüfung-und-Ausgleich-System (*checks and balances*) in verschiedenen historischen Epochen. Das Augenmerk liegt dabei auf der Machtverteilung und der Funktionsweise des Systems *checks and Balances* im Lichte verschiedener juristischer und politischer Denkschulen.

Bei der Analyse der Entwicklung von Ideen und Ansichten zu *checks and balances*, die sich in der Weltgeschichte herausgebildet haben, wird eine Periodisierung vorgeschlagen. Es wurde hervorgehoben, dass die Epoche der Antike die grundlegenden Prinzipien für die Regierungsbildung und die Verteilung der Befugnisse auf die verschiedenen Regierungsorgane festlegte. Die charakteristischen Merkmale von *checks and balances* in modernen Demokratien wurden beschrieben.

Schlüsselwörter: System von *checks and balances*, demokratischer Wandel, Machtverteilung, historische Entwicklung

System kontroli i równowagi – ewolucja zarządzania publicznego w kontekście historycznym i teoretycznym

Streszczenie: W artykule zanalizowano ewolucję poglądów i koncepcji na temat systemu kontroli i równowagi (*checks and balances*) w różnych okresach historycznych. Zwrócono uwagę na podział władzy oraz funkcjonowanie systemu kontroli i równowagi w świetle różnych szkół myśli prawnej i politycznej.

Zaproponowano periodyzację w analizie rozwoju idei i poglądów dotyczących kontroli i równowagi, które pojawiły się w historii świata. Podkreślono, że epoka starożytności wyznaczyła podstawowe zasady tworzenia rządu i podziału kompetencji między poszczególne organy władzy. Opisano charakterystyczne cechy systemu *checks and balances* we współczesnych demokracjach.

Słowa kluczowe: system kontroli i równowagi, transformacja demokratyczna, podział władz, rozwój historyczny

Danuta Kasperek

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0009-0009-9043-8535>

Norbert Kasperek

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9966-7504>

A discourse on Copernicus' nationality in the first half of the 19th century – a monographic article*

Several years ago¹, the discovery of Nicolaus Copernicus' skull by Professor Jerzy Gąssowski's team was an extraordinary event. The discovery was widely celebrated because Copernicus is a historical figure who had long incited debate and evoked strong emotions. History has a social dimension, which is why historians search for patterns in past events, and historical debates are often discussions about the present. Nicolaus Copernicus' nationality stirred heated controversy for more than a century. This debate was in fact a discourse about German-Polish and Prussian-Polish relations. Andrzej Wojtkowski, the late historian of Wielkopolska region², had conducted extensive

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ The article had been previously published by D. Kasperek and N. Kasperek under the title of *Przyczynek do dyskusji o narodowości Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku*, [in:] *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, ed. M. Świgoń, Olsztyn 2009, pp. 60–68; as well as: *Podróż Tadeusza Czackiego do Prus celem znalezienia grobu Kopernika na tle dyskursu o jego narodowości w I połowie XIX wieku*, [in:] *Ateny Wołyńskie – między historią a współczesnością. Волинські Атені – між історією і сучасністю*, eds. A. Szmyt, H. Stroński, Olsztyn–Кременець 2015, pp. 89–99 [also with an Ukrainian title]; D. Kasperek, N. Kasperek, *O narodowości Mikołaja Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku. Zarys problematyki*, [in:] *Mikołaj Kopernik i Warmia. O pamięci regionalnej w 550. rocznicę urodzin i 480. śmierci*, ed. A. Kopiczko, Pelplin 2023, pp. 505–515.

² Andrzej Wojtkowski (1891–1975) graduated from a secondary school in Ostrów. Before World War I, he studied classical literature, history of Polish and Russian literature, and history at the Berlin University. Wojtkowski was a member of the *Zet* Association of Polish Youths. He served in the German army during World

research into the portrayal of Copernicus in 19th and 20th century encyclopedias³. However, his manuscript has never been published. In most of the compendia analyzed by Wojtkowski, in particular English-language sources, Copernicus was described as a German scientist. At present, both *Encyclopedia Britannica* and *Encyclopedia Americana* ascribe Polish nationality to Copernicus⁴. This is yet another error because a 16th century figure cannot be described with the use of 19th and 20th century concepts⁵. During the reign of the Jagiellonian dynasty, Poland was a multinational, multiethnic, multicultural and multireligious state, and nationality was less important than loyalty to a given monarch. Nicolaus Copernicus had no qualms, and he was a faithful subject of King Sigismund I the Old, and he proved his loyalty at a time of war and by dedicating his research to the monarch.

The Polish-German discourse about Copernicus' nationality was in fact a discussion about history. In the first half of the 19th century, German historians who criticized Prussia for the partitions of Poland pointed only to the second and the third partitions, but never the first partition which involved the annexation of Royal Prussia, including the Region of Warmia. A growing number of German historians became convinced that all three partitions were necessary to protect Prussian interests⁶. After the annexation of Warmia in 1772, Warmian bishop Ignacy Krasicki lodged a request with the Prussian king Frederick II to erect a monument commemorating Copernicus. The Prussian king took credit for the initiative, and in a letter addressed to Voltaire in 1773, he wrote that although Prussian jurisdiction did not extend to Toruń, he would build a monument on the famous astronomer's grave in a small Warmian town. In the same letter, Frederick II remarked that "a nation that gave the world the great Copernicus should not plunge into savage disarray incited by the tyranny of Polish nobility"⁷. Prince Józef Aleksander Jabłonowski first wrote about his wish to erect a monument of Copernicus in Toruń in 1765⁸.

War I, and he took part in the Wielkopolska Uprising and the Battle of Lviv during the Polish-Bolshevik war. After the war, Wojtkowski was employed by the State archives. In 1922, he traveled to Switzerland and retrieved archival documents from the Polish Central Agency in Lausanne. Wojtkowski was the co-founder of the Association of Friends of Western Territories (renamed to the Association of Friends of History in 1925). In 1923, he left the State archives and took up a lecturer's position at People's University in Dalki. In 1926, he became the vice director of the Raczyński Library in Poznań, and he was promoted to the library's director in 1928. In 1939, he was expelled to Ostrowiec Świętokrzyski. Wojtkowski became a professor at the Catholic University in Lublin in 1944. He was a renowned expert on 19th century German policy.

³ According to Wojtkowski's student, professor Janusz Jasiński of Olsztyn.

⁴ The street sign on rue Copernic in the 16th arrondissement of Paris contains the words "Polish astronomer".

⁵ General Jan Henryk Dąbrowski never became fluent in Polish and preferred to communicate in German.

⁶ M.H. Serejski, *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 1970, pp. 156–160; J. Topolski, *Poglądy na rozbiory Polski*, [in:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Część pierwsza. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, eds. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Poznań 1979, p. 421.

⁷ [Frederick II], *Oeuvres posthumes de Frédéric Roi de Prusse*, vol. 9, Berlin 1788, pp. 194, 208.

⁸ In 1808, this initiative was continued by Stanisław Staszic, and the cornerstone was set in 1809. A committee in charge of building the monument of Toruń's famous astronomer was founded only in 1853. Over time,

After the third partition of Poland, most historical research was done by the Society of Friends of Science in Prussian-occupied Warsaw. Poet Marcin Molski and historian Tadeusz Czacki set out on a scientific journey to East Prussia to trace the work and life of Nicolaus Copernicus. They described their findings in letter to Jan Śniadecki (brother of the famous Polish physician and philosopher Jędrzej Śniadecki). Śniadecki published the report in the local press. He was of the opinion that language is a fundamental symbol of nationality, and he wrote a highly interesting treatise about Copernicus' astronomical research⁹. Czacki and Molski addressed their report to Śniadecki in recognition of his accomplishments. The letter was written in Königsberg, the capital city of East Prussia, and it contains both German (Allenstein, Frauenburg) and Polish (Królewiec, Warmia, former "Polish Prussia") place names. Molski and Czacki emphasized that the purpose of their journey was to find traces of an "extinguished Fatherland". They were able to identify the burial site of Copernicus in Frombork, which turned out to be the most interesting part of their journey. The letter was published, and it was frequently cited over the years¹⁰. When describing their in-depth investigations, the authors remarked that the "Warmian chapter was as eager and positively inclined towards spreading the glory of our shared nation". The writers probably relied on the concept of a historical nation in their description of Prussia, and they extended this definition to include German-speaking canons. In another treatise on pre-Teutonic Prussia, Czacki wrote that the local population had the same language and customs as the Lithuanians.

Letter about Copernicus

Letter about Copernicus to His Lordship Śniadecki, written in Königsberg in 1802

During our journey to retrieve memories of our extinguished Fatherland, we also searched for signs commemorating Copernicus. Upon the Assembly's request, we have the honor and pleasure of presenting our discoveries, albeit small, to the man who conducted a thorough analysis of Copernicus' work and life circumstances. Nicolaus Copernicus was a canon of the Warmian Chapter who administered the chapter's assets in Allenstein. His life was split between two cities, and he kept observatories in both. Poems written in

the committee evolved into the Copernicus Society for Science and Art (Coppernicus-Verein für Wissenschaft und Kunst). The construction was completed in several months, and the unveiling ceremony took place on 25 October 1853. Frederick Wilhelm IV of Prussia made a significant financial contribution to the project. A Latin inscription was engraved on the front wall of the plinth: *Nicolaus Copernicus Thorunensis. Terrae motor, Solis Caelique stator*. Professor Rudolf Brohm was the author of the inscription. The dates of the astronomer's birth and death were engraved on the rear side of the monument.

⁹ "Nowy Pamiętnik Warszawski" 1802, vol. 8, pp. 356 et seq.; vol. 9, pp. 84 et seq. and pp. 211 et seq. (these papers were translated into French, Russian, and Italian, and Persian abstract was published). The German version was plagiarized; for more information, see: *Bibliografia Literatury Polskiej Nowy Korbut*, vol. 6, part 1, Warszawa 1970, p. 288.

¹⁰ "Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk" 1802, vol. 2, pp. 188–190; "Nowy Pamiętnik Warszawski" 1802, vol. 7, pp. 222–226.

Copernicus' hand used to hang on the chimney in an apartment that was subsequently occupied by a Lutheran pastor. The pastor vacated the premises fifteen years ago, taking this priceless memento with him. The astronomer's coat of arms had been engraved in color in the glass pane of the window. This remarkable token of remembrance had survived for two and a half centuries, but has been lost due to sheer negligence only fifteen years ago. During Copernicus' residence, an opening had been made above the door to let in sunlight and direct the beam of light to points marked in the second room. However, the present occupant closed the opening with bricks only six years ago. Note: the opening was probably a part of an astronomical gnomon that had been built by Copernicus to measure the exact time at midday, conduct observations of Solstitiorum et Aequinoctiorum, and draw conclusions about the obliquity of the ecliptic.

The tower in which Copernicus spent many a night is in poor shape, and the basement presently houses a prison which resounds with the clanging of shackles. We are now staying in Frauenburg. We chanted Copernicus' name on our walk to the temple where his remains are buried. The great man is remembered tenderly by the old and the young alike. The locals leave the science to the scientists, but they are able to recall all the good things that Copernicus had done for the local community. The high part of the city, where the church stands, had been deprived of water, and there wasn't a single watermill in the entire area. Copernicus installed a lock measuring fifteen and a half ells on the Bauda River to raise the water level by half a mile. He built a watermill with a giant wheel that lifted water to the top of the tower. From there, water was supplied by a system of pipes directly to every canon's courtyard. The machinery broke down, and the Warmian Chapter, which suffered a substantial loss of income in 1772, undertook to repair it now at low cost. According to the more knowledgeable locals, a design of the machine had been requested during the reign of Louis XIV. We entered the church and found a tombstone by the cannons' altar. The tombstone was partly covered by a marble gallery above the main altarpiece. Ineptly engraved spheres and the letters N i c o l marked the burial site of the great astronomer's venerable remains. The Warmian chapter, which was as eager and positively inclined towards spreading the glory of our shared nation, allowed us to remove the obstacles. We washed the tombstone and discovered the letters N i c o l... C o p... u s, and O b i i t A n... M... in the second line – the remaining letters were effaced. We removed the tombstone and the digging began (canons and bishops had not been buried in the cathedral before the 18th century). All we found were fragments of decayed bones. Most of them had to be deposited in the chapter, but we were allowed to keep five fragments, together with certificates of authenticity signed by the highest-ranking prelates. These mementos are in our possession. We are sending one fragment to the church in Puławy, and we will bring two fragments to the Assembly... We searched for Copernicus' manuscripts, and we found his signatures on the chapter's official documents. We were

pleased to find that the chapter spared no expense on the astronomer's travels to Italy, where he made his early discoveries. According to the locals, some instruments had been built by Copernicus himself. In the 16th century, Tycho de Brache received from Hanno, a Warmian canon, a wooden instrument called parallaticum that had been fashioned by the great man (as he called him). These memorabilia have been lost, and the type and number of these instruments cannot be accurately ascertained because the tales spun by the locals differ considerably. All of these works had met a cruel fate, and Copernicus' treatise on the minting of money, an undertaking that was continued by Newton, was allegedly deposited in a town in the former Polish Prussia. We found some letters describing the astronomer's daily affairs. We are sending one letter to verify Copernicus' hand, if other manuscripts were ever to be found. We have visited his house. There is a small chamber on the top floor which opens up onto the astronomer's observatory through a gallery, and the stairs leading up from the ground floor have been partly preserved. On three sides, the observatory opens onto a view of the lagoon, and the fourth side faces a plain that was later obstructed by a tower.

According to Ewa Danowska, Czacki sent Copernicus' alleged remains to Princess Izabela Czartoryska to be deposited in the temple of Sybil. He also presented the princess with a brick from Copernicus' grave.

The interest in Copernicus was revived in the period of the Duchy of Warsaw. The Polish government and central institutions were evacuated to Toruń in 1809. Stanisław Staszic was among the relocated officials, and he made considerable efforts to commemorate the great astronomer¹¹. The polemic about Copernicus' nationality was rekindled by an article in a German newspaper which posited that the brilliant astronomer had been a German national. An unnamed journalist in "Gazeta Poznańska" argued in favor of Toruń's Polish roots and emphasized that Teutonic Prussia had surrendered voluntarily to the Polish monarch¹². Similar arguments were put forward by Feliks Bentkowski¹³, and Ludwik Osiński¹⁴ composed a poem celebrating Copernicus. Even in the territories occupied by Russia, the press reported on the donation of a brick from the building in Toruń, which was believed to be Copernicus' birthplace at the time, to the temple of Sybil in Puławy¹⁵. However, these reports were not free of errors and simplifications which obscured Prussia's history. Gerard Gley made a significant contribution to the debate surrounding Copernicus¹⁶. Gley, almost completely forgot-

¹¹ Cf. J. Jasiński, S. Skowronek, *Wschodniopruskie kampanie Napoleona. Wielka Armia, tradycja, legendy*, Olsztyn 2007, pp. 219–220.

¹² "Gazeta Poznańska" 1810, no. 41 of 23 October; "Gazeta Warszawska" 1810, no. 38 of 12 May.

¹³ "Gazeta Literacka" 1809, no. 23; "Gazeta Poznańska" 1810, no. 42,

¹⁴ "Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk" 1812, vol. 8, part 1, pp. 56–61.

¹⁵ "Kurier Litewski" 1810, no. 21 of 12 March; "Gazeta Poznańska" 1810, no. 20 of 10 March.

¹⁶ Cf. N. Kasperek, *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej lat 1795–1847*, Olsztyn 1995, p. 26.

ten, had been an officer in Napoleon's army who was tasked with administering the Duchy of Łowicz that had been granted by Napoleon to marshal Louis-Nicolas Davout. Gley kept a diary of his affairs in Poland, and he translated Adam Naruszewicz's literary works into French¹⁷. Gley wrote that directly [!] after the battle of Pruska Hławka (7–8 February 1807), he was ordered by Napoleon to find Copernicus' grave in Lidzbark. Gley's account of his trip to Lidzbark bears numerous similarities to the report penned by Molski and Czacki. Gley's diary does not provide highly original insights about Warmia's history. His accounts of present-day affairs in the region were overshadowed by the war, which explains the report about the hospital in Olsztyn's castle. The description ends with the following remark: "there is no doubt that Braunsberg¹⁸, Heilsberg, and Allenstein are German names, but local residents who still use the Polish language have given Polish names to these towns"¹⁹. In this highly interesting account, the author swiftly transitioned from Copernicus' times to the contemporary era which received little coverage from journalists in the Duchy of Warsaw.

Julian Ursyn Niemcewicz, one of the most prominent figures in the autonomous Kingdom of Poland, also visited Prussia. Niemcewicz traveled extensively to collect historical memorabilia²⁰. During his journeys, he visited Elbląg, Frombork, Braniewo, Heiligebeil, Königsberg, Ryn, and Kętrzyn²¹. Niemcewicz emphasized that Warmia was a Catholic region, and he mentioned the most prominent bishops as well as the "great Copernicus". He traced the border separating Royal Prussia and Ducal Prussia (which had ceased to exist by that time). During his stay in Königsberg, Niemcewicz visited St. Nicolas' church, the oldest and the only Polish temple in the city, where – according to his account – father Oloff was the parish priest. However, the traveler's memory had failed him, because he not only changed Jerzy Olech's name, but turned the Protestant pastor into a Catholic priest²².

Tadeusz Krępowiecki was an equally known Polish traveler in Prussia, although he was less famous for his literary achievements than for his political and conspiratorial activity. Krępowiecki was not a member of Niemcewicz's generation (he was 40 years younger, and he was Niemcewicz's political opponent), and he traveled to

¹⁷ G. Gley, *Voyage en Allemagne et en Pologne pendant les anees, 1806 a 1812*, vol. 1–2, Paris 1816; B. Leśnodorski, *Gley Gerard*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, vol. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960, p. 47.

¹⁸ Which Gley confused with Frombork.

¹⁹ "Gazeta Poznańska" 1810, no. 45 of 6 June, appendix.

²⁰ Which resembles the introduction to *Do ziemi naszej. Podróże romantyków*; cf. N. Kasperek, op. cit., pp. 26, 34–38.

²¹ J.U. Niemcewicz, *Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku*, Paryż–Petersburg 1858, pp. 224–282. Niemcewicz wrote several manuscripts, and his book had gained popularity even before it was published. His seminal work influenced Romantic literature on Polish national monuments (cf. J. Kowalczyk, *Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczystych*, [in:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, Collection of essays, ed. J. Maternicki, Warszawa 1981, p. 158).

²² Cf. W. Chojnacki, J. Dąbrowski, *Krystyn Lach Szyrma. Syn Ziemi Mazurskiej*, Olsztyn 1971, pp. 27, 136.

“Polish Prussia” in 1829. He described his impressions in three letters that were published in *Kolumb* magazine, a successor to “*Dziennik Podróży Lądowych i Morskich*” [Journal of Terrestrial and Marine Travels]²³. The first letter was sent from Zoppot (Sopot). From Oliwa, Krępowiecki traveled along the Baltic coast to Königsberg. He admired Malbork and toured Frombork. He alleged that the Frombork cathedral housed the tombs of Hosius (which is incorrect) and Copernicus, and he devoted much attention to the famous astronomer in his letters. For Krępowiecki, Copernicus was not only a brilliant astronomer, but also the builder of the municipal waterworks. He wrote that “all there is to commemorate this great man is a marble plaque of meager size that had been installed quite late”²⁴. Copernicus is frequently mentioned in Krępowiecki’s journals²⁵. In his “Pamiętnik obejmujący imiona miast, wsi lub miejsc w Polsce będących, które się w ojczyźnie przysłużyły, tudzież imiona ludzi w historii lub literaturze znane” [Journal listing Polish towns, villages, and places that had served our Fatherland, as well as famous historical figures and great men of literature], the main emphasis was placed on Copernicus as the great Polish astronomer²⁶. A report by a little-known writer, F. Krzeczkowski, states that: “as a [Warmian] canon, Copernicus dedicated his life’s work to the Polish nation... this obedient priest served the church and his brethren as a physician”. Krzeczkowski also wrote that “Copernicus passed into eternity on 4 May [!] 1543 and was buried in the Warmian cathedral (...) the Cracow Academy takes great pride in the fact that Copernicus is recorded in its book of alumni”²⁷. The unveiling of Copernicus’ monument in Warsaw, the work of the famous Danish sculptor Bertel Thorvaldsen, epitomizes the period of the autonomous Kingdom of Poland (1815–1830). The construction of the monument was financed from a bequest made by Stanisław Staszic in his last will. The monument was erected in front of the palace building that had been acquired by Staszic and donated to the Society of Friends of Science. The monument was unveiled by Julian Ursyn Niemcewicz on 11 May 1830. The following explicit inscription is engraved on the plinth: “To Nicolas Copernicus – Fellow Countrymen”²⁸.

²³ N. Kasperek, op. cit., p. 35.

²⁴ T. Krępowiecki, *Przejażdżka po Prusach Polskich. List trzeci: Kolumb. Pamiętnik podróży*, 1829, no. 28, p. 187; *List drugi*, no. 29, p. 232; *List trzeci*, no. 30, pp. 316–327. For more information about Krępowiecki’s travels, see also: I. Fabiani-Madeyska, *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku*, Gdańsk 1957, pp. 108–118.

²⁵ T. Świątki, *Opis starożytnej Polski*, vol. 1, Warszawa 1828, p. 402; J.U. Niemcewicz, op. cit., p. 263; T. Krępowiecki, op. cit., p. 327; “Orzeł Biały” 1820, vol. 6, no. 12 of 21 June, p. 189; “Pszczółka Polska” 1823, vol. 1, no. 13 of 20 May and no. 17 of 29 May.

²⁶ Czartoryski Library in Cracow, manuscript 2963, *Pamiętnik obejmujący imiona miast, wsi lub miejsc w Polsce będących, które się w ojczyźnie przysłużyły, tudzież imiona ludzi w historii lub literaturze znane*, books 82–83; 133.

²⁷ Czartoryski Library in Cracow, manuscript 5224, *Pisma polityczne różne 1820–1821*, vol. 11, book 25: F. Krzeczkowski, *Mowa na pochwałę Mikołaja Kopernika, kanonika i astronoma*, books 327–328.

²⁸ The unveiling ceremony received extensive press coverage. During World War II, the Polish inscription was covered with a German-language plaque by the Nazis. The plaque was removed by Alek Dawidowski,

In 1831 and 1832, many Polish insurgents who were forced to emigrate after the fall of the November uprising found shelter in the Prussian province on their journey to foreign destinations or during their return to Poland. Many interned insurgents left behind diaries that gave an account of this turbulent period and described the history of this land to which bitter fate had thrown them. Copernicus emerged as the leading figure in these accounts, and he was mentioned by most of those who kept diaries. Napoleon Kraczak, an officer who fought in the Lithuanian uprising, wrote about Copernicus' grave in the "cathedral of the Archdiocese of Warmia"²⁹. Franciszek Szeluto wrote his memoirs in verse and observed that "the soldiers took up permanent quarters in Frauenburg (...). The city enjoys great fame. This is where Copernicus was buried". Domeyko and Ekielski posited that Copernicus was a Pole. Potrykowski also noted in his journal that Frombork was a small town, but it rose to fame as the "birthplace of our great and immortal astronomer. A large and wealthy Catholic church in Frombork houses Copernicus' grave". These highly personal accounts not only facilitated an interpretation of historical facts, but also created a schematic, black-and-white narrative about the past. This dispute was much needed during this challenging moment in history because it bolstered Polish insurgents' resolve after the failed uprising³⁰.

The most heated debate about Copernicus' nationality took place in the period between the uprisings³¹. This issue continued to stir up strong emotions throughout the 19th century, and the widespread claim that Copernicus was an ethnic German provoked vehement conflict. Dominik Szulc admitted that he felt compelled to study Prussia's past because much harm had been done to "the scientific prowess of our country by including the Transformer of the Heavens among the geniuses of the Teutonic lineage"³². Szulc was born on 10 April 1794 in Minsk governorate, where he attended elementary and secondary schools. He became a student of the Vilnius University in 1815. After graduation, he took up teaching positions in Vilnius and Białystok, followed by Lublin in 1835–1840. He rejected the post of a Polish language teacher in the Kiev University and moved to War-

a Grey Ranks soldier, during a famous sabotage operation. In 1944, the monument was designated for scrapping, and it survived by an extraordinary stroke of luck. It was restored to its original location after renovation.

²⁹ Polish Library in Paris, manuscript 485, Napoleon Kraczak: *Krótkie opisy miejsc w ciągu podróży do Francji przebywanych pod niektórymi względami zasługujących na uwagę*, book 24.

³⁰ For example, F. Szeluto, *Pamiętniki powstania 1831 roku*, Warszawa 1930, p. 34; [I. Domeyko], *Pamiętniki... (1831–1838)*, ed. J. Tretiak, Kraków 1908, p. 95; A. Ekielski, *Podróż z Elbląga do Awinionu przez porucznika artylerii wojsk polskich*, ed. E.H. Nieciowa, "Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie" 1964, y. 10, p. 202. In 1853, Potrykowski wrote that Copernic was born in Toruń, not Frombork (J.A. Potrykowski, *Tulactwo Polaków we Francji. Dziennik emigranta*, part 1, ed. A. Owsńska, Kraków 1974, p. 49, and part 2, p. 162; cf. N. Kasparek, *Powstańczy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania 1831–1832*, Olsztyn 2001, p. 255).

³¹ N. Kasparek, *Obraz przeszłości Prus Wschodnich w historiografii polskiej pierwszej połowy XIX wieku*, [in:] *Prusy Wschodnie w polskiej opinii publicznej XIX i XX wieku*, eds. N. Kasparek, A. Stanisze-wski, series: *Studia i Materiały WSP*, nr 111 – Historia, Olsztyn 1992, pp. 25–45.

³² D. Szulc, *O znaczeniu Prus dawnych*, Warszawa 1846, introduction, pages not numbered.

saw to pursue his scientific interests. His monograph entitled *O znaczeniu Prus dawnych* [On the Significance of Old Prussia] was first published by journal "Biblioteka Warszawska" in 1844 and 1845, and it came out in print as a separate publication in 1846³³. His controversial findings received harsh criticism from historians, but they undoubtedly increased the public's interest in the history of Prussia. Szulc took his hypotheses very seriously, but his erudition was illusory, and his treatises followed a journalistic style of writing. Nonetheless, Szulc's findings gained ground in the Polish scientific community for some time³⁴.

According to some press reports, the assertion that Copernicus was an ethnic Prussian did not imply that he was German because Royal Prussia ("voivodeships of Chełm, Pomerania, and Malbork, and the Archdiocese of Warmia") belonged to Poland after 1466³⁵. In 1843, which marked the 300th anniversary of the great astronomer's death, king Ludwig I of Bavaria honored Copernicus in the pantheon of famous Germans in the Walhalla memorial. This event triggered considerable controversy in the media. "Trzeci Maj", a Polish magazine with ties to Adam J. Czartoryski's political camp in exile, took a strong stand in "defense" of Copernicus. Krystyn Lach Szyrma, a native of East Prussia and a member of the Hotel Lambert camp, published a famous English-language treatise about Copernicus³⁶. Jan Czyński, a Polish left-wing independence activist in exile, and Joachim Lelewel also joined the debate about Copernicus' nationality³⁷. The assertion that Copernicus was a German scientist was most violently opposed by Adrian Krzyżanowski, a mathematician and translator of German literature³⁸. Most of his famous works were dedicated to the issue³⁹. In the concluding paragraph of an article entitled

³³ *Życie Mikołaja Kopernika* was published in 1855. Cf. W. Kot, *Z dziejów Kopernikanizmu w filozofii polskiej XIX wieku*. Dominik Szulc 1797–1860, Poznań 1970.

³⁴ For example, L.H. Siemieński, „Tygodnik Polski” wychodzący w Pszczynie, Górnym Śląsku, „Przegląd Naukowy” 1846, vol. 1, p. 51; H. Skimborowicz, *Recenzja D. Szulca „O znaczeniu Prus dawnych”*, „Przegląd Naukowy” 1846, vol. 1(1), pp. 29–32; J. Majorkiewicz, *Rozbiór krytyczny „O znaczeniu Prus dawnych” p. Dominika Szulca*, „Przegląd Naukowy” 1846, vol. 2(11); „Przegląd Naukowy” 1845, no. 25, p. 828; „Przegląd Poznański” 1846, vol. 6, p. 58.

³⁵ For example, „Tygodnik Literacki” 1843, y. 6, no. 23 of 5 June, p. 184; „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1843, no. 101 of 1 May, p. 811; „Trzeci Maj” 1844, y. 5, no. 2–3 of 3 February, p. 12; „Trzeci Maj” 1847, y. 8, no. 25, p. 490.

³⁶ [K.L. Szyrma], *Copernicus and his Land*, London 1844. A lively debate was also initiated in the literature, including „Przegląd Naukowy” 1845, no. 11, pp. 367–370.

³⁷ J. Czyński, *Kopernik et ses travaux*, Paris 1847; cf. S. Kalembska, *Dwa dziewiętnastowieczne dzieła emigracyjne o Koperniku Jana Czyńskiego i Ludwika Wołowskiego*, [in:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1785–1975)*, eds. A. Hutnikiewicz, O. Janiszewski, Warszawa–Poznań–Toruń 1975, pp. 135–144; J. Lelewel, *Kopernika, tudzież innych astronomów polskich w geografii zasługa*, Poznań 1862.

³⁸ Adrian Krzyżanowski (1788–1852) graduated from the Piarist School in Łomża, where he worked as a teacher. He was a professor in Rydzyn, Płock, Warsaw Lycée, and University of Warsaw. Krzyżanowski was in favor of incorporating probability theory into university curricula. After the fall of the November uprising and the closure of the University, he made a living by translating Alexander von Opplé-Bronikowski's novels, including from German.

³⁹ A. Krzyżanowski, *Kopernik w Walhalli*, Warszawa 1843 (a detailed review appeared in „Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1843, no. 101 of 1 May, pp. 809–811 and „Tygodnik Literacki” 1843, y. 6,

Kopernik w Walhalli [Copernicus in Walhalla], dated 19 February 1843, Krzyżanowski wrote: “The Bavarians were pleased that the great Polish astronomer Nicolaus Copernicus had been usurped by the Germans, and they gave him *einem ehrenplatz* among *Walhallas genossen*. This shameful act, unworthy of the 19th century, was heralded by *Munchen* on 15 July 1842, and the article was widely disseminated in the German press. Valhalla is a mythical place in Norse mythology, but does this lofty tower in Regensburg on the Danube, erected in memory of the great Germans, belong to the realm of poetry as a tomb of the truth? This cannot be. After all, Europe is not Asia, where history is equated with mythology. Prose is replaced by poetry, and truth by lies. In the name of history, this article stands in defense of prose, and truth, similarly to that by our esteemed colleague and compatriot Ignacy Loyola Rychter, who has also recently stood in defense of our national property close to the heart of 50 million Slavs. We hope that his article, published in our magazine, will be promulgated by all Polish and foreign journals. We are addressing this heartfelt plea to all Editors”⁴⁰. Krzyżanowski completed his manuscript entitled *Mikołaja Kopernika, założyciela dzisiejszej astronomii, w 300 lat od jego skonu i objawienia jego układu, spomnienie jubileuszowe* [In Memory of Nicolaus Copernicus, the Father of Modern Astronomy, on the 300th Anniversary of His Death and the Publication of His Great Discovery], on 24 May 1843. The concluding paragraph reads: “the German state may have begotten Kepler, but it was unable to recognize his greatness. Deeply ashamed of his nation, Kepler died in poverty on 15 November 1631, the day on which the Perpetual Diet convened in Regensburg, near the present-day Walhalla memorial. The great man died clutching *Stella Maris*, his immortal work in the name of which he begged the German parliament to make an outstanding and due payment for his services (...) The German nation is unable to admit, despite its pride and enlightenment, that instead of adorning Walhalla’s walls with stolen property, the right thing to do would be to honor their fellow countryman Kepler with a monument commemorating his immortal merits and bearing the following inscription: Copernicus was the father of Kepler and Galileo, and the grandfather of Newton”⁴¹. In the manuscript, Krzyżanowski also recalls efforts to erect monuments of Copernicus in Toruń and Warsaw.

Jan Radwański, a physician, writer, and historian, followed in the footsteps of Szulc⁴² and wrote *Żywoty Mikołaja Kopernika (Gwiazdarsza)*⁴³ [The Life of Nicolaus Copernicus (Astronomer)], but the book’s title is probably his only original contribution. Tadeusz

no. 23 of 5 June, pp. 183–184); idem, *Mikołaja Kopernika, założyciela dzisiejszej astronomii, w 300 lat od jego skonu i objawienia jego układu, spomnienie jubileuszowe*, Warszawa 1844; idem, *Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości, skreślona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843*, Warszawa 1844 (including *Mikołaja Kopernika...*); idem, *O kalendarzu Mikołaja Kopernika*, Warszawa 1844.

⁴⁰ A. Krzyżanowski, *Kopernik w Walhalla...*, p. 9.

⁴¹ Idem, *Mikołaja Kopernika...*, p. 32.

⁴² He referred to Frombork as Narzyce, and to Toruń as Tarnów Mazurski.

⁴³ Kraków 1853.

Bulharyn, a popular writer, had always asserted that Copernicus was a Pole in disputes concerning the astronomer's nationality⁴⁴.

In the second half of the 19th century, the largest number of articles, papers, and books dedicated to Copernicus and his nationality were published in the anniversary-marking year 1873. This issue also received coverage in *Samuel Orgelbrand's Universal Encyclopedia*⁴⁵. But that is a different story.

References

Source publications

- Czyński J., *Kopernik et ses travaux*, Paris 1847.
- [Domeyko I.], *Pamiętniki... (1831–1838)*, ed. J. Tretiak, Kraków 1908.
- Ekielski A., *Podróż Z Elbląga do Awinionu przez porucznika artylerii wojsk polskich*, ed. E.H. Niecio-wa, "Rocznik Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Krakowie" 1964, y. 10.
- Fabiani-Madeyska I., *Odwiedziny Gdańska w XIX wieku*, Gdańsk 1957.
- [Fryderyk III], *Oeuvres posthumes de Frédéric Roi de Prusse*, Berlin 1788, vol. 9.
- Gley G., *Voyage en Allemagne et en Pologne pendant les années, 1806 a 1812...*, vol. 1–2, Paris 1816.
- Krępowiecki T., *Przejażdżka po Prusach Polskich. List trzeci: Kolumb. Pamiętnik podróży*, 1829, no. 28, p. 187; *List drugi*, no. 29, p. 232; *List trzeci*, no. 30, pp. 316–327.
- Krzyżanowski A., *Dawna Polska ze stanowiska jej udziału w dziejach postępującej ludzkości, skreślona w jubileuszowym Mikołaja Kopernika roku 1843*, Warszawa 1844.
- Krzyżanowski A., *Mikołaja Kopernika, założyciela dzisiejszej astronomii, w 300 lat od jego skonu i objawienia jego układu, spomnienie jubileuszowe*, Warszawa 1844.
- Krzyżanowski A., *O kalendarzu Mikołaja Kopernika*, Warszawa 1844.
- Krzyżanowski A., *Kopernik w Walhalli*, Warszawa 1843.
- Lelewel J., *Kopernika, tudzież innych astronomów polskich w geografii zasługa*, Poznań 1862.
- Majorkiewicz J., *Rozbiór krytyczny „O znaczeniu Prus dawnych” p. Dominika Szulca*, "Przegląd Naukowy" 1846, vol. 2(11).
- Niemcewicz J.U., *Podróże historyczne po ziemiach polskich od 1811 do 1828 roku*, Paryż–Petersburg 1858.
- Potrykowski J.A., *Tułaństwo Polaków we Francji. Dziennik emigranta*, part 1, ed. A. Owsieńska, Kraków 1974.
- Siemieński L.H., „Tygodnik Polski” wychodzący w Pszczynie, Górnym Śląsku, „Przegląd Naukowy” 1846, vol. 1.

⁴⁴ P. Głuszkowski, *Barwy polskości, czyli życie burzliwe Tadeusza Bulharyna*, Kraków 2018, pp. 92, 364.

⁴⁵ Vol. 8, Warszawa 1900, pp. 466–468. This is the second edition. The first edition was published in 1859–1868.

- Skimborowicz H., *Recenzja D. Szulca „O znaczeniu Prus dawnych”*, „Przegląd Naukowy” 1846, vol. 1(1).
 [Szyrma K.L.], *Copernicus and his Land*, London 1844.
 Świącki T., *Opis starożytnej Polski*, vol. 1, Warszawa 1828.
 Szeluto F., *Pamiętniki powstańca 1831 roku*, Warszawa 1930.
 Szulc D., *O znaczeniu Prus dawnych*, Warszawa 1846.
 Szulc D., *Życie Mikołaja Kopernika*, Warszawa 1855.

Press articles

- “Gazeta Literacka: 1809, no. 23.
 “Gazeta Poznańska” 1810, no. 20 of 10 March; no. 41 of 23 May; no. 45 of 6 June: appendix.
 “Gazeta Warszawska” 1810, no. 38 of 12 May.
 “Gazeta Wielkiego Księstwa Poznańskiego” 1843, no. 101 of 1 May.
 “Kurier Litewski” 1810, no. 21 of 12 March.
 “Orzeł Biały” 1820, vol. 6, no. 12 of 21 June.
 “Pszczółka Polska” 1823, vol. 1, no. 13 of 20 May; no. 17 of 29 May.
 “Rocznik Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk” 1812, vol. 8, part 1.
 “Trzeci Maj” 1844, y. 5, no. 2.
 “Trzeci Maj” 1847, y. 8, no. 25.
 “Tygodnik Literacki” 1843, y. 6, no. 23 of 5 June.

Essays and collections of articles

- Chojnacki W., Dąbrowski J., *Krystyn Lach Szyrma. Syn Ziemi Mazurskiej*, Olsztyn 1971.
 Głuszkowski P., *Barwy polskości, czyli życie burzliwe Tadeusza Bułharyna*, Kraków 2018.
 Jasiński J., Skowronek S., *Wschodniopruskie kampanie Napoleona. Wielka Armia, tradycja, legendy*, Olsztyn 2007.
 Kalembka S., *Dwa dziewiętnastowieczne dzieła emigracyjne o Koperniku Jana Czyńskiego i Ludwika Wołowskiego*, [in:] *Z dziejów nauki polskiej. Księga pamiątkowa Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1785–1975)*, eds. A. Hutnikiewicz, O. Janiszewski, Warszawa–Poznań–Toruń 1975.
 Kasperek D., Kasperek N., *Przyczynek do dyskusji o narodowości Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku*, [in:] *Historia. Archiwistyka. Informacja naukowa. Prace dedykowane Profesorowi Bohdanowi Ryszewskiemu*, ed. M. Świigoń, Olsztyn 2009.
 Kasperek D., Kasperek N., *O narodowości Mikołaja Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku. Zarys problematyki*, [in:] *Mikołaj Kopernik i Warmia. O pamięci regionalnej w 550. rocznicę urodzin i 480. śmierci*, ed. A. Kopiczko, Pelplin 2023.
 Kasperek D., Kasperek N., *Podróż Tadeusza Czackiego do Prus celem znalezienia grobu Kopernika na tle dyskursu o jego narodowości w I połowie XIX wieku*, [in:] *Ateny Wołyńskie – między historią a współczesnością. Волинські Атени – між історією і сучасністю*, eds. A. Szymt, H. Stroński, Olsztyn–Кременець 2015.

- Kasperek N., *Obraz przeszłości Prus Wschodnich w historiografii polskiej pierwszej połowy XIX wieku*, [in:] *Prusy Wschodnie w polskiej opinii publicznej XIX i XX wieku*, eds. N. Kasperek, A. Staniszewski, series: Studia i Materiały WSP, nr 111 – Historia, Olsztyn 1992.
- Kasperek N., *Powstańczy epilog. Żołnierze listopadowi w dniach klęski i internowania 1831–1832*, Olsztyn 2001.
- Kasperek N., *Prusy Wschodnie w polskiej myśli politycznej lat 1795–1847*, Olsztyn 1995.
- Kot W., *Z dziejów Kopernikanizmu w filozofii polskiej XIX wieku. Dominik Szulc 1797–1860*, Poznań 1970.
- Kowalczyk J., *Starożytnicy warszawscy połowy XIX w. i ich rola w popularyzacji zabytków ojczyźnych*, [in:] *Edukacja historyczna społeczeństwa polskiego w XIX w.*, Collection of essays, ed. J. Maternicki, Warszawa 1981.
- Leśnodorski B., *Gley Gerard*, [in:] *Polski słownik biograficzny*, vol. 8, Wrocław–Warszawa–Kraków 1959–1960.
- Serejski M.H., *Europa a rozbiory Polski. Studium historiograficzne*, Warszawa 1970.
- Topolski J., *Poglądy na rozbiory Polski*, [in:] *Stosunki polsko-niemieckie w historiografii. Część pierwsza. Studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej*, eds. J. Krasuski, G. Labuda, A.W. Walczak, Poznań 1979.

A discourse on Copernicus' nationality in the first half of the 19th century – a monographic article

Summary: History has a social dimension, which is why historians search for patterns in past events, and historical debates are often discussions about the present. Nicolaus Copernicus' nationality stirred heated controversy for more than a century. The Polish-German discourse about Copernicus' nationality was in fact a discussion about history. Dominik Szulc admitted that he felt compelled to study Prussia's past because much harm had been done to "the scientific prowess of our country by including the Transformer of the Heavens among the geniuses of the Teutonic lineage". Prominent Polish thinkers and writers joined the debate in defense of the famous astronomer's Polish roots. Highly emotional arguments were exchanged during this stormy discourse.

Keywords: nationality, opinion journalism, Polish-German relations, historiography

Ein Beitrag zur Nationalität von Kopernikus in der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts

Zusammenfassung: Die soziale Dimension der Geschichte zwingt uns dazu, in der Vergangenheit nach Vorbildern zu suchen; die historische Diskussion ist oft eine Diskussion über die Gegenwart. Die Frage der Nationalität von Nicolaus Copernicus war über ein Jahrhundert lang umstritten. Der polnisch-deutsche Diskurs über Kopernikus' Nationalität war eine Diskussion über Geschichte. So schrieb

Dominik Szulc sogar, dass er begann, sich mit der preußischen Vergangenheit zu befassen, weil es "dem wissenschaftlichen Ruhm unseres Landes schadet, wenn man den Reformator der heutigen Himmelskunde unter die Genies der germanischen Familie einordnet". Führende polnische Denker und Schriftsteller setzten sich für eine Art "Verteidigung" der polnischen Staatsangehörigkeit von Kopernikus ein. Diese Reden waren von großer Emotionalität geprägt.

Schlüsselwörter: Nationalität, Publizistik, deutsch-polnische Beziehungen, Geschichtsschreibung

O narodowości Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku. Przyczynek

Streszczenie: Społeczny wymiar historii sprawia, że w czasach przeszłych szukamy wzorów, a dyskusja historyczna bywa często dyskusją o współczesności. Kwestia narodowości Mikołaja Kopernika przez przeszło wiek wywoływała spory. Polsko-niemiecki dyskurs o narodowości Kopernika był dyskusją o historii. Dominik Szulc napisał, że zaczął się zajmować przeszłością Prus dlatego, że wyrządzono krzywdę „sławie naukowej Kraju naszego przez zaliczenie Przeobraźciela terazniejszego Nieboznastwa do geniuszów rodu teutońskiego”. „Opiekę” nad polską narodowością Kopernika sprawowali czołowi polscy myśliciele, pisarze. Było w tych wystąpieniach dużo emocji.

Słowa kluczowe: narodowość, publicystyka, stosunki polsko-niemieckie, historiografia

Ivan Khoma

Lviv Polytechnic National University (Lviv, Ukraine)

ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

Участь українців австро-угорського підданства в Першій більшовицько-українській війні (січень–березень 1918 р.)

У новітній історії України відродження української державності припадає на 1917 р. Цей процес пов'язаний з українськими землями, що перебували в складі Російської імперії. У 1917 р. виснажену Першою світовою війною Росію охопила революція, на початку якої українські національні сили створили Українську Центральну Раду (далі: УЦР) для створення національно-територіальної автономії. Цей задум не був підтриманий офіційною владою Росії – Тимчасовим урядом. Також проти української державності виступив більшовицький уряд, який через державний переворот замінив Тимчасовий уряд 25 жовтня 1917 р.¹ Це не було приводом, щоб зупиняти державотворчий процес і УЦР проголосила 7 листопада 1917 р. Українську Народну Республіку (далі: УНР), як федерацію в складі небільшовицької Росії. У відповідь на це, більшовицький уряд на чолі з В. Леніном розпочав війну проти УНР. В українській історіографії ця війна отримала назву Перша більшовицько-українська (грудень 1917 – червень 1918 рр.). Це перша війна за незалежність України в ХХ ст., адже під час цієї війни, 22 січня 1918 р., УЦР проголосить незалежність УНР від Росії.

Характерною особливістю цих подій на українських землях у складі Росії є те, що в них прийматимуть дуже активну участь українці австро-угорського підданства. Відродження української державності під егідою УЦР застане їх у Києві, інших українських містах та загалом у Росії в статусі військовополонених.

¹ Датування за старим стилем (Юліанським календарем). До середини лютого 1918 р. на території Росії діяв ще Юліанський календар, різниця між Юліанським та Григор'янським становила 13 днів.

В українській історіографії прийнято розглядати офіційний та фактичний початок Першої більшовицько-української війни. Для позначення офіційного початку війни дослідники дотримуються дати 4 грудня 1917 р., коли Раднарком надіслав «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Центральної Ради»².

Фактичний початок війни припадає на 5 січня 1918 р., коли більшовицькі війська на чолі з В. Антоном-Овсієнком розпочали загальний наступ на Україну³. Приводом до прямої агресії більшовицької Росії стало оголошення 4 січня українським більшовицьким урядом Народним Секретаріатом у Харкові війни УЦР. За відсутності власних військ Народний Секретаріат у Харкові був змушений користуватись «послугами» військ Раднаркому Росії⁴.

Цю війну не можна розглядати з погляду класичних воєн між двома державами з притаманними їм розробками і веденням військових операцій великими регулярними арміями, наявністю чітко окреслених театрів воєнних дій, фронтів тощо. Адже воєнні дії між більшовицькими та українськими військами не були позиційні, а відзначались високою мобільністю і зміною характеру бойових дій, а це вимагало невеликих і мобільних частин⁵. Проте навіть до такої за своїм характером війни УЦР та уряд – Генеральний Секретаріат не були готові. До головних причин відносяться наявність у лавах українізованих частин армії УНР таких явищ, як дезорганізація, мародерство, більшовицька пропаганда, дезертирство тощо.

На цьому тлі вирізнялась військова формація армії УНР, початок формування якої припадає на другу половину листопада 1917 р., Галицько-буковинський курінь Січових стрільців. Напередодні початку прямої агресії Росії, чисельність куріня становила до 700 стрільців. Командний склад представляли колишні військовополонені армії Австро-Угорщини, всі народжені в Галичині. Їхній вік 25–28 років, до Першої світової війни навчались в університетах Львова та Відня та відіграла ключову роль в українському молодіжному громадсько-політичному русі Галичини. Серед них, Євген Коновалець, Роман Дашкевич, Іван Чмола та інші. Військовий та бойовий вишкіл здобули в боях Першої світової війни проти армії Російської імперії, а російський полон став випробуванням для тіла та духу. Особовий склад приблизно на 75% складався з українців підданства Австро-Угорщини, а 25% українців Наддніпрянщини. Загалом, напередодні Першої більшовицько-

² V. Holubko, *Armiya Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki*, Lviv 1997, s. 130; Y. Hrytsak, *Narysy istoriyi Ukrayiny. Formuvannya ukraïnskoyi natsiyi XIX–XX st.*, Kyiv 1996, s. 121.

³ V. Antonov-Ovsienko, *Zapiski o grazhdanskoï voyne*, t. 1, Moskva 1924, s. 121; N. Kakurin, *Kak srazhalas revolyutsiya*, v 2-kh tomakh, t. 1, Moskva 1990, s. 165.

⁴ A. Lykholat, *Zdiysnennya leninskoyi polityky v Ukrayini 1917–1920*, Kyiv 1967, s. 115; Y. Tynchenko, *Persha ukraïnsko-bilshovytska viyna (hruden 1917 – berezen 1918)*, Kyiv–Lviv 1996, s. 104.

⁵ V. Holubko, *op. cit.*, s. 138–140.

української війни, Січові стрільці вирізнялись високим рівнем політичної стійкості, національної свідомості та боєздатності. З перспективи формування нових частин, Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців був перейменований у І-й курінь Січових стрільців.

З огляду на вищесказане, фактичний початок війни командування І-го куреня Січових Стрільців зустріло в бойовій готовності. З 5 січня 1918 р. місцем розташування були житлові приміщення Духовної семінарії Києва, а служба зводилась до охорони Центральної Ради, урядових установ та нагляду за громадським порядком на вулицях столиці.

Вже 10 січня перша сотня Січових стрільців під командуванням Р. Сушка отримала наказ виїхати на полтавський напрямок Лівобережного фронту⁶. На цьому фронті в сторону Києва більшовицькі війська паралельно здійснювали наступ у двох напрямках: бахмацькому та полтавському. Саме останній на час видання наказу вважався найбільш небезпечним. Оскільки 6 січня 1919 р. більшовицькі частини О. Єгорова захопили Полтаву і, об'єднавшись із харківською групою М. Муравйова, розпочали наступ по залізничній колії на Київ через станції Ромодан, Гребінка, Кононівка та Яготин.

Через страйк залізничників у Дарниці, стрілецька сотня до місця бойового призначення – станції Яготин, що приблизно в 100 км від Києва, – прибула тільки 14 січня 1918 р. На той час захист цього напрямку здійснювали підрозділи Гайдамацького коша Слобідської України на чолі з О. Волохом⁷.

Перед тим, 11 січня більшовики під командуванням М. Муравйова взяли станцію Ромодан (приблизно в 132 км на схід від Яготина) та розпочали вести розвідку на Бахмач, Крути, Гребінку та Черкаси. М. Муравйов телеграмою інформував В. Антонова-Овсієнка про намір укріпитись на лінії Бахмач–Гребінка (відстань між ними з півночі на південь приблизно становить 150 км) і нанести удар по Києву⁸. Після Ромодан колони розділилися: харківська пішла на Гребінку (приблизно в 76 км), а полтавська під командуванням М. Муравйова пішла на північ до Бахмача (відстань становить більше 200 км). 13 січня харківська колона під командуванням Беленковича, яка наштовхнулася на серйозний опір з боку військ УНР, взяла станцію Гребінку⁹.

Дещо пізніше до станції Яготин приїхав курінь Коша Слобідської України – чорні гайдамаки. 16 січня 1918 р. курінь гайдамаків і 1-ша чота О. Вудкевича

⁶ V. Kuchabsky, *Vid pervopochyniv do Proskurivskoyi operatsiyi. Korpus Sichovykh Striltsiv: voyenno-istorychnyy narys, yuvileyne vydannya 1917–1967*, Chikaho 1969, s. 58; R. Sushko, *Sichovi Striltsi za Tsentralnoyi Rady*, „Istorychnyy Kalendar-almanakh Chervonoyi Kalyny na 1928 rik” 1927, s. 17.

⁷ Y. Tynchenko, op. cit., s. 169; idem, *Ukrayinski zbroyni syly berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiya, chyselnist, boyovi diyi)*, naukove vydannya, Kyiv 2009, s. 78.

⁸ Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi federatsiyi (DARF), f. r – 8415, op. 1, spr. 17, ark. 167, 173.

⁹ Ibidem, ark. 181.

сотні Січових стрільців виїхали на допомогу отаманові О. Волоху до проміжної між Яготином і Гребінкою станції Кононівна. Тут, під час позиційних боїв вони затримали просування більшовицьких військ. Решту сотні Січових Стрільців планувалось з флангів залучити для підтримки вищевказаних сил. Проте оперативна ситуація на фронті, якою, як засвідчують перші дні війни, не володів штаб Лівобережного фронту на чолі з сотником М. Шинкарем, змусила відкликати решту сил І-ої сотні з-під станції Яготин до станції Бобрик (бахмацький напрямок) в розпорядження С. Петлюри¹⁰.

Таке рішення командування армії було пов'язано з тим, що після здобуття вузлової станції Ромодан більшовицькі частини М. Муравйова фактично без перешкод на 14 січня переправились залізницею до Бахмача¹¹. Після здобуття цього містечка, частини М. Муравйова разом з іншими більшовицькими групами проїхавши більше 70 км у напрямку Києва підійшли до ст. Крути. 16 січня на цій станції відбувся відомий бій, у якому перемогу здобули більшовицькі війська.

Відступаючи, українські частини для стримання руху ворога руйнували залізничний шлях. Про це в телеграмі В. Антонову-Овсієнку від 15 січня повідомляв М. Муравйов: «(...) Путь Гребенка-Дарниця страшно поврежден»¹².

Одночасно з 15 на 16 січня 1918 р. в Києві більшовики підняли повстання. У зв'язку з цим, 17 січня на ст. Бобрик (проміжна станція з Бахмача на Київ) командувач Лівобережного фронту отаман С. Петлюра скликав нараду командирів окремих частин, які вирішили швидко придушити повстання більшовиків у Києві та організувати оборону столиці по Дніпру¹³.

Під час відступу зі ст. Бобрик у напрямку на Київ 1-ша сотня Січових Стрільців з гайдамаками Коша Слобідської України в Броварах з 17 на 18 січня роззброїла дезорганізований більшовицькою агітацією українізований полк ім. С. Наливайка чисельністю близько 1400 вояків¹⁴.

18 січня українські військові сили, що відступали з бахмацького та полтавського напрямків, прибули до ст. Дарниця. Після певної реорганізації сил, які перебували в розпорядженні С. Петлюри, було вирішено відступати до Києва двома колонами: через Ланцюговий та Залізничний мости¹⁵. Перша колона складалась із куріня Червоних Гайдамаків, Отаманської кінної сотні, першої сотні Січових Стрільців, сотні ім. С. Наливайка та І-го Гайдамацького гарматного дивізіону загальною кількістю близько 500 вояків. До другої колони входили: курінь Чорних Гайдамаків та

¹⁰ R. Sushko, op. cit., s. 18.

¹¹ Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, s. 166.

¹² DARF, f. r – 8415, op. 1, spr. 17, ark. 198.

¹³ O. Udovychenko, *Ukrayina u viyni za derzhavnist*, Vinnipeh 1954, s. 22.

¹⁴ R. Sushko, op. cit., s. 20; Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, s. 185.

¹⁵ S. Rayevskyy, *Moya sluzhba pid komanduvanniam Symona Petlyury*, „Ukrayinskyy kombatanť” 1947, № 1, s. 18.

рештки полку ім. П. Дорошенка чисельністю приблизно 350 вояків¹⁶. Втім загальний відступ, який розпочався з 18 на 19 січня 1918 р., вніс певні корективи в розташування сил. Адже опір, з яким зіткнулись сили армії УНР, міг перевести відступ до небажаної затяжної позиційної перестрілки. Тому 1-шу чоту Січових Стрільців було долучено до другої колони. Увечері 19 січня ці сили під командуванням С. Петлюри вступили в Київ. Захист тилу забезпечувала 4-та чота першої сотні Січових Стрільців під командуванням А. Домарадського та частина гайдамаків Коша Слобідської України¹⁷.

Бій за мости коштував гайдамакам та наливайківцям 20 убитих і поранених, а січовикам – 4 убитих і 8 поранених. Червоногвардійці втратили близько 50 убитих та поранених, залишивши на полі бою 4 гармати та 12 кулеметів¹⁸.

Одночасно на Київ досить швидко наступали більшовицькі війська під командуванням М. Муравйова. Їхній рух гальмували зірвані мости. 18 січня в черговій оперативній телеграмі, М. Муравйов інформує В. Антонова-Овсієнка: «Наши остаются в 50 верстах от Киева. Страшно задерживаются из-за мостов – зорваны»¹⁹.

До прибуття українських військових сил з Лівобережного фронту оборону Києва здійснювали невеликі частини полків ім. Б. Хмельницького, П. Полуботка, І. Богуна, К. Гордієнка, загони Вільних козаків, громадські відділи та І-ий курінь Січових Стрільців. Ці сили нараховували приблизно дві тисячі вояків²⁰.

Саме активна участь у придушенні більшовицького повстання в Києві з 16 до 19 січня 1918 р. почала визначати місце та роль формації Січових стрільців, особовий склад якої представляли українці австро-угорського підданства, в подальших державотворчих процесах. Адже протибільшовицький штаб на чолі з підполковником Ю. Капканом та штаб Київської військової залози на чолі з інженером М. Ковенком, не був у змозі координувати керувати вищезгаданими частинами армії УНР у Києві. Тому, не отримавши попередньо якихось наказів, командир І-го куреня Січових стрільців Є. Коновалець та начальник штабу А. Мельник зранку 16 січня виїхали до УЦР та Київського військового округу, щоб з'ясувати ситуацію. Переконавшись, що збройні сутички на вулицях Києва не були внутрішньополітичною боротьбою українських партій, Є. Коновалець, перебуваючи у Всеукраїнській Військовій Раді, заявив, що курінь Січових стрільців виступає проти більшовиків²¹.

Відразу після приїзду, до місяця розташування куреня – Духовної семінарії на Вознесенському узвозі – було скликано Старшинську раду, на якій Є. Коновалець

¹⁶ Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, s. 186.

¹⁷ R. Sushko, *op. cit.*, s. 21–22, 23.

¹⁸ Y. Tynchenko, *Ukrayinski zbroyni syly...*, s. 90.

¹⁹ DARF, f. 1029, op. 1, spr. 1, ark. 175–177.

²⁰ Z. Stefaniv, *Ukrayinski Zbroyni syly 1917–1921 r.r. Doba Tsentralnoyi Rady y Hetmanatu*, „SUV” 1947, № 1, s. 74; Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, s. 39.

²¹ V. Kuchabsky, *op. cit.*, s. 67.

свій виступ закінчив словами: «Тепер мої панове, прошу вирішити чи курінь Січових Стрільців має виступити зі зброєю в руках і тим перехилити побіду на сторону Центральної Ради, чи курінь має триматися пасивно та приглядатися боротьби, а тільки на випадок наказу боронитися». Після цих слів у залі запанувала тиша. Засідання продовжив виступ І. Чмоли, який зазначив, що II-га сотня куреня в доброму настрої і готова виступити на захист²². Потім старшини звернулись до особового складу зі словами: «Хто не хоче полягти, хай відступить на бік!». Не відступив ніхто²³.

На той час Духовна семінарія, яка розташовувалась у центральній частині Києва, вже була оточена більшовицькими частинами, що наступали з Подолу. Я. Тинченко припускає, що з боку більшовиків були спроби схилити січовиків на свій бік²⁴.

Начальник штабу А. Мельник, відповідно до оперативної ситуації, розробив план бойових дій, яким передбачалось розвинути наступ, для придушення повстання, трьома групами²⁵. Перша група повинна була наступати по Великій Житомирській – Андріївському узвозу на Поділ; друга група – вздовж Великої Підвальної до Золотих воріт; третя група – в напрямку Великої Підвальної – Рильського провулку до Софіївської площі. Згідно з цим планом наступу передбачалося забезпечити захист Центральної Ради та локалізувати повстання на Подолі, щоб не допустити його об'єднання з більшовицьким повстанням на Печерську²⁶.

Усі інші частини стрілецького куреня залишалися як резерв у казармі, обороняти яку мала сотня В. Кучабського з двома скорострілами. Командування всією операцією здійснював А. Мельник.

Сили куреня, які планувалось задіяти для придушення повстання разом із запасною сотнею, становили понад 450 стрільців і старшин. Протистояло їм близько 250 червоногвардійців з Подолу і збільшовичених вояків українізованого полку ім. П. Сагайдачного²⁷.

16 січня о 14 год. 45 хв. стрільці розпочали придушення більшовицького повстання в Києві. У кінці дня, 18 січня, командування I-го куреня Січових стрільців, після важких дводенних вуличних боїв, ставило завдання придушити повстання на Подолі. Попередньо це рішення В. Кучабський узгодив із штабом Київської військової залози, а також із заступником начальника Генерального Військового шта-

²² O. Dumin, *Miy pamyatnyk 1917–1918 r.r. pry Sichovykh Striltsyakh*, „Striletska dumka” 1919, № 60, 9 lystopada, s. 1.

²³ V. Kuchabskyi, op. cit., s. 69.

²⁴ Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, op. cit., s. 245.

²⁵ S. Ripetskyi, *Ukrayinske Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideya i zbroynny chyn*, Nyu-York 1956, s. 231.

²⁶ V. Kuchabskyi, op. cit., s. 69.

²⁷ M. Kovalchuk, *Yevhen Konovalets na choli Sichovykh Striltsiv (1918–1919)*, „Ukrayinsky vyzvolny rukh” 2006, № 8, s. 33.

бу полковником О. Сливинським. Виконання цього завдання розпочалось вранці 19 січня одночасним наступом трьох груп. Найбільша група на чолі з Ф. Черником йшла Андріївським узвозом, група І. Чмоли разом з невеликим відділом вільних козаків рухалася Олександрійською вулицею, а тилові частини В. Кучабського – на Поділ від семінарії Вознесенським спуском. Під час цього наступу вперше було задіяно гарматний відділ Р. Дашкевича. Цього ж таки дня січовикам вдалося придушити повстання на Подолі. Майже половина бойового складу було вбито та поранено²⁸.

Подальші дії, пов'язані з придушенням повстання в Києві, командування куреня спрямувало на приборкання більшовицького виступу на заводі «Арсенал». Основні сили в цій частині міста були представлені рештками лівобережних частин армії УНР на чолі з С. Петлюрою, в авангарді яких стояли гайдамаки Коша Слобідської України та перша сотня куреня Січових стрільців. З 20 на 21 січня 1918 р. ці сили, за підтримки полку ім. К. Гордієнка на чолі з полковником В. Петрівим остаточно придушили повстання на заводі «Арсенал»²⁹.

Після придушення повстання на заводі «Арсенал» І-ша сотня Січових стрільців перейшла в розпорядження куреня, оперативний штаб та частина особового складу якого розташувалися в Михайлівському монастирі. На цей час курінь закріпив за собою здобуті вищевказані бойові позиції, зокрема і навколо УЦР та уряду УНР. Про це свідчить оперативне реагування на нові більшовицькі виступи на Подолі з 22 по 24 січня та в інших частинах Києва³⁰. Лише чота А. Домарадського І-ої стрілецької сотні отримала наказ перейти із набережної в Дарницю для закріплення позицій оборони Києва від наступу більшовицьких військ. У той же день чота була змушена відступити до Києва, оскільки командування армії УНР так і не організувало оборони столиці³¹.

М. Муравйов, з огляду на опір військових сил УНР під Гребінкою і Бахмачем, під час переписки з В. Антоновим-Овсієнком 13 і 15 січня, готувався до сильного супротиву під Києвом³². 20 січня В. Антонова-Овсієнко інформували, що більшовицькі сили підходять до Дарниці³³. 24 січня М. Муравйов з Дарниці повідомляв, що Київ остаточно оточений революційними військами і для закріплення позицій просить підкріплення з Єкатеринослава³⁴.

²⁸ V. Kuchabsky, op. cit., s. 73; Y. Tynchenko, *Persha ukraïnsko-bilshovytska...*, s. 273.

²⁹ O. Udovychenko, *Persha borot'ba za Kyïv (1917–1918)*, „Viyskova sprava, Ukrayinsky neperyodichnyy viyskovyy zhurnal” 1927, № 1, s. 14.

³⁰ Idem, *Ukrayina u viyni...*, s. 26–28.

³¹ R. Sushko, op. cit., s. 27.

³² DARF, f. r – 8415, op. 1, spr. 17, ark. 181, 198.

³³ DARF, f. 1029, op. 1, spr. 1, ark. 186.

³⁴ Rosiyskyy derzhavnyy voyennyi arkhiv, f. 14, op. 1, spr. 10, ark. 111.

Співвідношення сил у битві за Київ з 22 до 26 січня 1918 р., де українські частини нараховували близько 3 тис. вояків, становило приблизно 1:7 на користь більшовиків³⁵. Тому і здобуття Києва було лише справою часу. 24 січня командний склад куреня отримав наказ підготувати та провести евакуацію УЦР та уряду до Житомира. Виконання цього наказу частково було доручено другій сотні Січових стрільців, яка перед тим провела зачистку шляху з Києва до ст. Святошин, по якому мала проходити евакуація Центральної Ради та уряду до Житомира. Ввечері 24 січня разом з другою сотнею і частиною команди куреня в Святошин прибув і голова УЦР М. Грушевський³⁶.

26 січня 1918 р. Київ покинули останні українські відділи, які відступили до Святошина, а звідти – до села Ігнатівки [сучасне містечко Ірпінь]³⁷, де була проведена реорганізація наявних сил армії УНР. У результаті було створено Окремий Запорізький загін на чолі з генералом К. Прісовським. До нього увійшли штаби та рештки Георгіївського, Полуботківського, Богданівського, Сагайдачного, Гордієнківського та Республіканського полків. Чисельність загону налічувала приблизно 3 тис. вояків³⁸. Вільні козаки М. Ковенка приєдналися до Коша Слобідської України С.Петлюри³⁹. І-ий курінь Січових стрільців реорганізація не торкнулась.

Переломним моментом у Першій більшовицько-українській війні стало підписання в ніч з 26 на 27 січня 1918 р., за участі делегації Раднаркому, Брестського мирного договору між УНР та державами Четвертого союзу.

29 січня Окремий Запорізький загін, Кіш Слобідської України, І-ий курінь Січових Стрільців разом з Центральною Радою та урядом прибули до Житомира. Тут, на короткий період командування куреня передало охорону центральних органів влади силам кінного дивізіону ім. М. Залізняка полковника П. Триліського⁴⁰, а основні сили спрямували на лінію Житомир – Коростень – Олевськ – Сарни (приблизно 250 км). Оскільки саме цим шляхом було прийнято рішення відводити органи української влади до Сарн.

30 січня провели часткову реорганізацію гарматної батареї куреня⁴¹. Це було пов'язано з тим, що на проміжній станції містечка Коростишів, з ініціативи Р. Дашкевича, до батареї приєдналося 37 семінаристів. З них, за словами останнього, «ви-

³⁵ V. Holubko, op. cit., s. 168.

³⁶ A. Krezub, *Z Kyeva do Sarn i nazad*, „Istorychnyy Kalendar-almanakh Chervonoyi Kalyny na 1938 rik” 1937, s. 45.

³⁷ Y. Tynchenko, *Persha ukrayinsko-bilshovytska...*, s. 322.

³⁸ V. Holubko, op. cit., s. 169.

³⁹ Z. Stefaniv, op. cit., s. 79.

⁴⁰ V. Holubko, op. cit., s. 168; Y. Tynchenko, *Ofiterskyy korpus Armiyi Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliki (1917–1921)*, naukove vydannya, Kyiv 2007, s. 442.

⁴¹ M. Kurakh, *Persha bateriya Sichovykh Striltsiv*, „Visti” 1959, № 94, s. 164.

робились найліпші гарматчики: багато з них стало артилерійськими старшинами в «Гарматній бригаді Січових Стрільців»⁴².

Подальше просування в напрямку Сарн стрілецький курінь здійснював самостійно. Тому Є. Коновалець у Коростені, з метою захисту тилу, видав наказ розібрати залізничні колії в напрямках Коростень – Київ, Коростень – Овруч, Коростень – Новоград-Волинськ⁴³. Наказ виконала перша сотня Р. Сушка. 2 лютого органи державної влади УНР під охороною стрілецького куреня прибули до Олевська. Після декількох позиційних бойових сутичок, під час переходу через р. Случ, 19 (6) лютого 1918 р. [подальше датування вказується за новим стилем], вони вступили в Сарни.

Загалом, просування по лінії Житомир – Коростень – Олевськ – Сарни супроводжувалось постійними збройними сутичками з більшовицькими військами. У цих сутичках були задіяні I-ша сотня Р.Сушка, II-га сотня І. Чмоли, сотня скорострільів Ф. Черника та гарматна батарея Р. Дашкевича з використанням панцерних поїздів. Зазвичай усі збройні сутички завершувались роззброєнням більшовицьких частин.

У Сарнах курінь Січових стрільців перебував приблизно до 24 лютого. Цього дня розпочався спільний наступ військ УНР та Німеччини на Київ проти більшовиків трьома ударними групами. 27 лютого до них приєдналася австро-угорська армія, в складі якої перебував I-й полк Українських січових стрільців. Легітимність перебування німецьких та австро-угорських військ на території України визначали звернення 12 лютого (31 січня) делегації УНР в Бресті, за згодою Центральної Ради, щодо військової допомоги в російсько-українській війні та укладена між ними 18 лютого офіційна конвенція⁴⁴.

У зв'язку з цим М. Муравйов, який на той час вже командував більшовицькими військами на румунському фронті, 26 лютого в оперативному повідомленні писав: «(...) советская власть на Украине поставлена штыком и цной крови не сегодня завтра придет вновь в руки гайдамаков (...). Катастрофа Києва близка»⁴⁵.

Під час наступу I-ий курінь Січових стрільців та Кіш Слобідської України перебували в авангарді другої ударної групи, яка рухалася на Сарни-Коростень-Київ. 28 лютого ці сили під час переходу р. Ірпінь біля ст. Буча та селища Романівка розпочали останні бої за Київ, а вже 1 березня вступили до столиці⁴⁶. Наступного дня до Києва повернулись УЦР та уряд. У подальших військових діях за звільнення України I-ий курінь Січових стрільців участі не брав, а відповідно до наказу Міністерства військових справ від 5 березня був призначений нести гарнізонну службу,

⁴² R. Davnyy, *Pro Sichovykh Striltsiv*, Viden 1921, s. 26.

⁴³ V. Kuchabsky, op. cit., s. 86.

⁴⁴ V. Holubko, op. cit., s. 179–180.

⁴⁵ DARF, f. r – 8415, op. 1, spr. 17, ark. 71.

⁴⁶ V. Kuchabsky, op. cit., s. 90; Y. Tynchenko, *Persha ukraïnsko-bilshovytska...*, s. 352–354.

– «Всі українські військові частини, що увійшли до м. Києва стають гарнізоном цього міста»⁴⁷. Діяльність куреня зводилась до охорони центральних органів державної влади та нагляду за правопорядком. Крім того, з середини березня до квітня 1918 р., окремі підрозділи постійно брали участь у встановленні громадського порядку та роззброєнні населення Київщини.

2 березня особовий склад стрілецького куреня був присутній на урочистій маніфестації, а участь 10 березня у військовому параді відзначили журналісти газети «Нова Рада»: «... на Софіївській площі відбувся парад українського війська. Промовляли воєнний міністр Жуковський та отаман Присовський. Особливо гарне враження на параді справили українські полоненики та січові стрільці»⁴⁸.

11 березня командування куреня для формування нових сотень та поповнення вже існуючих, під гаслом «До зброї!», оголосило мобілізацію. Спеціально для цього при запасній сотні В. Кучабського було створено мобілізаційну комісію, яка працювала кожен день з 10 до 16 год. по вул. Львівській 24⁴⁹.

Отже, досліджена проблема засвідчує, що відроджена українська державність на землях, що входили в склад Росії була визнана українцями австро-угорського підданства. Більш того, військовополонені українці відмовились від присяги Австро-Угорщині на користь УНР. Вірність УНР була продемонстрована участю в Першій більшовицько-українській війні, де вони проявили високий рівень боєздатності, політичної стійкості та національної свідомості.

Bibliografia

Antonov-Ovsienko V., *Zapiski o grazhdanskoj vojne*, t. 1, Moskva 1924.

Davnyy R., *Pro Sichovykh Striltsiv*, Viden 1921.

Derzhavnyy arkhiv Rosiys'koyi federatsiyi (DARF), f. r – 8415, op. 1, spr. 17, ark. 71, 167, 173, 175–177, 181, 186, 198,

Do zbroyi, „Nasha dumka” 1918, bereznya 11, № 1.

Dumin O., *Miy pamyatnyk 1917–1918 r.r. pry Sichovykh Striltsyakh*, „Striletska dumka” 1919, № 60, 9 lystopada.

Holubko V., *Armiya Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliky*, Lviv 1997.

Hrytsak Y., *Narysy istoriyi Ukrayiny. Formuvannya ukrayinskoyi natsiyi XIX–XX st.*, Kyiv 1996.

Kakurin N., *Kak srazhalas revolyutsiya*, v 2-kh tomakh, t. 1, Moskva 1990.

Kovalchuk M., *Yevhen Konovalets na choli Sichovykh Striltsiv (1918–1919)*, „Ukrayinskyy vyzvolnyy rukh” 2006, № 8.

⁴⁷ Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 1076, op. 1, spr. 12, ark. 36.

⁴⁸ *Parad ukrayinskoho viyska*, „Nova Rada” 1918, bereznya 13, № 32, s. 2.

⁴⁹ V. Kuchabskyi, op. cit., s. 98; *Do zbroyi*, „Nasha dumka” 1918, bereznya 11, № 1, s. 1.

- Krezub A., *Z Kyeva do Sarn i nazad*, „Istorychnyy Kalendar-almanakh Chervonoyi Kalyny na 1938 rik” 1937.
- Kuchabskyy V., *Vid pervopochyniv do Proskurivskoyi operatsiyi. Korpus Sichovykh Striltsiv: voyenno-istorychnyy narys*, yuvileyne vydannya 1917–1967, Chikaho 1969.
- Kurakh M., *Persha bateriya Sichovykh Striltsiv*, „Visti” 1959, № 94.
- Lykholat A., *Zdiysnennya leninskoyi polityky v Ukrayini 1917–1920*, Kyiv 1967.
- Parad ukrayinskoho viyska*, „Nova Rada” 1918, bereznya 13, № 32.
- Rayevskyy S., *Moya sluzhba pid komanduvanniam Symona Petlyury*, „Ukrayinskyy kombatant” 1947, № 1.
- Ripetskyy S., *Ukrayinske Sichove Striletstvo. Vyzvolna ideya i zbroynny chyn*, Nyu-York 1956.
- Rosiyskyy derzhavnyy voyennyi arkhiv, f. 14, op. 1, spr. 10, ark. 111.
- Stefaniv Z., *Ukrayinski Zbroyni sily 1917–1921 r.r. Doba Tsentralnoyi Rady y Hetmanatu*, „SUV” 1947, № 1.
- Sushko R., *Sichovi Striltsi za Tsentralnoyi Rady*, „Istorychnyy Kalendar-almanakh Chervonoyi Kalyny na 1928 rik” 1927.
- Tsentralnyy derzhavnyy arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrayiny, f. 1076, op. 1, spr. 12, ark. 36.
- Tynchenko Y., *Ofiterskyy korpus Armiyi Ukrayinskoyi Narodnoyi Respubliky (1917–1921)*, naukove vydannya, Kyiv 2007.
- Tynchenko Y., *Persha ukrayinsko-bilshovytska viyna (hruden 1917 – berezen 1918)*, Kyiv–Lviv 1996.
- Tynchenko Y., *Ukrayinski zbroyni sily berezen 1917 r. – lystopad 1918 r. (orhanizatsiya, chyselnist, boyovi diyij)*, naukove vydannya, Kyiv 2009.
- Udovychenko O., *Persha borot'ba za Kyiv (1917–1918)*, „Viyskova sprava, Ukrayinskyy neperiodychnyy viyskovyy zhurnal” 1927, № 1.
- Udovychenko O., *Ukrayina u viyni za derzhavnist*, Vinnipeh 1954.

Participation of Ukrainians – citizens of the Austro-Hungarian Monarchy in the First Ukrainian-Soviet War (January–March 1918)

Summary: The article focuses on the participation of Ukrainians from the territories of the Austro-Hungarian Monarchy in the first war for Ukrainian independence against the army of Bolshevik Russia in the 20th century. The war lasted from December 1917 to June 1918. The Ukrainian People's Republic (UPR) won this war mainly due to the fact that Austria-Hungary and Germany became allies of the UPR in the second half of February 1918. The few combat units of the UPR army were not able to oppose the superior forces of Bolshevik Russia. The Ukrainians who came from Galicia were characterized by high levels of political awareness and identity, and outstanding fighting skills. On the eve of the First Ukrainian-Soviet War, the Ukrainian authorities in Kiev allowed them, as prisoners of war held captive by Russia during World War I, to form a military unit within the UPR army, known as the Sich Riflemen Halych-Bukovyna Kurin. At the beginning of the Ukrainian-Soviet War, the unit was renamed the First

Sich Riflemen Kurin. It played an important role in stopping the Bolshevik offensive operation against Kiev, suppressing the Bolshevik uprising in Kiev, and defending the central government until the treaties with the future allies, Germany and Austria-Hungary, were signed in Brest.

Keywords: UPR army, Supreme Ukrainian Council, Sich Riflemen

Teilnahme von Ukrainern – Bürgern der Österreichisch-Ungarischen Monarchie am Ersten Bolschewistisch-Ukrainischen Krieg (Januar–März 1918)

Zusammenfassung: Der Text befasst sich mit der Teilnahme von Ukrainern aus den Gebieten der Österreichisch-Ungarischen Monarchie am ersten Unabhängigkeitskrieg der Ukraine im 20. Jahrhundert gegen die Armeen des bolschewistischen Russlands. Der Krieg dauerte von Dezember 1917 bis Juni 1918. Die Ukrainische Volksrepublik (URL) war in diesem Krieg vor allem deshalb siegreich, weil Österreich-Ungarn und Deutschland ab der zweiten Februarhälfte 1918 zu Verbündeten der URL wurden. Die wenigen Kampfeinheiten der URL-Armee waren allein nicht in der Lage, den überlegenen Kräften des bolschewistischen Russlands etwas entgegenzusetzen. Die Ukrainer, die aus Galizien stammten, zeichneten sich durch ihr politisches Bewusstsein, starkes Identitätsgefühl und ihre Kampffähigkeiten aus. Am Vorabend des Ersten Bolschewistischen Krieges erlaubten die ukrainischen Behörden in Kiew ihnen, als russische Kriegsgefangene des Ersten Weltkriegs eine Militäreinheit zu bilden. Dabei handelte es sich um die Sitscher Schützen, die Teil der URL-Armee waren. Zu Beginn des bolschewistisch-ukrainischen Krieges wurde diese Einheit in 1. ukrainische Schützen-Kosakendivision umbenannt. Sie spielte eine wichtige Rolle beim Stoppen der bolschewistischen Offensive auf Kiew, bei der Niederschlagung des bolschewistischen Aufstands in Kiew und bei der Verteidigung der Zentralbehörden bis zur Unterzeichnung der Verträge mit den künftigen Verbündeten Deutschland und Österreich-Ungarn in Brest.

Schlüsselwörter: Armee der URL, der Ukrainische Zentralrat, Sitscher Schützen

Udział Ukraińców – obywateli monarchii austro-węgierskiej w pierwszej wojnie bolszewicko-ukraińskiej (styczeń–marzec 1918)

Streszczenie: Tekst skupia się na udziale Ukraińców z terenów monarchii austro-węgierskiej w pierwszej wojnie o niepodległość Ukrainy w XX w. przeciwko wojskom Rosji bolszewickiej. Wojna trwała od grudnia 1917 r. do czerwca 1918 r. Zwyciężyła w niej Ukraińska Republika Ludowa (URL) głównie dzięki temu, że od drugiej połowy lutego 1918 r. Austro-Węgry i Niemcy zostały sojusznikami URL. Nieliczne jednostki bojowe wojska URL nie miały możliwości przeciwstawić się przeważającym siłom Rosji bolszewickiej. Świadomością polityczną, tożsamościową oraz umiejętnością walki wyróżniali się Ukraińcy pochodzący z Galicji. W przededniu pierwszej wojny bolszewickiej ukraińskie władze w Kijowie zezwoliły im, jako jeńcom wojennym wziętym do niewoli przez Rosję podczas I wojny światowej, na utworzenie

jednostki wojskowej. Był nią Halicko-Bukowiński Kureń Strzelców Siczowych, stanowiący części armii URL. Na początku wojny bolszewicko-ukraińskiej jednostka ta została przemianowana na I Kureń Strzelców Siczowych. Odegrał on ważną rolę w powstrzymaniu bolszewickiej ofensywy na Kijów, stłumieniu powstania bolszewickiego w Kijowie i w obronie władz centralnych, aż do momentu podpisania w Brześciu traktatów z przyszłymi sojusznikami – Niemcami i Austro-Węgrami.

Słowa kluczowe: wojsko URL, Ukraińska Centralna Rada, Strzelcy Siczowi

Karol Sacewicz

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

ORCID <https://orcid.org/0000-0001-9174-2939>

Communism and communists towards the intelligentsia in interwar Poland. An outline of the issue *

In 1937, the Catholic Bookshop and Press S.A. of Katowice published a work by Rev. Dr Stefan Wyszyński, entitled *Intelligentsia in the Vanguard of Communism*, in which the author dedicated more than 140 pages to examine the attitudes of the intellectual elites of the state towards the communist idea and the communists themselves, as well as discussed how the communists approached the intelligentsia¹. Such a title almost automatically raises questions about whether Rev. Wyszyński's eponymous thesis reflected the actual state of the intelligentsia of the Second Republic or whether it was a very subjective view of the problem, which overestimated the scale of the phenomenon. What were the ideological and political foundations of the communist influence on the intelligentsia; was it really an ally of the Bolsheviks in Russia and then the communists in interwar Poland? Did they see it as an ally of their revolutionary designs?

Leaving aside Rev. Wyszyński's work, which serves here merely as a point of introduction to the scientific discourse, one should attempt to define the foundations of such interactions and delineate the basics and the complexity of the communists' own policies towards the intelligentsia. Consequently, one may be able to answer whether the intelligentsia was a subject or no more than an object of the communist party's activities. Obviously, in terms of research, it remains somewhat of a challenge to identify and use representative benchmarks which could provide answers to this and other questions, including the general position adopted by the intelligentsia towards the communists. For these reasons, this study cannot give a comprehensive overview of the problem, and, given its complexity and multi-faceted nature, it does not aspire to do so. It only attempts

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ See: S. Wyszyński, *Inteligencja w straży przedniej komunizmu*, Katowice 1937, passim.

to draw attention to the attitude of the communists towards the intelligentsia. This article aims to examine the mutual relationship between communists and the intelligentsia while taking into account that the former were an organized group under the supervision of the Comintern, and the latter were a diverse and fragmented community that did not have a unified stance on communism. This analysis is based on careful research and primary sources.

The essential goal of the communists was to reify the communist system, primarily by way of revolution², which guaranteed the consequent dictatorship of the proletariat³. These are indisputable facts and, apparently, widely known in scientific discourse. In reborn Poland, the initiatives thus oriented did not yield the results that the communists had expected. In those circumstances, especially after the defeat of Tukhachevsky's army near Warsaw and then in the battle on the Niemen, the communists were forced to modify their strategy of propagating the communist idea, and thereby Moscow's imperialism. Until then, the social base of the communist party's activity had been largely confined to the working class, partly to the rural population – including smallholders and landless peasants – as well as manor laborer's in particular. Other social and professional groups were relatively poorly represented in the communist party structures. That disparity was also evident in the programmatic thought of the communists, including the so-called "Polish" communist party, although that did not mean that the question of the intelligentsia was completely absent from their ideological and political concepts, quite the contrary. It resonated quite strongly in the writings of Lenin, Trotsky and other leaders

² On the idea of the communist revolution see: S. Grabski, *Rewolucja: studjum społeczno-psychologiczne*, Warszawa 1921; W. Lenin, *Zadania proletariatu w naszej Rewolucji. Projekt Platformy Partii Proletariackiej*, [in:] idem, *Dziela wybrane*, vol. II, Warsaw 1949, pp. 16–45.

³ *Program i statut Międzynarodówki Komunistycznej*, Moscow 1929, p. 43. Although in their internal deliberations on dictatorship the Bolsheviks defined it only as a transitional form of workers' power on the road to making communism real (see: N. Bukharin, Y. Preobrazhensky, *The ABC of Communism. A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, part 1: *Theoretical. Growth and Decay of Capitalism*, transl. by Eden and Cedar Paul, The Communist Party of Great Britain 1922, pp. 39–40; N. Bukharin, Y. Preobrazhensky, *The ABC of Communism. A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, part 2: *Practical. The Dictatorship of the Proletariat and the Upbuilding of Communism*, The Communist Party of Great Britain 1922, p. 11), that expedient did not preclude the essential element of the Bolshevik undertakings, namely terror. Terror, introduced as a mainstay of communist rule, was to accompany not only the outbreak of revolution or civil war, but above all safeguard the new governments against the threat of counter-revolution, potentially staged by the intelligentsia as well; see: *Tezy i rezolucje VI Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej*, issue 1; *Manifest Kongresu i tezy o sytuacji międzynarodowej*, Moscow 1929, pp. 37–40; N. Bucharin, *Program Komunistów (bolszewików)*, Moscow 1920, p. 14. On the instruction for the civil war see: H. Glass, *Obrona Polski przed bolszewizmem*, Płock 1928, pp. 28–33 (also "Walka z bolszewizmem" 1928, issue 7, pp. 28–33); S. Jankowski [H. Glass], *Metody ekspansji komunizmu. Dzieje ukształtowania systemu w latach 1919–1939*, London 1982, pp. 199–202; A. Rock [H. Glass], *Mein Kampf Józefa Stalina*, ed. K. Sacewicz, Białystok–Warsaw 2020, pp. 67–98; K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej: państwo – społeczeństwo – partie*, Olsztyn 2016, pp. 102–103; idem, *Rewolucja komunistyczna i dyktatura proletariatu w świetle publikacji Centralnego Porozumienia Organizacji Współdziałających w Zwalczaniu Komunizmu – zarys problemu*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2017, vol. 2(30), pp. 65–84.

of the Russian Communist Party (Bolsheviks) and the Third Communist International and thus influenced the attitudes of vassal sections of the Comintern, such as the CWPP-CPP. Numerous theses defining the intelligentsia were formulated even before the outbreak of the Great War and in the first months after the Bolshevik coup. Consequently, formed in December 1918, the CWPP already had much to draw on in terms of its political course, especially after it had joined the Comintern and become completely, even absolutely subservient to the Moscow headquarters and its decision-makers.

In the official interpretation of their idea and political concept, the Bolsheviks of Russia did not consider the intelligentsia as a partner, which by default made them a hostile force, let alone neutral. Moreover, they asserted “utter alienation of the intelligentsia with respect to the workers’ movement”⁴ which, as Leo Trotsky stressed, was due to the fact that the intelligentsia did “not understand socialism”. Hence, prior to the outbreak of the world war, the leadership of the Russian Social Democratic Labor Party (Bolsheviks) and the later Russian Communist Party (Bolsheviks) did not see any chance of winning over the broad masses of the intelligentsia to the idea of social democracy and subsequent Bolshevism. It was even noted that the representatives of the intelligentsia who had joined the movement in its early “childhood” years, would later abandon it⁵. Furthermore, one emphasized a special “spiritual bond” between the intelligentsia and the ruling class, which apparently made potential support for “collectivism” among the intelligentsia negligible⁶. In Trotsky’s opinion, the shape of society’s intellectual elite would have to undergo a radical change for them to be willing to walk side-by-side with the working masses. In this respect, he drew attention, e.g. to the existence of universities, places where new cadres would be forged. At the time, he pronounced them to be “to be the last stage in the state-organized education of the sons of the possessing and ruling classes, just as barracks are the final educational institution for the young generation of workers and peasants”⁷. For that reason, the future founder of the Red Army assumed in 1910 that an ideological offensive at universities would make it possible to educate and produce new elites⁸. It would follow that Trotsky did not reject the intelligentsia but treated it as a social sphere

⁴ L. Trocki, *Inteligencja a socjalizm*, “Świat Współczesny” 1910, <https://www.marxists.org/polski/trocki/1910/intelsoc.htm> (accessed: 11 VII 2022).

⁵ “The biggest influx of intellectuals into the socialist movement – and this applies to all countries in Europe – took place in the first period of the party’s existence, when it was still in its childhood. This first wave brought with it the most outstanding theoreticians and politicians of the International. The more European Social Democracy grew, the bigger the mass of workers that was united around it, the weaker (not only relatively but absolutely) has the influx of fresh elements from the intelligentsia become” (ibidem).

⁶ Ibidem.

⁷ Ibidem.

⁸ “If collectivism is at all capable of mastering his [student’s, young intellectual’s] mind, now is the moment, and it will indeed do it through the nobly scientific character of its basis and the comprehensive cultural content of its aims, not as a poisaic ‘knife and fork’ question” (ibidem).

which was highly uncertain ideologically, even enigmatic⁹, and therefore dangerous to the Bolshevik cause. He found it required a radical renewal, even a bloody reconstruction of the mindset, ideology, and teaching faculty.

Nevertheless, it was not Trotsky's position but Lenin's interpretation which determined the communists' course towards the intelligentsia. Lenin explicitly argued that there existed a certain type of intelligentsia which constituted a hostile element and, therefore, must be liquidated, whereby he referred to the "bourgeois intelligentsia". This rather broad concept allowed the Bolsheviks to qualify any member of the intelligentsia as such whenever they wanted or required and then subject them to planned elimination. For Lenin, those were saboteurs¹⁰, allies of the exploiters¹¹, sources of counter-revolution¹² and brakes or compromisers¹³, who made up the system of the bourgeois intelligentsia, and yet the revolution that the Bolsheviks were striving for did not admit compromises¹⁴. Thus, striking at the intelligentsia, as thus perceived, was a matter of course for Lenin and his followers. Moreover, in March 1918, he observed that one of the achievements of the first period of internal war in Russia was suppressing passive resistance, i.e. "the

⁹ L. Trotsky, *O inteligencji*, "Kijewska myśl", 4 III 1912, no. 64; 12 III 1912, no. 72, <https://www.marxists.org/polski/trocki/1912/03/o inteligencji.htm> (accessed: 11 VII 2022).

¹⁰ W. Lenin, *Przemówienie na Pierwszym Wschechrosyjskim Kongresie Marynarki Wojennej 22 XI 1917*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-inteligencyu-lenin-ob-inteligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹¹ "The intelligentsia are using their experience and knowledge – the highest human achievement – in the service of the exploiters, and are doing all they can to prevent our gaining victory over the exploiters; their efforts will cause the death of hundreds of thousands from starvation, but that will not break the resistance of the toilers" – W. Lenin, *IV konferencja związków zawodowych i komitetów fabrycznych Moskwy. 27 VI 1918*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-inteligencyu-lenin-ob-inteligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹² "What is the 'nutritive medium' which engenders counter-revolutionary activities, outbreaks, conspiracies and so forth we know full well. The medium is the bourgeoisie, the bourgeois intelligentsia, the kulaks in the countryside, and, everywhere, the 'non-party' public, as well as the Socialist-Revolutionaries and the Mensheviks. We must redouble, we must increase tenfold our watch over this medium" – W. Lenin, *Wszyscy do walki z Denikinem! 9 VII 1919*, [in:] <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-inteligencyu-lenin-ob-inteligencii-ty/> [last access: 11.07.2022].

¹³ W. Lenin, *O inteligencji. Wybór*, Warsaw 1984, pp. 145–148; idem, *Przemówienie o nacjonalizacji banków na posiedzeniu Wschechrosyjskiego Centralnego Komitetu Wykonawczego, 16 XII 1917*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-inteligencyu-lenin-ob-inteligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹⁴ "These intellectualist howls about the suppression of capitalist resistance are actually nothing but an echo of the old 'conciliation', to put it in a 'genteel' manner. Putting it with proletarian bluntness, this means: continued kowtowing to the money-bags is what lies behind the howls against the present working-class coercion now being applied (unfortunately, with insufficient pressure or vigour) against the bourgeoisie, the saboteurs and counter-revolutionaries [...] These spineless hangers-on of the bourgeoisie with intellectualist pretensions are quite 'prepared' to wade into the water provided they do not get their feet wet. [...] The drooping intellectuals are terrified when the bourgeoisie and the civil servants, employees, doctors, engineers, etc., who have grown accustomed to serving the bourgeoisie, go to extremes in their resistance. They tremble and utter even shriller cries about the need for a return to "conciliation". Like all true friends of the oppressed class, we can only derive satisfaction from the exploiters' extreme measures of resistance, because we do not expect the proletariat to mature for power in an atmosphere of cajoling and persuasion, in a school of mealy sermons or didactic declamations, but in the school of life and struggle" – W. Lenin, *Przestraszony upadkiem starego i walką o nowe, 24–27 XII 1917*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-inteligencyu-lenin-ob-inteligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

sabotage of the bourgeoisie and the bourgeois intelligentsia”¹⁵. However, Lenin himself by no means underestimated the role of the intelligentsia and, simultaneously, the fact that it was not represented within the party. The Bolshevik achievements during the civil war and wartime communism showed that – as Stalin would say many years later – the “cadres decide everything”. Such cadres were not yet there, which brought about the economic and civilizational disaster of Bolshevik Russia. This is why in the so-called transitional period, Lenin underscored the need to rely on specialists – the intelligentsia – noting that “we have bourgeois experts and nothing else. We have no other bricks with which to build. Socialism must triumph, and we socialists and Communists must prove by deeds that we are capable of building socialism with these bricks, with this material”¹⁶. He even questioned the value of some of the revolutionary base by calling them “thieves” and added, “that a revolution cannot be made with the help of thieves, cannot be made without the intelligentsia. This is a completely sick psychology, acutely aggravated in the environment of embittered bourgeois intellectuals. Everything is being done to draw the intelligentsia (the non-white guard intelligentsia) into the struggle against the thieves. And month-by-month, the Soviet Republic acquires a growing percentage of bourgeois intellectuals who are sincerely helping the workers and peasants, not merely grumbling and spitting fury”¹⁷.

This was, however, a tactical measure informed by an appraisal of the current situation, and in no way did it change Lenin’s attitude toward the pre-revolutionary intelligentsia. As he observed in a letter of September 1919 to M. Gorky, that intelligentsia put themselves higher on a pedestal than the intellectual forces of the workers and peasants, considering themselves “the brains of the nation”, while actually being “not the brains, but shit”¹⁸.

The intelligentsia was something Lenin needed; their competencies compelled a certain cohabitation of which he was aware. Even with the Bolshevik policy of terror he himself headed, Lenin denounced the unsophisticated course of action towards the intelligentsia, which distinguished him from the later actions of Stalin, for whom the fight against the intelligentsia – of the old variety – was something of a personal feud. Although their tactics differed, Lenin, Trotsky and Stalin coincided in their views on the strategic approach to the intelligentsia. The goal was revolution, the dictatorship of the proletariat,

¹⁵ Idem, *Natychniastowe zadania władzy sowieckiej, 23–28 III 1918*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-intelligenciyu-lenin-ob-intelligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹⁶ Idem, *Sukcesy i trudności władzy radzieckiej, 17 IV 1919*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-intelligenciyu-lenin-ob-intelligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹⁷ Idem, *Dziela*, vol. 35: *luty 1912 – grudzień 1922*, Warsaw 1957, p. 394; idem, *List do A.M. Gorkiego, 31 VII 1919*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-intelligenciyu-lenin-ob-intelligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

¹⁸ Idem, *List do A.M. Gorkiego, 15 IX 1919*, <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-intelligenciyu-lenin-ob-intelligencii-ty/> (accessed: 11 VII 2022).

and they needed the intelligentsia insofar as it could ensure that the revolution was carried out, the new order created and sustained through the formation of a new human, the *homo sovieticus*. Everything was geared towards that one end.

The revolutionary steamroller was to be bloody and brutal as it obliterated the old order, including the intelligentsia. Such a narrative was evident in the communist rhetoric not only before the Bolshevik seizure of power in Russia or during the years of internal war but also afterwards¹⁹.

The approach of the leaders of the Bolshevik party, and subsequently Soviet Russia, was broadcast to the party rank and file in the country and, through the Comintern, to its other sections. The postulations originating in Kremlin were not confined to the Soviet territory since, through the efforts of communist parties such as the CWPP-CPP, they sought to influence socio-political events in other countries, preparing them for the revolutionary situation.

A cursory review of communist writings reveals that the working classes constituted the main nucleus (center) around which the entire concept of the so-called social liberation was constructed; they were the sole force which would enable the revolutionary uprising and its further formation towards communism. In those political and tactical frameworks, the place of the intelligentsia was very limited, if not marginal. Discussing the social forces of the revolution in their *ABC of Communism*, Nikolai Bukharin and Yevgeni Preobrazhensky stated that, in fact, the working class was exclusively capable of social revolt because “it has nothing to lose but their chains”²⁰. In the opinion of the Bolshevik doctrinaires – who paradoxically often happened to originate from the intellectual class – other social and professional groups, including the intelligentsia, were too uncertain and noncommittal an element, given the prospect of bloody class struggle, and therefore possessed minor revolutionary potential²¹. Admittedly, one recognized the

¹⁹ According to the Comintern programme, the revolution pursued by the dictatorship of the proletariat must invariably be a struggle, a “stubborn fight – bloody and bloodless, violent and peaceful, military and economic, pedagogical and administrative – against the forces and traditions of the old society, against external capitalist enemies, against the remnants of the exploiting classes within the country, against the upshoots of the new bourgeoisie that spring up on the basis of still prevailing commodity production” – *Program i statut...*, p. 74 (see also: *Stenograficzeskij otziet VI Kongressa Kominternu*, [in:] 6: *Tiezisy, riezolucyi, postanowlenija, wozzwanija*, Moscow–Leningrad 1929, p. 32; *Programma i ustaw Komunistycznego Internacyonala*, Moscow 1937, p. 39; *The programme of the Communist International. Together with the statutes of the Communist International*, London 1932, p. 52; *The communist conspiracy. Strategy and tactics of world communism*, part 1: *Communism outside the United States, section C: The world congresses of the communist international*, Washington 1956, pp. 204–205. The programme of the RCP(B) asserted that communists are “advocates of revolutionary violence” as they pursue the idea of socialist revolution, while any revolution means “overpowering the masters” – N. Bucharin, op. cit., p. 12.

²⁰ N. Bukharin, Y. Preobrazhensky, *The ABC...*, part 1, p. 89.

²¹ *Ibidem*, p. 90, states e.g. that “the aim of this party should be to bring about the communist revolution. To this end, the proletarian party must be absolutely uncompromising. Its function is not to chaffer with the bourgeoisie, but to hurl the bourgeoisie from power and to crush the resistance of the capitalists”.

possibility of having the so-called lower intelligentsia²² as well as the “urban petty bourgeoisie” involved, but it was emphasized that such groups were highly atomized and diverse. Moreover, in spite of being considerably exploited by capitalists, they appeared to be little aware of the fact, confining their social aspirations to achieving professional and social advancement while increasing their own financial standing and did not concern themselves with the radical revolutionary reconstruction so desired by the Bolsheviks²³. Thus, according to the authors of *The ABC of Communism*, they have more in common with their exploiters rather than the interests and goals of the working class²⁴.

Thus, the programmatically and propagandistically proletarian nature of the communist movement diminished the role and significance that the intelligentsia might have played as its part. At most, the intelligentsia were to be re-socialized in the spirit of the Marxist-Leninist ideology. Such solutions had been hinted at earlier by Lenin and Trotsky. Still, the primary task that the communists set out to accomplish was to create or design and produce their own intelligentsia in line with the guidelines of the Bolshevik program. *The ABC of Communism* spoke of the school as a “tool of communist education” which should be utilized in propaganda and indoctrination campaigns²⁵. The Bolsheviks took the same position with regard to higher education and the academic staff, who were described as a “relic”. It was stressed that the universities educated young people who had already been formed by the “bourgeois schools”, and should therefore be staffed with new, “original” faculty who – as Bukharin and Preobrazhensky asserted – “may not perhaps attain the standard of the ‘learned specialists of bourgeois society’, but who will be fully competent to effect the necessary revolution in the teaching of the social sciences, and will be able to expel bourgeois culture from its last refuge”²⁶. In doing so, they planned to modify not only the composition of university departments but above all the student body, in which the “working class” would ultimately predominate²⁷.

At the same time, the communists made a distinction between the academic intelligentsia, which could be used to establish a communist state, and those who were not so much superfluous as harmful to such an aspiration. The first group comprised the

²² That peculiar term denoted e.g. lower-ranking state officials or graduates of secondary school.

²³ In this regard, Bukharin finds that they dream of becoming “gentlemen” themselves, just as the former capitalists – N. Bukharin, Y. Preobrazhensky, *The ABC...*, part 1, p. 87.

²⁴ *Ibidem*.

²⁵ “It is natural, therefore, that the urban proletariat, having seized power, should use it primarily to this end, that it may raise all the backward strata of the working population to the requisite level of communist consciousness. [...] The task of the new communist schools is to impose upon bourgeois and petty-bourgeois children a proletarian mentality. [...] The communist school must effect the same revolutionary overthrow of bourgeois society, must effect the same expropriation, that the Soviet Power has effected in the economic sphere by the nationalization of the means of production” – N. Bukharin, Y. Preobrazhensky, *The ABC...*, part 2, pp. 232–233.

²⁶ *Ibidem*, p. 239.

²⁷ *Ibidem*, p. 239; A.R.K. Keller, *Komunizm*, Warsaw 1926, p. 136.

technical intelligentsia: the specialized engineering cadres²⁸, while the second included representatives of the humanities and social sciences²⁹.

The communists' approach to the intelligentsia was unequivocally evinced in the 1920 program of the RCP(B) and its prominent principle of "bread only for the working people"³⁰, by means of which its authors intended to deal a blow to saboteurs and destroyers, i.e. "the Russian intelligentsia"³¹. This was one of the elements of the communist struggle for people's minds in order to shape its new intellectual elites and thus effectively carry out and consolidate the "achievements" of political indoctrination.

The conceptual approach concerning the role and significance of the intelligentsia and its purpose in revolutionary action, including its subordination – or, in fact, developing a communist model of that stratum – was articulated in the platform of the Comintern, adopted at the Fifth Congress of the International in 1928. Among other things, the document characterized the transition period from capitalism to socialism, including the dictatorship of the proletariat, and described broadly understood "expropriation of the expropriators". There, one of the pertinent subsections, namely "means of ideological influence" states, e.g. the necessity for "the utilization of the nationalized means of 'intellectual production' for the most extensive political and general education of the toilers and for the building up of a new socialist culture on a proletarian class basis"³². This meant not only total control of the publishing market and its distribution but also thorough supervision of cinematography, theatres, and all forms of artistic and cultural activity in general³³. Such measures would ensure not so much an increased influence as an utter hegemony of the political and social communication from the communists and the new "intellectual elites" they produced, which in practice translated into the "means of ideological influence"³⁴.

The program of the Comintern reveals that the leadership of the communist movement was aware that the intelligentsia were under-represented in the communist party, in the Soviet Union and elsewhere³⁵. Made over a decade later, that conclusion corroborated

²⁸ *Program i statut...*, p. 75. Lenin himself spoke of the need to take advantage of the technical intelligentsia and expert engineering cadre.

²⁹ Even so, particular caution was advised when seeking to win the "technical intelligentsia" over for the communist cause; also, propaganda and indoctrination activities were recommended in view of the fact that the intelligentsia in question was brought up in "bourgeois traditions" – *ibidem*, pp. 75–76.

³⁰ N. Bucharin, *op. cit.*, pp. 32–33.

³¹ *Ibidem*, p. 32.

³² *Program i statut...*, p. 67.

³³ *Ibidem*, pp. 67–68. Also, the Programme states as follows: "The role of organiser of the new human society presupposes that the proletariat itself will become culturally mature, that it will transform its own nature, that it will continually promote from its ranks increasing numbers of men and women capable of mastering science, technique and administration in order to build up socialism and a new socialist culture" – *ibidem*, pp. 81–82.

³⁴ *Ibidem*, pp. 67–68.

³⁵ The research conducted by Marek Przeniosła showed that people with secondary and higher education accounted for 4–5% of members of the CWPP – M. Przeniosła, *Skład społeczny, zawodowy i narodowościowy*

the notion expressed by Trotsky in 1912. Hence, one pursued the programmatic injunctions to make use of the qualified technical intelligentsia – “contaminated by bourgeois tradition” though they were – and elevate “[...] the general cultural level of the proletarian masses, of improving their political education, of raising their general standard of knowledge and technical skill, of training them in the methods of public work and administration, and of combatting the survivals of bourgeois and petty-bourgeois prejudices”³⁶. All that was part of a “process of revolutionary-cultural transformation” of that society³⁷. Seizing control of the intelligentsia and then forming its own model became one of the prerequisites of successful revolution and subsequent consolidation of its “achievements”.

Next to the provisions of the program, an important contribution to the communist undertaking should be attributed to the tangible efforts, e.g. by various associations and organizations – whether scientific, cultural or educational – which were either openly or unofficially established or supported by the communists, the Comintern in particular. The list of such bodies is exceptionally long and illustrates the scale and extent to which the communist idea or thought, as well as the Soviet secret services, penetrated into the intelligentsia circles, especially academic and literary milieus. It was thanks to that sphere of activity of the communist movement that the ideas and attitudes it promoted gained, also in interwar Poland, many adherents among the contemporary political, cultural and academic circles. Although the proportion of the *poputchiki* (fellow travelers) is difficult to verify scientifically, it may be illustrated to some degree by an analysis of the united-front and popular-front writings and literature.

In interwar Poland, the state³⁸ and social agencies³⁹ which monitored and analyzed the activities of the communist elements listed nearly twenty communist or crypto-communist organizations, including united-front and popular-front groups which engaged – with varying degrees and scope – in overt and covert propaganda and agitation among the intelligentsia. The objective was to win the latter over, penetrate it (e.g. by installing communist cells in its ranks), or cause fragmentation of its structures and undermine socio-political attitudes, thus facilitating possible later exploitation for the purposes of revolutionary action. The key communist organizations included the Young Communist International (YCI), the Communist Women’s International, the Red International of Labor Unions (Profintern), the Co-operative International, the International

Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (1918–1925), Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność, eds. M. Bukała, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2015, pp. 21–22.

³⁶ *Program i statut...*, p. 83.

³⁷ *Ibidem*.

³⁸ K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm...*, pp. 289–308; R. Litwiński, *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych II Rzeczypospolitej wobec komunizmu i komunistów*, [in:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, eds. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn–Warsaw 2019, pp. 89–114.

³⁹ See: K. Sacewicz, *Zorganizowane antykomunistyczne inicjatywy społeczne w II Rzeczypospolitej*, [in:] *Antykomunizm Polaków...*, pp. 115–138; idem, *Komunizm i antykomunizm...*, pp. 17–157.

Red Aid (MOPR), the Red Sport International, the Societies for Cultural Relations with Foreign Countries (VOKS), the International Association of Friends of the Soviet Union, Educational Workers' International, and the Anti-Imperialist and Anti-Colonial League⁴⁰.

Undoubtedly, the entire propaganda and agitation targeting the intelligentsia originated in the first place with the Comintern and its various sectoral agencies. The role of the Communist International in the efforts to gain influence among the scientific, literary and artistic circles outside the USSR is particularly evident when one considers the examples of the VOKS and the MOPR, which operated in Poland as *Czerwona Pomoc* (lit. Red Aid)⁴¹. As a result of their organizational and propaganda undertakings, new communists and crypto-communists enlisted for the cause; most importantly, however, considerable numbers of the so-called *poputchiki* were won over.

For any researcher, an accurate determination of the influence of a given idea or clandestine work within even a single social or professional group is difficult, often impossible. Nonetheless, the reports and accounts of the Ministry of the Interior of the Second Republic of Poland attempted to delineate the scale of this phenomenon.

The material in question shows the outcomes of the operations undertaken by the relevant agencies, which sought to investigate communist groups. In 1930, the appendix to the "instruction to the authorities of the general administration on the neutralization of persons and associations (or unions) suspected in case of protective measure or mobilization"⁴² listed "associations (or unions) which display evidence of communist action"⁴³. They were divided into cultural and educational associations, humanitarian associations and sports associations. The former included: the "Książka" Society, the Association of Evening Courses, the Association of Jewish Schools, the Cultural League, the Jewish Youth Cultural Association, the Jewish Art Scene Association, the Jewish Social Reading Room and the "Oświata" Association. Humanitarian associations identified as communist or pro-communist comprised: the "Ort" Association, Jewish Child Welfare Association and the "Gemiles Khesed" Association. Finally, the third group of communist-penetrated sports associations included, e.g. the Jewish Workers' Sports Club, Sports Association "Błyskawica", Sports Clubs "Płomień" and "Jutrznia"⁴⁴. The materials of the Polish security apparatus not only named the entities which had been identified as com-

⁴⁰ S. Wyszynski, op. cit., p. 73.

⁴¹ Concerning the inquiry into the structures of the International Red Aid by the Criminal Investigations Office of the capital city of Warsaw see: K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm...*, pp. 289–308, 333–349; M. Krzysztofiński, *Czerwona Pomoc w Polsce jako „organ walki z białym terrorem”*, [in:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej...*, p. 309.

⁴² AAN, MSW, 9/988 accession, Instrukcja dla władz administracji ogólnej o unieruchomieniu osób i stowarzyszeń /związków/ podejrzanych na wypadek osłony lub mobilizacji, Warsaw 1930, items 81–93.

⁴³ AAN, MSW, 9/988 accession, Attachment no. 4 [1930], item 99.

⁴⁴ Ibidem.

minist or communist-leaning but also attested to the breadth, intensity and multi-faceted nature of the communist offensive against the intelligentsia.

An element which complemented the picture of the diverse communist undertakings to infiltrate the intelligentsia circles, remodel them and – in line with the communist rationale – realign their professional and social activities included a list of the legal communist-leaning and united-front periodicals compiled by the Ministry of the Interior⁴⁵. That detailed inventory, providing the title, circulation, period and place of publication, named the following: “Dziennik Popularny” (Warsaw, daily, 6,900 copies, since 15 October 1936), “Krakowski Dziennik Popularny” (Kraków, daily, 2,000 copies, since 15 January 1936), “Sygnały” (Lwów, monthly, 4,500 copies, since 1935), “Trybuna Robotnicza” (Lvov, weekly, 4,000 copies, from 1934), “Trybuna Młodych” (Lvov, biweekly, 3,000 copies, since October 1936), “Człowiek Wolny – Zew Sumienia” (Łódź, weekly, 6,000 copies, since July 1936), “Epoka” (Warsaw, biweekly, 1,500 copies, since 1934), “Front Młodych” (Warsaw, biweekly, 1,000 copies, since 1935), “Sumienie Społeczne” (Warsaw, monthly, 2,000 copies, since March 1936), “Nowy Ustrój” (Kraków, weekly, 1,600 copies, since 1934), “Wiadomości Literackie” (Warsaw, weekly, 11,500 copies, since January 1924), “Nowa Kwadryga” (Warsaw, monthly, 1,300 copies, since February 1937), “Epoka” (Warsaw, biweekly, 2,000 copies, since 1934), “Sygnały” (Lvov, monthly, 4,500 copies, since 1935)⁴⁶. Other documents of the Ministry of the Interior mentioned “Sygnały”, “Nowy Ustrój”, and “Chłopskie Życie Gospodarcze” as legitimate though communist-leaning, united-front or suspiciously oriented periodicals⁴⁷. Also, according to the reports of the Ministry, “Lewy Tor”, “Po prostu”, “Lewar”, “Ugory”, and “Oblicze Dnia” were determined to display a communist penchant (both in terms of content and composition of the editorial team)⁴⁸. At the same time, it should be emphasized that the Ministry found “Wiadomości Literackie”, “Epoka”, and “Sumienie Społeczeństwa” to be “legal periodicals, the content of which reveals tendencies whose character is more or less akin to communism or corresponding to the united-front slogans of the communist party [...]”⁴⁹. The above titles were addressed to the intelligentsia circles and enjoyed certain popularity there. They did not crudely flaunt their communist sympathies or ideological and organizational affiliations.

⁴⁵ AAN, MSW, 9/914, Wykaz legalnych czasopism komunizujących, jednolitifrontowych i o podejrzanych tendencjach [1937], items 4–6.

⁴⁶ Ibidem, items 4–6. The very same titles were mentioned as communist-leaning and united-front periodicals in an addendum to the document of the Ministry of the Interior dated 12 IV 1937; see: AAN, MSW, 9/1063 accession, Lewica literacka w Polsce – akcja wydawnicza. Załącznik, 12 IV 1937, item 20.

⁴⁷ AAN, MSW, 9/991 accession, Legalne czasopisma komunizujące, jednolitifrontowe i o podejrzanych tendencjach, item 26.

⁴⁸ AAN, MSW, 9/990 accession, Pismo Naczelnika Waclawa Żyborskiego do urzędów wojewódzkich: sprzedaż komunizujących czasopism zamiera, Warsaw 14 X 1936, item 67.

⁴⁹ AAN, MSW, 9/914, Wykaz legalnych czasopism komunizujących, jednolitifrontowych i o podejrzanych tendencjach [1937], items 4–6.

On the contrary, the narratives featured there were, in most cases, united-front, subdued, almost subliminal, geared towards a “long march”, culminating in changes in the ethical and moral model of the Polish intelligentsia.

The actions thus aimed relied not only on the recommendations of the Bolshevik leaders, contained in their pre- and post-revolution writings, but also on the superior instructions and guidelines formulated by the Comintern. In interwar Poland, the approach of the communists towards the intelligentsia was also governed by party resolutions, resolutions and circulars. Naturally, they were a vehicle conveying orders from Moscow, but they were the means to reach the rank and file of the CWPP-CPP, setting specific tasks and informing the party’s policy in the field. For instance, the injunctions of the 1920 RCP(B) program to intensify educational and cultural work in order to take control of the intelligentsia were reflected in the April 1922 resolution of the Third Conference of the CWPP “on educational and cultural work”⁵⁰.

The depreciation of the intelligentsia in the communist visions of the future society was evinced in the texts published in communist newspapers, the proclamations and the resolutions issued by the Central Committee and the cells in the field, as well as by the Workers’ and Soldiers’ Councils⁵¹. It was not the worker-intellectual but the worker-peasant alliance which, from the Second Congress of the CWPP onwards, became one of the essential tactical objectives in order to prompt the revolutionary ferment and subsequently to carry out the revolutionary uprising. The intellectual still remained inferior to the proletarian and may have even denoted a saboteur and wrecker. The category of an “intellectual”, i.e. allegations of intelligentsia pedigree or mentality, was often used to attack opponents during factional struggles within the party. For instance, in a text published in June 1924 in “Głos Komunistyczny” – the press organ of the Central Committee of the CWPP – the party leadership centered around the “3W” Group censured the so-called Berlin Four, asserting that “the theses of the ‘four’ are an assault on the resolutions of the Second Congress, that is, on the ideological underpinning of the CWPP; they are a reflection of the anti-Bolshevik strivings on the part of a group established outside the country, essentially intellectual, detached] from the movement and active party work [...]”⁵². However, it would be inherently erroneous to qualify the “Berlin Four” as intelligentsia and their adversaries as non-intelligentsia, i.e. workers, since both factions had people with higher education among their leaders. The designation “intellectual” was thus a “cudgel” which, depending on the time and political needs, was brought to bear against the opponents in the 1920s.

It may be noted that once it had been established in Poland, the content and the appeals of the proclamations, resolutions and circulars promulgated by the leadership of

⁵⁰ *KPP. Uchwały i rezolucje*, vol. 1: *I–II Zjazd (1918–1923)*, eds. F. Kalicka et al., Warsaw 1954, pp. 175.

⁵¹ No intelligentsia councils ever existed!

⁵² *Tezy „czterech”*, “Głos Komunistyczny”, 30 VI 1924, no. 26.

the CWPP-CPP referred to or were addressed to “all working people”. That euphemism meant the workers, and later also the inhabitants of the countryside: smallholders, landless peasants and farm workers in the main. Just as in the propaganda of the Bolshevik party in Russia and in the rhetoric of the Communist International, the intelligentsia was utterly marginalized by the CWPP and the CPP⁵³.

When attempting a critical analysis and characterization of the attitude adopted by the communists and communism towards the intelligentsia, one must be aware that their approach was not uniform throughout the interwar period. Not unlike many other elements in the CPP’s programmatic and political thought, that aspect was also subject to major re-evaluations. These followed the instructions sent from the Kremlin to particular sections of the Comintern, in line with the tactical goals and tasks formulated by the communists as they strove to provoke or sustain revolutionary uprisings in individual countries. Current needs – as the Kremlin saw them – informed the attitude of the communists towards the intelligentsia. As already noted, that attitude fluctuated; the position adopted during the Bolshevik revolution in Russia differed from the paradigm in the early years of the CWPP/CPP in Poland, which changed yet again as the official propaganda and agitation of the communist party prioritized united-front, popular-front and anti-fascist slogans in the 1930s.

Regardless of the positive or negative content, one can observe continual attempts to influence the intelligentsia, which assumed various forms and targeted a broad audience: the communists, crypto-communists, the *poputchiki*, and the so-called useful idiots, of whom there was no shortage of the European circles that considered themselves the cream of the intelligentsia, which, in turn, was positively perceived and anticipated by the Soviet principals.

The ultimate goal was revolution and, ostensibly, the power of the proletariat. In fact, the Kremlin rulers and its subordinate sections of the Comintern were to hold sway over the proletariat of all kinds, and no tool was impracticable in this struggle for ascendancy. Anything was taken advantage of: words, ideas, programmatic and political thought, force, bloody terror, external and civil war, class struggle, pauperization of the unwanted and the forging of the new, including the new human – the Soviet man. As time went by, the intensity of such measures varied, the strategy and, above all, the tactics changed, but the goal was one... Soviet power.

The absence of revolutionary unrest in Poland and other countries of Europe, and the weakness of the working class, compelled the communist organizations – following the

⁵³ As an eloquent example, one could cite a text published in “Nowy Przegląd” of 1928 offers, which commented on the organizational tasks of the CPP arising under the resolutions of the Fourth Congress of the Communist International, which enjoined intensified activity among the workers, peasants and soldiers; the intelligentsia were not mentioned at all – “Nowy Przegląd”, XI–XII 1928, no. 25, p. 26. See also: *List otwarty KW MK do wszystkich członków KPP*, “Nowy Przegląd”, XI–XII 1928, no. 25, pp. 6–8.

instructions from the Comintern – to launch an ideological and political battle to win first the peasantry as part of the so-called worker-peasant alliance, and then endeavor to prevail over the so-called intelligentsia. In Rev. Wyszyński's opinion, this was a thoroughly deliberate undertaking which posed a considerable danger to the Polish state and the Christian values of Western Europe. He recognized that to be a long-term effort by Moscow which, among other things, consisted in making people familiar with Bolshevism by introducing them to the culture of Soviet Russia, concerning which he wrote: "The cultural influence exerted on the intelligentsia is perhaps the most dangerous method of conquering the world; by winning over the leading minds of the world, through the persuasion of their literary works, Bolshevism slowly, gradually and imperceptibly molds the minds of the citizens. The state, relieved that the communist adventurism has ceased, may not notice that it governs citizens who already have a collective soul, prepared in secret to embrace the new regime"⁵⁴.

The overt and covert communist propaganda campaign to gain sympathizers and influence the Polish intelligentsia yielded actual success, which, albeit not always massive, was nonetheless palpable. This became apparent at Polish universities, for instance, where increased communist propaganda activity and consequently growing numbers of sympathizers and even communist party activists were a fact. Still, the real extent of the communist and pro-communist sympathies within the walls of Polish universities remains to be determined. In terms of research, the issue is still open and awaits further critical analysis.

Communist influences at the University of Warsaw have been discussed, e.g. by Prof. Andrzej Chojnowski, who underlined that it witnessed a certain degree of political life, which is anything but surprising. Political involvement was evident in both the faculty and the student milieus. However, pro-National Democracy (right-wing) sympathies predominated at first, followed by pro-Sanation sentiments after 1926, whereas supporters of communism at the Warsaw university were relatively few in the 1920s. This should be attributed to the obligatory tuition fees, which effectively restricted access to higher education to the largest communist party base, i.e. the workers⁵⁵. Not only was the communist influence limited, but the left and center-left could not boast a significant permanent position at the university, where the victories of the left-wing representatives in the 1921 and 1922 elections to the Fraternal Assistance Board (Bratniak) were an exception. In the following years, the Bratniak was controlled by national organizations, including the All-Polish Youth. In 1927, the communist candidate Włodzimierz Sokorski received 14 votes in the ballots, while his opponent, supported by the right-wing,

⁵⁴ S. Wyszyński, *Kultura bolszewizmu a inteligencja polska*, Włocławek 1934, p. 3.

⁵⁵ A. Chojnowski, *Wpływy komunistyczne na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1918–1939*, [in:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, ed. E. Kowalczyk, Warsaw 2014, pp. 215–216.

won 428⁵⁶. Any communist attitudes that may have emerged were quickly suppressed by right-wing student organizations, including academic corporations. Nevertheless, some left-wing activity was in evidence, e.g. involving the Independent Union of Socialist Youth. The communist members of the latter sought to dominate or split it, which indeed took place in 1924. As a result, IUSY “*Życie*” was registered, though only in Kraków and Lvov. According to Chojnowski, it operated semi-legally in Warsaw⁵⁷.

In the 1930s, the Warsaw-based “*Życie*” had over 200 members at the University, only 60 of whom were Polish. Its activists included Jan Krasicki, Bolesław Rumiński, Hanka Sawicka-Szapiro, Jan Turlejski, Zdzisław Turlejski and Franciszek Zubrzycki, i.e. figures who would later be involved in the political history of Sovietization in the eastern territories of Poland under USSR occupation, in communist underground groups and the activities of the Soviet agent ring under the banner of the People’s Guard Polish Workers’ Party⁵⁸.

Communists – activists from the Union of Communist Youth in the main – were tasked with carrying out the party’s orders to take control over trade unions and associations by creating red factions or establishing clandestine cells. They did so as part of the Academic Club of Friends of the League of Nations, the Academic Literary and Arts Club, as well as the Association of Free Thinkers and the Club of Polish Studies, among others. The latter was chaired by Stanisław Żółkiewski, later a Polish Workers’ Party Polish United Workers’ Party activist and director of the Institute of Literary Research during the Stalinist era⁵⁹.

The involvement of the communists in the above organizations, especially the activities within the IUSY “*Życie*”, enabled them to establish new contacts and create networks of interpersonal links, which may have at first been somewhat inconsequential, but later often translated into careers in the communist system after 1945.⁶⁰ A number of students of Jewish origin, who preferred not to disclose their communist views at the time, made post-war careers in the communist apparatus of power or terror, including Jakub Berman, Józef Różański and Helena Wolińska⁶¹.

Among the academic staff, communist views were marginal, but they were in evidence nonetheless. Affiliation with the movement was admitted by Prof. Ludwik Krzywicki, head of the Department of Social Systems, Prof. Stefan Szulc, a statistician and originator of the Statistical Library at the Central Statistical Office (now Statistics Poland), sociologist Prof. Stefan Czarnowski (initially an adherent of the National Demo-

⁵⁶ Ibidem, p. 216.

⁵⁷ Ibidem, p. 217.

⁵⁸ See more broadly in P. Gontarczyk, *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warsaw 2003, passim.

⁵⁹ A. Chojnowski, op. cit., p. 217.

⁶⁰ Ibidem, p. 219.

⁶¹ *Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, ed. P.W. Majewski, Warsaw 2016, p. 284.

cratic views, later leaning towards socialism, ended up as a communist), mathematician and logician Adolf Lindenbaum (CPP activist), mathematician Aleksandr Rajchman (alias Olek, CPP and MOPR activist), and philosopher Stefan Rudniański (Salomon Rubinroth), a CPP activist and lecturer at the Free Polish University of Warsaw⁶².

Besides the academic and student circles, the legal community was highly active with respect to the communist cause. Among the best-known defenders of the communist activists in Poland were Teodor Duracz and Karol Winawer. In addition, the Red Aid in Poland (a section of the MOPR) collaborated with other legal practitioners, including Włodzimierz Baczyński, Leon Bernson, Waław Barcikowski, Mieczysław Bibrowski, Waław Brokman, Jan Dąbrowski, Michał Wołoszyn, Semen Szewczuk, Lejba Landau, Lew Hankiewicz and others⁶³. The struggle for influence in that professional group between communists, pro-communists and those who held anti-communist views was already taking place at the academic stage, with the University of Warsaw Club of Student Lawyers as a leading example. The confrontation was won by the latter faction⁶⁴. The pro-communist attitudes, such as Duracz's, for instance, provoked vehement opposition in the bar circles, which manifested most explicitly in the resolutions of the Fourth National Congress of Polish Lawyers, held on 26–28 May 1928 in Toruń. It was asserted that any glorification of communism by defence attorneys was inadmissible, and charging any fees was banned if there was even the slightest suspicion that the USSR was providing the source of financing⁶⁵. Even earlier, similar notions were expressed at the convention of Polish lawyers in Poznań in September 1925⁶⁶, by the Lublin Bar Council on 27 March 1925⁶⁷, and in the resolution of the Supreme Bar Council of 12 June that year⁶⁸. This

⁶² A. Chojnowski, op. cit., p. 220.

⁶³ See more broadly in A. Zatorski, *Czerwona Pomoc (MOPR) w Polsce w latach 1924–1928*, Warsaw 1966, pp. 6–7; *Przewodnik po wystawie. Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom MOPR*, ed. H. Wajn, Warsaw 1967, p. 15; *Kto broni w Polsce agentów S.S.S.R.?*, “Walka z bolszewizmem” 1928, issue 17, p. 8; T. Duracz, *Mowy obrończe*, ed. A. Wendel, Warsaw 1958; *Teodor Duracz 1883–1943. W piątą rocznicę śmierci 1943*, Warsaw 1948, pp. 1–76. On Duracz as an agent see: *Adwokat Duracz agentem bolszewickim*, “Walka z bolszewizmem” 1930, issue 29, p. 106; P. Gontarczyk, op. cit., pp. 92–93.

⁶⁴ I. Mrzygłód, *Paragrafy dla narodu. Antysemita radykalizacja Koła Prawników Studentów Uniwersytetu Warszawskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, [in:] *Polityka. Między współpracą a odrzuceniem – Żydzi i Polacy w XIX i XX wieku*, ed. Z. Trębacz, Warsaw 2021, p. 89.

⁶⁵ *Adwokaci polscy przeciwko komunizmowi*, “Walka z bolszewizmem” 1928, issue 12, p. 16.

⁶⁶ During the convention, conducting appointed defence of communists was addressed in a paper by the Lvov lawyer Włodzimierz Godlewski, who stressed that accepting such appointments was tantamount to violating attorney ethics and constitutional provisions, as well as the attorney's oath of allegiance to the Republic of Poland; *O obronach w sprawach komunistów*, “Gazeta Warszawska Poranna”, 20 VI 1925, no. 167.

⁶⁷ The Bar Council of Lublin unequivocally spoke against accepting appointments from persons charged with communist activity – *ibidem*.

⁶⁸ The resolution reads: “2) clarify that when bringing defence in cases of persons accused of belonging to the communist party, it is inadmissible on the part of the defence counsel to justify, let alone glorify, the principles of communism, and it is also inadmissible for the counsel to charge fees from persons and organizations that are reasonably suspected of being financed by the Third International”. The Supreme Council instructed its field branches to adopt measures to verify whether the resolution is complied with – *ibidem*.

meant that the communists, despite major attempts to influence law students and later lawyers, did not succeed in “taking over” that professional group.

Communist influence was also seen among teachers – as exemplified by the Polish Teachers’ Union affair – as well as among writers and journalists. These particular groups began to gravitate towards communism and the communist party to a greater extent and on a larger scale in the 1930s, with the rise of popular-front and united-front ideas, though the primary incentive was that the communist party and Comintern promoted anti-fascist, democratic slogans and formed various fronts around them. Rev. Wyszyński noted that there was a period of dangerous fashion for communism in the intelligentsia circles, especially among its young representatives.

Can the above professions be considered representative of the entire socio-professional group that constituted the intelligentsia? Naturally, they cannot because they do not account for a proportion that may be called significant and do not demonstrate the entire range of the expressed views. Nevertheless, they were very active and quite prominent in the media but, simultaneously – in a paradoxical antithesis which aptly reflects the complex nature of the phenomenon – often tended to conceal their support for communism in the thicket of various camouflaged united-front initiatives and pro-communist attitudes. By way of counterpoise, the intelligentsia of interwar Poland formulated and endorsed the ideological foundations of anti-communism, with which they affiliated as an entire group to a much greater degree than with communism, despite the Kremlin’s attempts⁶⁹.

Determining the actual influence of communism among the interwar Polish intelligentsia is greatly difficult or impossible, but even when one broadens its scope to include crypto-communist attitudes, the anti-communist stance undoubtedly prevailed given the potential of the pro-independence parties of Poland to influence the public and garner support, also among the intelligentsia. The situation changed due to war and occupation, during which the Polish elites were physically annihilated. In consequence, the rulers of the Kremlin and their “Polish” hirelings confronted much fewer obstacles as the post-war, post-Yalta Poland was being Sovietized. The “long march” upon which the CWPP and later the CPP embarked to take control of the Polish intelligentsia, develop a convenient model of the intellectual, and manage the masses, thereby proved unsuccessful at the time. Admittedly, they managed to establish ideological bridgeheads and develop a cadre,

⁶⁹ On the anti-communist attitudes of the Polish intelligentsia in the Second Republic of Poland see K. Sacewicz, *Komunizm i antykomunizm...*, pp. 17–157; B. Szlachta, *Polaków krytyczne spojrzenie na komunizm*, [in:] *Antykomunizm Polaków...*, pp. 37–63.

which triumphed only in the post-war reality, facing no strong anti-communist resistance from the intellectual elites, as its representatives had either perished or, morally and physically exhausted by the war and the post-war terror, went on the definite defensive, being a minority in relation to the new elites and the new power.

References

Archive sources

AAN, MSW, 9/914.

AAN, MSW, 9/988 access.

AAN, MSW, 9/990 access.

AAN, MSW, 9/991 access.

AAN, MSW, 9/1063 access.

Source publications

Bucharin N., *Program Komunistów (bolszewików)*, Moscow 1920.

Duracz T., *Mowy obrończe*, ed. A. Wendel, Warsaw 1958.

KPP. Uchwały i rezolucje, vol. 1: *I–II Zjazd (1918–1923)*, eds. F. Kalicka et al., Warsaw 1954.

Lenin W., *Dzieła*, vol. 35: *luty 1912 – grudzień 1922*, Warsaw 1957.

Lenin W., *O inteligencji. Wybór*, Warsaw 1984.

Lenin W., *Zadania proletariatu w naszej Rewolucji. Projekt Platformy Partii Proletariackiej*, [in:] idem, *Dzieła wybrane*, vol. II, Warsaw 1949.

Program i statut Międzynarodówki Komunistycznej, Moscow 1929.

Programma i ustaw Komunistycznego Intiernacyonała, Moscow 1937.

Rock A. [H. Glass], *Mein Kampf Józefa Stalina*, ed. K. Sacewicz, Białystok–Warsaw 2020.

Stenograficzeskij otcziot VI Kongressa Kominterna, [in:] 6: *Tiezisy, riezolucyi, postanowlenija, wozzwanija*, Moscow–Leningrad 1929.

Tezy i rezolucje VI Kongresu Międzynarodówki Komunistycznej, issue 1: *Manifest Kongresu i tezy o sytuacji międzynarodowej*, Moscow 1929.

The communist conspiracy. Strategy and tactics of world communism, part 1: *Communism outside the United States, Section C: The world congresses of the communist international*, Washington 1956.

The programme of the Communist International. Together with the statutes of the Communist International, London 1932.

Press articles

“Gazeta Warszawska Poranna” (1925)

- “Głos Komunistyczny” (1924)
“Kijewska myśl” (1912)
“Nowy Przegląd” (1928)
“Świat Współczesny” (1910)
“Walka z bolszewizmem” (1928)

Essays

- Bukharin N., Preobrazhensky Y., *The ABC of Communism. A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, part 1: *Theoretical. Growth and Decay of Capitalism*, transl. by Eden and Cedar Paul, The Communist Party of Great Britain 1922.
- Bukharin N., Preobrazhensky Y., *The ABC of Communism. A Popular Explanation of the Program of the Communist Party of Russia*, part 2: *Practical. The Dictatorship of the Proletariat and the Upbuilding of Communism*, The Communist Party of Great Britain 1922.
- Chojnowski A., *Wpływy komunistyczne na Uniwersytecie Warszawskim w latach 1918–1939*, [in:] *Komuniści w międzywojennej Warszawie*, ed. E. Kowalczyk, Warsaw 2014.
- Dzieje Uniwersytetu Warszawskiego 1915–1945*, ed. P.W. Majewski, Warsaw 2016.
- Glass H., *Obrona Polski przed bolszewizmem*, Płock 1928.
- Gontarczyk P., *Polska Partia Robotnicza. Droga do władzy 1941–1944*, Warsaw 2003.
- Grabski S., *Rewolucja: studjum społeczno-psychologiczne*, Warsaw 1921.
- Jankowski S. [H. Glass], *Metody ekspansji komunizmu. Dzieje ukształtowania systemu w latach 1919–1939*, London 1982.
- Keller A.R., *Komunizm*, Warsaw 1926.
- Krzysztofiński M., *Czerwona Pomoc w Polsce jako „organ walki z białym terrorem”*, [in:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, eds. M. Bukala, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2015.
- Litwiński R., *Ministerstwo Spraw Wewnętrznych II Rzeczypospolitej wobec komunizmu i komunistów* [in:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, eds. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn–Warsaw 2019.
- Mrzygłód I., *Paragrafy dla narodu. Antysemita radykalizacja Koła Prawników Studentów Uniwersytetu Warszawskiego w okresie II Rzeczypospolitej*, [in:] *Polityka. Między współpracą a odrzuceniem – Żydzi i Polacy w XIX i XX wieku*, ed. Z. Trębacz, Warsaw 2021.
- Przeniosło M., *Skład społeczny, zawodowy i narodowościowy Komunistycznej Partii Robotniczej Polski (1918–1925)*, [in:] *Komuniści w II Rzeczypospolitej. Ludzie – struktury – działalność*, eds. M. Bukala, M. Krzysztofiński, Rzeszów 2015.
- Przewodnik po wystawie. Międzynarodowa Organizacja Pomocy Rewolucjonistom MOPR*, ed. H. Wajn, Warsaw 1967.
- Sacewicz K., *Komunizm i antykomunizm w II Rzeczypospolitej: państwo – społeczeństwo – partie*, Olsztyn 2016.

- Sacewicz K., *Rewolucja komunistyczna i dyktatura proletariatu w świetle publikacji Centralnego Porozumienia Organizacji Współdziałających w Zwalczeniu Komunizmu – zarys problemu*, "Pamięć i Sprawiedliwość" 2017, vol. 2(30).
- Sacewicz K., *Zorganizowane antykomunistyczne inicjatywy społeczne w II Rzeczypospolitej*, [in:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, eds. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn–Warsaw 2019.
- Szlachta B., *Polaków krytyczne spojrzenie na komunizm*, [in:] *Antykomunizm Polaków w XX wieku*, eds. P. Kardela, K. Sacewicz, Białystok–Olsztyn–Warsaw 2019.
- Teodor Duracz 1883–1943. *W piątą rocznicę śmierci 1943*, Warsaw 1948.
- Wyszyński S., *Inteligencja w straży przedniej komunizmu*, Katowice 1937.
- Wyszyński S., *Kultura bolszewizmu a inteligencja polska*, Włocławek 1934.
- Zatorski A., *Czerwona Pomoc (MOPR) w Polsce w latach 1924–1928*, Warsaw 1966.

Netography

- <https://www.marxists.org/polski/trocki/1910/intelsoc.htm>.
- <https://www.marxists.org/polski/trocki/1912/03/ointeligencji.htm>.
- <https://dwax.ru/pl/kak-lenin-nazval-intelligenciyu-lenin-ob-intelligencii-ty/>.

Communism and communists towards the intelligentsia in interwar Poland. An outline of the issue

Summary: As a section of the Comintern and a de facto Soviet agent, the Communist Workers' Party of Poland (CWPP), and subsequently the Communist Party of Poland (CPP), aimed to effect a revolt of the masses – a revolution – which would culminate in making the dictatorship of the proletariat a reality. Holding hegemonic power, the Communists would thus be able to carry out Moscow's imperial plans in the guise of Communist slogans and ideals. In that struggle, the communist party active on the territory of the Second Republic of Poland, as well as all sections of the Comintern, relied primarily on the working masses, on the proletariat, and with time found support among the landless and rural smallholders: groups which were susceptible to the most extreme revolutionary slogans. Or was there a place for another force, namely the intelligentsia? What positions with regard to the latter were adopted by the Bolsheviks in Russia, the principal ideologists of the Soviet *mir* and, by virtue of the CWPP/CPP's subordination to Moscow, by the communist parties in Poland? This is precisely what this text is concerned with: the varying, fairly flexible policy of the communists towards the intelligentsia, which nonetheless was always calculated to serve the interests and goals of Moscow. One rather important detail should be noted here. The intelligentsia in question was neither a homogeneous group in terms of its social, political or economic views nor was it a national or religious monolith; on the contrary, it was characterized by numerous dividing lines, which is why applying a uniform yardstick to assess its attitudes towards communism and vice versa would be erroneous. Hence, this study only

outlines and critically discusses the chief directions adopted by the communist party in its treatment of the intelligentsia, as well as the selected modalities of the latter's approach to communism: from negation, through conformist subservience, to total subordination. All the same, it is merely a voice in the scholarly debate that should continue.

Keywords: Communism, communists, intelligentsia, Lenin, Trotsky, Stefan Wyszyński, revolution, crypto-communists, united-fronters, *poputchiki*

Der Kommunismus und die Kommunisten gegenüber der Intelligenz im Polen der Zwischenkriegszeit. Umriss des Problems

Zusammenfassung: Die KPRP und später die KPP als Sektion der Komintern und de facto sowjetische Agenten setzten sich zum Ziel, einen Aufstand der Massen – eine Revolution – durchzuführen, die zur Verwirklichung der Diktatur des Proletariats führen sollte. Dies würde den Kommunisten aufgrund ihrer Hegemonialmacht die Möglichkeit geben, Moskaus imperiale Pläne zu verwirklichen, die in kommunistische Parolen und Ideale gehüllt wurden. In diesem Kampf stützten sich die auf dem Gebiet der Zweiten Republik tätige kommunistische Partei, aber auch alle Sektionen der Komintern, vor allem auf die arbeitenden Massen, auf das Proletariat und später auch auf die Landlosen und Kleinbauern auf dem Lande, die für die extremsten revolutionären Parolen empfänglich waren. Gab es in diesem Arrangement Platz für eine weitere Kraft – die Intelligenz? Welche Haltung nahmen die Bolschewiki in Russland, die wichtigsten Ideologen der Sowjetunion, und – aufgrund der Unterordnung der KPRP/KPP unter Moskau – die kommunistischen Parteien in Polen dazu ein? In diesem Beitrag geht es um die heterogene, recht flexible, aber stets auf die Interessen und Ziele Moskaus zugeschnittene Politik der Kommunisten gegenüber der Intelligenz. Dabei ist ein recht wichtiges Detail zu beachten. Die Intelligenz war weder eine homogene Gruppe in Bezug auf ihre sozio-politisch-ökonomischen Ansichten, noch war sie national oder religiös monolithisch; im Gegenteil, sie war durch zahlreiche Trennlinien gekennzeichnet, so dass es nicht gerechtfertigt ist, einen einzigen Maßstab für die Bewertung ihrer Haltung zum Kommunismus und des Kommunismus ihr gegenüber anzuwenden. Daher werden in diesem Text lediglich die Hauptrichtungen der von Komintern gegenüber der Intelligenz ergriffenen Maßnahmen sowie die ausgewählten Formen der Haltung der Intelligenz gegenüber dem Kommunismus dargestellt und kritisch diskutiert: von einer Haltung der Verweigerung über eine konformistische Unterwürfigkeit bis hin zur totalen Unterordnung. Gleichzeitig ist dieser Text nur eine Stimme in einer wissenschaftlichen Diskussion, die fortgesetzt werden sollte.

Schlüsselwörter: Kommunismus, Kommunisten, Intelligenz, Lenin, Trotzki, Stefan Wyszyński, Revolution, Kryptokommunisten, Einheitsfront-Anhänger, Weggenossen

Komunizm i komuniści wobec inteligencji w międzywojennej Polsce. Zarys problemu

Streszczenie: KPRP, a następnie KPP jako sekcja Kominternu, a *de facto* sowiecka agentura, stawiała sobie za cel przeprowadzenie buntu mas (rewolucji), który miał doprowadzić do urealnienia dyktatury proletariatu. Ta z racji hegemonistycznej władzy komunistów dawałaby im szansę na realizację imperialnych planów Moskwy, osnutych w komunistyczne hasła i ideały. W tej walce komunistyczna partia działająca na terytorium II RP, ale i wszystkie sekcje Kominternu bazowały przede wszystkim na masach pracujących, na proletariacie, a z czasem na bezrolnych i małorolnych mieszkańcach wsi, a więc podatnych na najbardziej skrajne hasła rewolucyjne. Czy w tym układzie było miejsce dla innej siły – inteligencji? Jaki był do niej stosunek zarówno bolszewików w Rosji, głównych ideologów sowieckiego miru, a z racji podporządkowania się KPRP/KPP Moskwie i partii komunistycznych w Polsce? O tym jest rzeczony tekst – o niejednorodnej, dość elastycznej, ale zawsze obliczonej na interes i cele Moskwy polityce komunistów wobec inteligencji. Należy mieć przy tym na uwadze jeden dość istotny szczegół. Rzeczona inteligencja nie była ani grupą jednolitą w kwestii poglądów społeczno-polityczno-gospodarczych, ani narodowościowo czy wyznaniowo monolityczną, wręcz przeciwnie – charakteryzowały ją liczne linie podziałów, co sprawia, że przykładanie jednej miary do oceny jej postaw wobec komunizmu i komunizmu wobec niej jest niezasadne. Dlatego też niniejszy tekst jedynie przedstawia i krytycznie omawia główne kierunki działań kompartii wobec inteligencji, jak również prawne wybrane formy postaw tejsze wobec komunizmu: od postaw negacji, przez konformistyczną usłużność, po całkowite podporządkowanie. Tym samym jest to jedynie głos w naukowej dyskusji, która winna trwać.

Słowa kluczowe: Komunizm, komuniści, inteligencja, Lenin, Trocki, Stefan Wyszyński, rewolucja, kryptokomuniści, jednolitifrontowcy, poputczycy

Dariusz Radziwiłłowicz

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2939-0271>

Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej wobec Związku Sowieckiego w latach 1926–1933 w świetle dokumentów Archiwum Akt Nowych

Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1933 była i nadal pozostaje przedmiotem zainteresowania polskich środowisk historycznych i publicystycznych oraz polityków. O ile zagadnienia wewnętrzne Polski okresu międzywojennego zostały dotychczas dość jednolicie i obiektywnie odtworzone i ocenione, to polityka zagraniczna rządów przedwrześniowych wywołuje wciąż liczne dyskusje i polemiki.

Już w latach II wojny światowej podejmowano próby analizy niektórych zagadnień polskiej polityki zagranicznej okresu międzywojennego. W przypadku polityków obozu narodowego była to ocena krytykująca rządy Piłsudczyków, a w przypadku „sanatorów” – obrona linii polityki polskiej okresu międzywojennego.

W Polsce komunistycznej, ze względu na ograniczenie swobody wypowiedzi, oprócz prac przedstawiających wybrane kierunki polityki zagranicznej nie ukazała się publikacja ujmująca cały obszar działalności polskiej dyplomacji, z wyjątkiem syntez całości dziejów Polski, gdzie polska polityka zagraniczna została potraktowana mniej lub bardziej szczegółowo¹. Do jednych z nielicznych wydanych już u schyłku lat 80. XX w. należy zaliczyć prace Henryka Batowskiego o bogatej faktografii, ujętej w syntetycznej formie, pisanej jednak w okresie ograniczonej swobody publikacji².

Po upadku systemu komunistycznego w 1989 r. zaistniały warunki do nieskrępowanych badań oraz ich publikowania. Ze względu na ograniczone ramy artykułu autor jest

¹ Do wyjątków należą następujące prace: M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976; M. Kamiński, M.J. Zacharias, *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987; J. Krasuski, *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.

² H. Batowski, *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988.

zmuszony do podania opracowań, które były szczególnie przydatne przy opracowywaniu tej publikacji³. Wartościowe ze względu na relacje polsko-sowieckie stanowiły prace m.in. wybitnego znawcy wschodnich zagadnień Wojciecha Materskiego⁴.

Ramy czasowe artykułu określają następujące wydarzenia: dokonanie przez Józefa Piłsudskiego 12 maja 1926 r. zamachu stanu w Polsce i podpisanie 26 stycznia 1934 r. polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji. Zamach majowy nie przyniósł żadnej zmiany w polskiej polityce zagranicznej, jednak miał miejsce w czasie ważnych zmian w układzie sił w Europie, kiedy to rozpoczynała się erozja systemu bezpieczeństwa stworzonego traktatem wersalskim oraz pierwszymi sojuszami lat powojennych. Natomiast deklaracja o nieagresji z Niemcami to punkt zwrotny w polskiej polityce zagranicznej, oznaczający dalsze oziębienie stosunków polsko-francuskich oraz odejście od polityki zbliżenia ze Związkiem Sowieckim.

Wstęp

Należy zaznaczyć, że celem autora nie było przedstawienie w sposób merytoryczny dziejów polskiej polityki zagranicznej, a wyszukanie w Archiwum Akt Nowych (dalej: AAN) dokumentów odnoszących się do polskiej polityki zagranicznej w latach 1926–1933, dokonanie ich charakterystyki i analizy oraz wyłonienie z tej dokumentacji najważniejszych problemów stojących przed polską dyplomacją w tamtym okresie.

Nie zawsze założona koncepcja mogła być zrealizowana, ponieważ niektóre fakty historyczne znajdują tylko minimalne odzwierciedlenie w mocno przetrzebionej dokumentacji. W takich sytuacjach autor ograniczał się tylko do danych ilościowych dotyczących tych dokumentów i posiłkował się innymi, już opublikowanymi.

Artykuł jest próbą wglądu w całość dokumentów znajdujących się w AAN, dotyczących polskiej polityki zagranicznej w latach 1926–1933 wobec Związku Sowieckiego. We wszystkich wykorzystanych w tym artykule zespołach akt dyplomatycznych przeważa korespondencja. Wśród niej wysuwa się na czoło ilościowo i pod względem wartości

³ *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939*, t. I: 1918–1932, red. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1989; *Historia dyplomacji polskiej*, red. G. Labuda, t. IV: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995; S. Sierpowski, *Polityka zagraniczna Polski międzywojennej*, seria: Dzieje Narodu i Państwa Polskiego, Warszawa 1994; W. Roszkowski, *Historia Polski 1914–1994*, Warszawa 1995; S. Gregorowicz, M.J. Zacharias, *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995; W. Rezmer, *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012, s. 149–156. Na temat postulatów badawczych odnośnie do dziejów polityki zagranicznej i dyplomacji Drugiej Rzeczypospolitej zob. M. Kornat, *Polityka zagraniczna*, https://rcin.org.pl/i/pan/Content/141363/WA303_176233_II9357-22_Kornat.pdf (dostęp: 8 IX 2022).

⁴ Szczególnie: W. Materski, *Na widocie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005; idem, *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.

źródłowej jej specyficzny dla resortu spraw zagranicznych rodzaj – raporty polityczne, ekonomiczne, prasowe, także ogólne łączące w sobie cechy trzech pierwszych rodzajów źródeł. Również szczególną formą korespondencji, występującą jednak już mniej licznie, są noty słowne, *aide-mémoire*⁵ i inne, dalej szyfry (ściślej: rozszyfrowane już teksty depesz szyfrowych). Liczne są w zespołach notatki, opracowania, memoriały, protokoły i występujące najczęściej w Wydziale Organizacji Międzynarodowych powielone lub drukowane wydawnictwa Ligi Narodów. Zdarzają się też druki ulotne i reklamowe oraz odbitki fotograficzne.

Oceniając przydatność powyższych materiałów, należy stwierdzić, że w AAN znajdują się dokumenty przedstawiające całokształt polityki zagranicznej Polski. Oczywiście trzeba podkreślić, że żaden z zespołów nie jest kompletny. Mimo tych braków można jednak zrekonstruować, przynajmniej w zarysie, najważniejsze kierunki polskiej polityki zagranicznej, także wobec Związku Sowieckiego.

W artykule przedstawiono przede wszystkim polski punkt widzenia na problemy polsko-sowieckie. Jeśli treść dokumentów na to pozwalała, dokonywano prezentacji stanowisk innych państw, niejednokrotnie przeciwstawnych interesom Polski. W opracowaniu wykorzystano głównie akta dyplomatyczne Ministerstwa Spraw Zagranicznych (dalej: MSZ) i polskich placówek dyplomatycznych oraz konsularnych z lat 1926–1933 znajdujących się w AAN.

Zamach majowy oraz pierwsze rokowania na temat paktu o nieagresji

Po przejściu pełni władzy w maju 1926 r. Piłsudski zdawał sobie sprawę, że fakt ten natychmiast wywoła falę pogłosek i spekulacji na temat zaborczych planów Polski w stosunku do Związku Radzieckiego, Litwy i Czechosłowacji. Marszałek rozpoczął więc od manifestacyjnego podkreślenia, że polityka Rzeczypospolitej nie ulega zmianie i że będzie jak najbardziej pokojowa. Odpowiadała temu też nominacja na ministra spraw zagranicznych Augusta Zaleskiego – zawodowego dyplomaty, odznaczającego się ostrożnością i umiarkowaniem, dobrze widzianego w środowisku Ligi Narodów w Genewie. Nic nie wskazuje na to, aby w inicjatywie Piłsudskiego opanowania sterów rządu w Polsce można było doszukać się jakichkolwiek wpływów zagranicznych, w szczególności brytyjskich. Teza, że wypadki majowe podsyłała strona brytyjska, zrodziła się w Związku

⁵ *Aide-mémoire* (z jęz. franc. ‘pomoc dla pamięci’) – nota pozbawiona danych nadawcy i adresata oraz podpisu i pieczęci, stanowiąca nieoficjalny i pozbawiony jakiegokolwiek mocy urzędowej komunikat przekazywany osobiście lub doręczany korespondencyjnie po zakończeniu rozmów (lub podczas ich trwania) przez przedstawicieli służby dyplomatycznej lub wysokiej rangi urzędnika państwowego. Wiarygodność treści zawartej w *aide-mémoire* opiera się wyłącznie na osobie wręczającej. Nota oznaczona jest nagłówkiem „*Aide-mémoire*” i może prezentować stanowisko, zamierzenia, zestaw tez lub problemów czy też szkic ewentualnego porozumienia, które były lub będą przedmiotem bardziej szczegółowych negocjacji.

Sowieckim, który skłonny był widzieć w Piłsudskim narzędzie obcych wpływów⁶. Należy pamiętać o głębokim urazie Piłsudskiego do polityki brytyjskiej, spowodowanym stanowiskiem Wielkiej Brytanii w czasie wojny Polski z Rosją bolszewicką⁷, jak również wysiłkami na konferencji w Lokarno, zmierzającymi do osłabienia automatyzmu działania sojuszu polsko-francuskiego. Poza tym nie nastąpiło bezpośrednio żadne zbliżenie polityczne między Wielką Brytanią a Polską, które mogłoby być naturalną konsekwencją czynnego zaangażowania się Wielkiej Brytanii po stronie Piłsudskiego. Marszałek podchodził do Anglii z widoczną rezerwą. Rozmawiając w 1927 r. z posłem RP w Londynie Konstantym Skirmuntem⁸, dał mu instrukcję, aby „nie rzucać się Anglikom na szyję, lecz by tak postępować, aby oni sami poczuli potrzebę bliższych z nami stosunków”⁹. Polityka wobec Związku Sowieckiego miała być kontynuacją polityki byłego ministra spraw zagranicznych Aleksandra Skrzyńskiego¹⁰.

Zagadnienie inspiracji zagranicznych przewrotu majowego znajduje odzwierciedlenie w kilku dokumentach AAN – w odniesieniu do stosunków polsko-radzieckich można wyróżnić jeden dokument. Jest to raport posła RP w Moskwie do ministra spraw zagranicznych Augusta Zalewskiego¹¹, w którym poseł Stanisław Patek streścił odczyt znanego radzieckiego publicyisty Karola Radka¹², zatytułowany *Czy grozi nam nowa interwencja*. Wygłoszony 27 września w Moskwie tekst dotyczył następstw zewnętrznych przewrotu majowego. Z tego dokumentu wynika, że dojście Piłsudskiego do władzy wywołało zaniepokojenie w sowieckich kołach rządowych. Radek w przewrocie majowym podkreślił przede wszystkim aspekty międzynarodowe: „Piłsudski uzależnił swą politykę po kolei od sztabu japońskiego, austriackiego, potem od francuskiego, obecnie, gdy

⁶ Raport Stalina na 17 Zjeździe partii, 26 I 1934, [w:] J. Stalin, *Voprosy Leninizma*, Moskwa 1945.

⁷ Szerzej: A. Nowak, *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.

⁸ Konstanty Skirmunt (ur. 30 sierpnia 1866 r. w majątku Mołodów k. Kobrynia, zm. 24 lipca 1949 r. w Wałbrzychu) – polski polityk i dyplomata.

⁹ Cyt. za: P. Wandycz, *August Zaleski Minister Spraw Zagranicznych 1926–1932 w świetle wspomnień i dokumentów*, seria: Biblioteka Kultury, vol. 317, Paryż 1980, s. 35.

¹⁰ Aleksander Józef Skrzyński (ur. 19 marca 1882 r. w Zagórzanach, zm. 25 września 1931 r. pod Ostrowem Wielkopolskim) – polski prawnik, polityk, prezydent RP na uchodźstwie. W rządzie Władysława Sikorskiego (1923) objął Ministerstwo Spraw Zagranicznych. Po upadku rządu przebywał w Londynie 27 lipca 1924 r. został ponownie powołany na urząd ministra spraw zagranicznych w rządzie Władysława Grabskiego. Na tym stanowisku podpisał 2 października 1924 r. w Genewie protokół w sprawie pokojowego regulowania sporów międzynarodowych, mający zapobiegać agresji. W kolejnym rządzie objął 20 listopada 1925 r. urząd premiera, który sprawował do 5 maja 1926 r.

¹¹ August Zaleski (ur. 30 września 1883 r. w Warszawie, zm. 7 kwietnia 1972 r. w Londynie) – polski polityk i dyplomata, dwukrotny minister spraw zagranicznych. Po przewrocie majowym w 1926 r. był we wszystkich rządach RP do roku 1932 ministrem spraw zagranicznych. Na tym stanowisku podpisał m.in. konwencję w sprawie niewolnictwa, pakt Brianda-Kellogga (których Polska była jednym z państw założycielskich), traktat handlowy z Niemcami, pakt o nieagresji z ZSRR.

¹² Radek Karol, właśc. Karol Sobelsohn (ur. 21 października 1885 r. we Lwowie, zm. 19 maja 1939 r. w Wierchnieuralsku) – działacz komunistyczny, aktywny w polskim, rosyjskim i niemieckim ruchu rewolucyjnym przed I wojną światową, międzynarodowy przywódca komunistyczny, polityk bolszewicki, dziennikarz i publicysta pochodzenia żydowskiego.

Francja nie ma powodów do wystąpienia przeciw ZSRR, od angielskiego”. Jak wskazał Radek, zamach majowy został dokonany za *argent de poche*¹³ rządu angielskiego, ale które mogą być tylko banki angielskie lub amerykańskie¹⁴. Następnie po lekceważącej charakterystyce postaci Piłsudskiego („jest on przede wszystkim przedstawicielem zdeklasowanej oficerskiej cyganerii”¹⁵) stwierdził, że ten raz jeszcze chce zawojować Rosję, przygotowuje się metodycznie i pragnie rozpocząć ją przez zagarnięcie Litwy. Były to jednak płonne obawy. Jak wynika z pamiętników Zalewskiego, aby przekonać Związek Sowiecki o bezpodstawności zaniepokojenia agresywną polityką polską, Piłsudski zorganizował spotkanie, zapraszając na kolację Piotra Wojkowa – posła radzieckiego w Warszawie¹⁶. „Jak tylko usiedliśmy przy stole, Piłsudski wziął byka za rogi mówiąc: »Przypuszczam, że w waszym kraju wiele osób podejrzewa mnie o przygotowywanie nowej wojny przeciw Rosji. Jeśli tak jest, to mogę tylko stwierdzić, że ci ludzie muszą mnie uważać za głupca. Co za interes może mieć Polska w wojnie w ogóle«”¹⁷. Następnie wskazał na absurdalność tego typu przypuszczeń. Wojkow był wyraźnie zdumiony tak gwałtowną argumentacją, ale – według słów Zalewskiego – „trudno było powiedzieć, czy naprawdę w szczerłość tych zapewnień wierzył”¹⁸.

Dowodem nieufności Moskwy do nowych przywódców polskich były wypisy z prasy radzieckiej, w których roiło się od artykułów nie zawsze obiektywnie podchodzących do polityki polskiej. Szczególnie dużo miejsca sprawom polskim poświęciły gazety w Ukraińskiej Socjalistycznej Republice Radzieckiej. Świadczą o tym raporty Konsulatu Generalnego RP w Charkowie, jak np. raport *O stosunku prasy Ukrainy Sowieckiej do Polski* z 6 października 1926 r.¹⁹ Dowiadujemy się z niego, że prasa ukraińska przejawiała stosunki w Małopolsce Wschodniej oraz w województwach kresowych o przeważającej ludności ukraińskiej i białoruskiej. W ramach ogólnej polityki polskiej pacyfikacja granicy wschodniej była zadaniem najpilniejszym. Temu celowi podporządkowano w pewnym sensie także politykę wewnętrzną. Odpowiadała temu nominacja na posła do Moskwy zaufanego dyplomaty Stanisława Patka z poleceniem podjęcia rokowań o pakt o nieagresji, zaproponowanych wcześniej przez Georgija Cziczerina podczas wizyty

¹³ *Argent de poche* (z jęz. franc. ‘kieszonkowe’) – tu: ‘za drobne’.

¹⁴ AAN, Akta MSZ, t. 6660, k. 65–66.

¹⁵ *Ibidem*.

¹⁶ Piotr Łazariewicz Wojkow (ur. 13 sierpnia 1888 r. w Kerczu, zm. 7 czerwca 1927 r. w Warszawie) – rewolucjonista, bolszewik, dyplomata sowiecki. Od 1924 r. poseł pełnomocny ZSRR w Polsce, jednocześnie radziecki przedstawiciel w negocjacjach w sprawie zwrotu polskiego mienia (na mocy traktatu ryskiego). W historii zasłynął jednak jako jeden z głównych realizatorów mordu na carze Mikołaju II i jego najbliższych. Powszechnie wiadomo było o jego udziale w tej zbrodni, tym bardziej więc stanowił obiekt nienawiści ze strony rosyjskich środowisk antyrewolucyjnych. Zob. szerzej: *Posel ZSRR Piotr Wojkow zamordowany przez białogwardzistę*, <https://muzhp.pl/pl/e/1452/posel-zsrr-piotr-wojkow-zamordowany-przez-bialogwardziste> (dostęp: 24 V 2023).

¹⁷ Cyt. za: P. Wandycz, op. cit., s. 35.

¹⁸ *Ibidem*.

¹⁹ AAN, Akta MSZ, t. 6744, k. 17.

w Warszawie w 1925 r. Wznowienie pertraktacji radziecko-polskich nastąpiło wiosną 1927 r. (toczyły się one w Moskwie do końca marca).

Odnosnie do powyższego zagadnienia w AAN w Zespole Akt Ambasady RP w Moskwie znajdują się cztery dokumenty. Są to: raport Patka do Zaleskiego z 8 czerwca 1927 r.²⁰, raport Patka do Zaleskiego z 9 września 1927 r.²¹, raport Patka do Zaleskiego z 16 września 1927 r.²² i raport Patka do Zaleskiego z 20 września 1928 r.²³ Zespół Akt Ambasady RP w Moskwie nie należy do najlepiej zachowanych spośród wszystkich zespołów akt polskich placówek dyplomatycznych i konsularnych okresu międzywojennego. Jest bowiem niekompletny, a wiele ocalałych dokumentów przedstawia wartość mniej znaczącą. Dokumenty dotyczące rozmów o nieagresji stanowią kopie pism w nie najlepszym stanie, przeważają luźne maszynopisy. Są to zapisy rozmów między Patkiem a Cziczerinem. Wynika z nich, że najmniej strawnym dla Rosjan był problem łączności paktu polsko-radzieckiego z paktami ZSRR z Finlandią, Estonią i Łotwą, jak również arbitraż. Cziczerin wyraził pogląd, że Polska tworzy front od Morza Białego do Morza Czarnego ostrzem zwróconym przeciwko ZSRR i że chce spełniać wobec Związku Radzieckiego bojową awangardę Europy, przede wszystkim Wielkiej Brytanii. Piłsudskiemu nie chodziło o zawarcie układu o nieagresji²⁴, gdyż antyradzieckość dyktowała mu niewiarę w jego możliwość i skuteczność, lecz o poszukiwanie efektu zewnętrznego. Patek nadawał się jak najbardziej do roli negocjatora utrudniającego ostateczne porozumienie, zwłaszcza w obliczu nieustępliwego partnera. Nic dziwnego, że tak prowadzone rokowania nie przyczyniły się do rozwiązania zakorzenionej nieufności.

Zabójstwo posła sowieckiego Piotra Wojkowa

Owa nieufność wyraźnie zarysowała się na tle zabójstwa Piotra Wojkowa – posła sowieckiego w Warszawie. To wydarzenie całkowicie przypadkowo zbiegło się z zerwaniem stosunków dyplomatycznych między Związkiem Sowieckim a Wielką Brytanią. Strona sowiecka wiązała te wydarzenia przyczynowo, doszukując się szerokiej koalicji antysowieckiej i uzgodnionego prowokowania wojny przeciwko pierwszemu państwu socjalistycznemu.

Między Moskwą a Warszawą nastąpiła wymiana not dyplomatycznych, które w AAN znajdują odzwierciedlenie w następujących dokumentach: raport Patka do Zaleskiego

²⁰ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 107.

²¹ Ibidem, k. 258.

²² Ibidem, k. 267.

²³ Ibidem, k. 282.

²⁴ A. Zaleski, *Przemowy i deklaracje*, t. I, Warszawa 1929, s. 5–20.

z 7 czerwca 1927 r.²⁵, nota Patka do Litwinowa z 9 czerwca 1927 r.²⁶, notka *Nastroje sowieckie po zabójstwie Pośła Wojkowa* z 14 czerwca 1927 r.²⁷, raport Patka do Zaleskiego z 18 czerwca 1927 r.²⁸, raport Patka do Zaleskiego z 26 lipca 1927 r.²⁹, nota Patka do komisarza ludowego spraw zagranicznych z 25 lipca 1927 r.³⁰ i raport Patka do Zaleskiego z 28 sierpnia 1927 r.³¹

Większość wymienionych dokumentów znajduje się w Zespole Akt Ambasady RP w Moskwie i prezentuje dość znaczną wartość. Z ich treści wynika, że rząd radziecki winą za zabójstwo Wojkowa obciążył rząd polski, twierdząc, iż nie podjął on wystarczających środków w celu ukrócenia działalności białogwardyjskich ugrupowań³². Rząd radziecki domagał się od władz polskich, po pierwsze, podjęcia niezbędnych kroków w celu dokładnego wyjaśnienia sprawy i surowego ukarania winnych zabójstwa, w szczególności bezpośredniego sprawcy; po drugie, dopuszczenie *chargé d'affaires* ZSRR w Warszawie Aleksandra Uljanowa lub innego przedstawiciela radzieckiego do udziału w śledztwie; po trzecie, podjęcia energicznych kroków w celu wydalenia poza granice Polski członków kontrrewolucyjnych terrorystycznych organizacji białogwardyjskich³³.

Reakcja rządu polskiego zawarta w nocie Patka do Litwinowa z 9 czerwca 1927 r.³⁴ wskazuje, że strona polska w czynie Borysa Kowerdy (zabójcy Wojkowa) dopatrywała się jedynie aktu indywidualnego. Argumentem dla sprawy polskiej była rezygnacja Wojkowa z proponowanej mu ochrony osobistej. Z raportu Patka do Zaleskiego z 12 czerwca 1927 r. wynika, że w polskim MSZ niezupełnie zdawano sobie sprawę z napięcia, jakie w ZSRR wywołało zabójstwo pośła radzieckiego. W instrukcji przesłanej Patkowi zalecano przygotować „sfery radzieckie” do łagodnego wyroku z uwagi na „zwykły sąd polskim sentymentalizm wobec kobiet i dzieci”³⁵. Patek ostrzegął polski MSZ, że zbyt łagodne ukaranie sprawcy zabójstwa zostanie odczytane przez rząd sowiecki jako niezycziwą demonstrację przeciwko ZSRR.

Aby doprowadzić do zakończenia konfliktu powstałego w związku z zabójstwem Wojkowa, dyplomacje polska i sowiecka poszły na kompromis. W polskiej nocie z 25 lipca stwierdzono, że: 1) sprawa Kowerdy została przekazana przez władze polskie sądowi doraźnemu, co uniemożliwiło dopuszczenie przedstawiciela radzieckiego do śledztwa.

²⁵ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 101–105.

²⁶ Ibidem, k. 109.

²⁷ Ibidem; także: Akta MSZ, t. 6661, k. 253.

²⁸ AAN, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 146.

²⁹ Ibidem, k. 203.

³⁰ Ibidem, k. 202.

³¹ Ibidem; także: Akta J. A. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 15–19.

³² Ibidem, Ambasada Moskwy, t. 55, k. 101.

³³ Ibidem.

³⁴ Ibidem, k. 103.

³⁵ Ibidem, k. 125–126.

Wyrokiem tego sądu z 15 czerwca 1927 r. zabójca został skazany na karę dożywotniego więzienia; 2) prezydent RP odmówił zastosowania prawa łaski; 3) rozprawa sądowa nie ustaliła związku Kowerdy z jakimikolwiek organizacjami monarchistycznymi lub terrorystycznymi, wobec czego zobowiązania wynikające z art. V traktatu ryskiego i protokołu dodatkowego z października 1921 r., dotyczące organizacji emigracyjnych, w tym przypadku nie mają bezpośredniego zastosowania; 4) władze polskie zobowiązują się rozpatrzyć i odpowiednio zareagować na zarzuty postawione przez stronę radziecką, dotyczące istnienia i działalności białogwardyjskich, terrorystycznych organizacji emigracyjnych, gdyby zarzuty te okazały się prawdziwe; 5) rząd polski wyraża nadzieję, że zabójstwo sowieckiego posła nie powstrzyma dążenia obu państw do stałego polepszenia stosunków między nimi.

Po przyjęciu warunków rządu sowieckiego³⁶ 16 sierpnia 1927 r. MSZ opublikowało w „Monitorze Polskim” komunikat, w którym zapowiadano zobowiązanie rosyjskich stowarzyszeń emigracyjnych do zamykania czasopism tych organizacji oraz wydalenie ich działaczy w wypadku działalności niezgodnej z zobowiązaniami polski wynikającymi z art. V traktatu rosyjskiego. W efekcie ograniczono aktywność białej emigracji rosyjskiej w Polsce, co doprowadziło do pewnego odprężenia między Moskwą i Warszawą. Przerwane rokowania w sprawie paktu o nieagresji zostały znów podjęte, ale nadal nie posunęły się naprzód. Stopowała je Warszawa. Roman Knoll – p.o. ministra spraw zagranicznych RP pisał 12 września 1927 r. do Patka: „Wydaje mi się, a rozumiem, że jest to także zdanie pana marszałka, że rokowania moskiewskie osiągnęły możliwie najlepszy rezultat, to znaczy, że doszły we właściwym momencie do właściwego punktu, ani krok za daleko”³⁷. Faktycznie więc rokowania zawieszono. Dlatego też nie wywarło na nie wpływu zaostrzenie jesienią 1927 r. związane z napięciem między Litwą a Polską, zerwanie umów handlowych przez posła Patka oraz nieudany zamach 4 maja 1926 r. na Aleksiego Lizariewa, przedstawiciela handlowego Związku Sowieckiego w Warszawie.

Pogorszenie atmosfery w stosunkach między Polską a Związkiem Sowieckim odzwierciedla kilka dokumentów, m.in. raport Patka do Zaleskiego z 31 stycznia 1928 r. w sprawie przyczyn zerwania rozmów handlowych przez stronę polską³⁸. Z dokumentu dowiadujemy się, że 24 stycznia, przed przyjazdem polskiej delegacji, rozpoczął się w Moskwie proces przeciwko ks. Teofilowi Skalskiemu, proboszczowi parafii św. Aleksandra w Kijowie, oskarżonemu o działalność polityczną niezgodną z ustawodawstwem radzieckim i szpiegowanie na rzecz państwa ościennego³⁹. Interwencje Patka w Ludo-

³⁶ Szerzej: M. Leczyk, op. cit., s. 175.

³⁷ *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, t. V: *Maj 1926 – grudzień 1932*, oprac. T. Cieślak, przy współud. H. Adalińskiej, Warszawa 1966, dok. 117, s. 223.

³⁸ AAN, Akta J. Al. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 53.

³⁹ Przewód sądowy nie potwierdził zarzutów szpiegowstwa. Ks. Skalski został skazany za działalność polityczną niezgodną z ustawodawstwem radzieckim i skierowaną przeciwko władzy radzieckiej.

wym Komisariacie Spraw Zagranicznych ZSRR (dalej: LKSZ) o odroczenie procesu i dopuszczenie przedstawicieli Polski do wspólnego rozpatrywania aktu oskarżenia oraz decydowania o dalszym kierunku śledztwa nie dały oczekiwanych rezultatów. LKSZ spowodował jedynie, że od 25 stycznia 1928 r. rozprawa odbywała się przy drzwiach zamkniętych, co wywołało oburzenie Patka⁴⁰. On i członkowie delegacji polskiej uznali, że rozpoczęcie procesu tuż przed ich przyjazdem oraz samo oskarżenie o szpiegostwo w kontakcie z członkami poselstwa i konsulatów (co było powodem prowadzenia rozprawy przy drzwiach zamkniętych), a także podanie tego faktu do publicznej wiadomości, stanowią akt nieprzyjazny w stosunku do Polski. W związku z tym delegacja polska postanowiła nie rozpoczynać rozmów. Nie nawiązując nawet kontaktu z LKSZ, 30 stycznia dyplomaci opuścili Moskwę, udając się do Warszawy.

Innym dokumentem świadczącym o pogorszeniu klimatu politycznego między Polską a ZSRR jest raport Konsulatu Generalnego RP w Mińsku (bez daty), dotyczący zbiórki zboża na rzecz włościan białoruskich w Polsce⁴¹. Zawarto w nim wyniki zbiórki zboża dla „uciemnionych braci z za kordonu”. Cała akcja według konsula miała charakter zdecydowanie propagandowy.

W lutym 1928 r. pojawiła się sprawa Białoruskiej Robotniczo-Włościańskiej Hromady, która powstała w czerwcu 1925 r. Organizacja mniejszości białoruskiej w Polsce stała się obiektem represji ze strony władz polskich. W styczniu 1928 r. policja dokonała masowych aresztowań jej działaczy, a w marcu tegoż roku zakazano Hromadzie dalszej działalności⁴². Te represje wobec działaczy Hromady spotkały się z protestem różnych środowisk Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad. Są one odzwierciedlone w depeszy Konsulatu Generalnego RP w Mińsku do MSZ z 17 stycznia 1928 r.⁴³ Depesza podaje treść protestów przedstawicieli sowchozów i białoruskiej „agronomii” społecznej, które napłynęły do konsula w Mińsku „przeciw nadchodzącej rozprawie obszarników polskich, inspirowanej przez defensywę polską przeciw sądom nad członkami Hromady”⁴⁴.

Nieudany zamach na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa

Wydarzeniem, które spowodowało wzrost napięcia w stosunkach polsko-radzieckich, był zamach na życie przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa. W tej sprawie w dokumentach AAN znajdują się: nota posła ZSRR

⁴⁰ AAN, Akta J. A. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 53.

⁴¹ AAN, Akta MSZ, t. 6661, k. 206–207.

⁴² Zimą 1928 r. przed Sądem Okręgowym w Wilnie odbył się proces centralnych ogniw Hromady. Z 56 osób postawionych przez sądem 37 skazano na kary więzienia od 4 do 12 lat.

⁴³ AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 9–11.

⁴⁴ Ibidem.

w Warszawie Dmitrija Bogomołowa do ministra spraw zagranicznych RP A. Zaleskiego z 5 maja 1928 r.⁴⁵, nota ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR G. Cziczierina do posła RP w Moskwie S. Patka, uzasadniająca żądanie położenia kresu działalności białogwardyjskich organizacji terrorystycznych w Polsce z 7 maja 1928 r.⁴⁶, nota ministra spraw zagranicznych RP A. Zaleskiego do ludowego komisarza spraw zagranicznych ZSRR G. Cziczierina w sprawie zamachu na A. Lizarowa z 25 maja 1928 r.⁴⁷, nota posła RP w Moskwie S. Patka do G. Cziczierina w sprawie zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom poselstwa ZSRR w Warszawie z 21 czerwca 1928 r.⁴⁸ oraz depecha Patka do Zaleskiego z 14 lipca 1928 r. w sprawie przygotowania listy białogwardzistów, którzy mają być wysłani z granic Polski⁴⁹.

Powyższe dokumenty znajdują się w zespole akt MSZ Ambasady w Moskwie. W nocy z 5 maja do polskiego MSZ władze radzieckie przekazały, że 4 maja dokonano nieudanego zamachu na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie Aleksieja Lizarowa. Zamachowcem okazał się Jerzy Wojciechowski – członek białogwardyjskiej organizacji antybolszewickiej. W związku tym, że zamach miał miejsce w pobliżu poselstwa radzieckiego oraz w czasie kiedy Bogomołow codziennie wyjeżdżał na spacer, strona radziecka uznała, iż celem zamachu miał być radziecki poseł. Rządowi polskiemu zarzucono tolerancję w stosunku do działalności emigracyjnych organizacji antybolszewickich, wskutek czego mogły one bezkarnie przeprowadzać akcje wymierzone przeciwko obywatelom radzieckim⁵⁰.

W kolejnej nocy wystosowanej przez ludowego komisarza spraw zagranicznych G. Cziczierina do Patka z 7 maja 1928 r. zarzucano rządowi polskiemu niepodjęcie odpowiednich kroków celem zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom radzieckiego poselstwa. Podkreślono, że sprzyjająca atmosfera dla terrorystycznej działalności białej emigracji oraz brak odpowiednich posunięć władz polskich w celu ukrócenia tego rodzaju aktywności powodują, że „Polska stała się areną terrorystycznej walki ze Związkiem Radzieckim emigracyjnych organizacji otrzymujących pomoc i środki materialne z niejasnych źródeł, zainteresowanych w stworzeniu komplikacji między ZSRR a innymi państwami”⁵¹. Oskarżono władze polskie o tolerowanie wystąpień białoemigracyjnej prasy, która wręcz „gloryfikowała sprawców zamachu”. Wskazano również, że sytuacja ta prowadzi do bezpośredniego zagrożenia stosunków między ZSRR z Polską.

21 czerwca Patek przekazał na ręce Cziczierina odpowiedź rządu polskiego. Nawiązując do komunikatu z 14 sierpnia 1927 r., poinformowano władze sowieckie, że zostały

⁴⁵ Ibidem, k. 347.

⁴⁶ Ibidem, k. 343.

⁴⁷ Ibidem, k. 365.

⁴⁸ Ibidem, k. 132–134.

⁴⁹ Ibidem, k. 151.

⁵⁰ Ibidem, k. 347.

⁵¹ Ibidem, k. 343.

zamknięte Komitet Rosyjski i Stowarzyszenie Młodzieży Rosyjskiej oraz wydalono poza granice Polski przewodniczącego Komitetu Rosyjskiego. Jednocześnie rząd polski złożył protest przeciw odczytaniu przez ludowego komisarza spraw wojskowych i morskich ZSRR Klimenta Woroszyłowa rozkazu o nadaniu Orderu Czerwonego Sztandaru Stanisławowi Łańcuckiemu⁵², byłemu posłowi do sejmu polskiego. Łańcucki został skazany za działalność antypaństwową i przebywał wówczas w więzieniu. Natomiast Rewolucyjna Rada Wojenna ZSRR order ten nadała mu za „bohaterską walkę pod sztandarem braterstwa robotników i włościan Związku Socjalistycznych Republik Rad i Polski”⁵³. Podkreślono przy tym, że nie jest to jedyny z nieprzyjaznych aktów wobec Polski. Jako przykład „agitacji oficjalnych przedstawicieli rządu ZSRR lub też poszczególnych republik” wymieniono sprawę Aleksandra Czerwiakowa. 7 listopada 1927 r. Czerwiakow – prezes Centralnego Komitetu Wykonawczego Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Rad w obecności innych członków rządu w czasie obchodów rocznicy rewolucji październikowej pozdrowił demonstrantów okrzykiem w języku polskim „Niech żyje Polska Republika Rad!”⁵⁴. Władze polskie uznały to jako „nawoływanie do obalenia istniejącego w Rzeczypospolitej Polskiej ustroju”. W końcowej części polskiej noty oświadczone, że rząd polski niezłomnie dąży do zapewnienia nie tylko dobrych stosunków polsko-radzieckich, ale również bezpieczeństwa osobistego członków poselstwa ZSRR w Polsce. Zaznaczono przy tym, że zagwarantowanie pełnego bezpieczeństwa przedstawicielom ZSRR jest rzeczą trudną, ponieważ „wzajemne stosunki mierzy rządem ZSRR a kilkumilionową rzeszą emigrantów rosyjskich, zmuszonych do przebywania poza granicami ZSRR, stwarzają podnieconą atmosferę wśród nich, na której tle powstają nie tylko w Polsce, ale i w innych państwach godne pożałowania czyny poszczególnych jednostek z grona emigracji”⁵⁵. Zapewniono też rząd rosyjski, że podjęte zostaną wszelkie niezbędne kroki dla zapewnienia bezpieczeństwa pracownikom poselstwa ZSRR do przydzielenia ochrony osobistej włącznie.

Konflikt powstały w związku z zamachem na Lizarowa został zakończony w wyniku podjętych kroków przez władze polskie oraz wobec niewysuwania dalszych żądań przez stronę radziecką. Jerzy Wojciechowski na mocy wyroku Warszawskiego Sądu Okręgowego został skazany na 10 lat więzienia.

⁵² Stanisław Łańcucki (ur. 6 listopada 1882 r. w Grochowcach, zm. 20 września 1937 r. w Moskwie) – polski polityk socjalistyczny (PPSD) i komunistyczny (KPRP/KPP), poseł na Sejm Ustawodawczy oraz Sejm I kadencji w II Rzeczypospolitej. 20 września 1937 r. został skazany na śmierć przez Kolegium Wojskowe Sądu Najwyższego ZSRR za „udział w polskiej nacjonalistycznej organizacji terrorystycznej”.

⁵³ AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 343.

⁵⁴ Ibidem, k. 263.

⁵⁵ Ibidem.

Antypolskie wystąpienie przewodniczącego Prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu Nikołaja Bucharina na VI Kongresie III Międzynarodówki

Kolejnym incydentem, który wywołał polemikę pomiędzy Ludowym Komisariatem Spraw Zagranicznych a polskim MSZ, było wystąpienie przewodniczącego Prezydium Komitetu Wykonawczego Kominternu Nikołaja Bucharina na VI Kongresie III Międzynarodówki. W swoim przemówieniu Bucharin stwierdził, że Komunistyczna Partia Polski w wypadku wojny z ZSRR stanie się jednym z najważniejszych „instrumentów”, jakim będzie rozporządzał. W AAN odnośnie do tego aspektu znajdują się następujące dokumenty: raport Patka do Zaleskiego z 24 lipca 1928 r., poświęcony wystąpieniu Bucharina⁵⁶, nota Patka do Cziczeryna z 26 lipca 1928 r. dotycząca protestu rządu polskiego przeciw fragmentowi przemówienia dotyczącemu Polski⁵⁷ oraz depeusza Patka do Zaleskiego w sprawie stanowiska LKSZ odnośnie do protestu polskiego MSZ⁵⁸.

Z dokumentów wynika, że III Międzynarodówka – według Bucharina – pragnie powierzyć Polskiej Partii Komunistycznej (na wypadek wojny między ZSRR i Polską) ważną rolę. Dlatego też Bucharin apelował o specjalne pełnomocnictwa dla Komitetu Wykonawczego III Międzynarodówki w celu zabezpieczenia jedności Polskiej Partii Komunistycznej. „Lepiej będzie o ile w czasie wojny będziemy mieli do czynienia z jedną partią z prawdziwymi robotnikami na czele, którzy w czasie wojny będą jako żołnierze rewolucji walczyć z odwagą po naszej stronie”⁵⁹. 26 lipca Patek złożył w LKSZ protest rządu RP przeciw fragmentowi przemówienia Bucharina dotyczącym Polski, uważając je za „jaskrawe naruszenie art. V traktatu ryskiego”. LKSZ odrzucił jednak protest, twierdząc, że „rząd sowiecki nie może przyjąć na siebie odpowiedzialności ani za III Międzynarodówkę, ani za sowiecką partię komunistyczną”⁶⁰.

Ostatecznie sprawa ta, jak i wiele innych mniej znaczących incydentów, mających miejsce w Polsce i w Związku Sowieckim, kończyła się na polemice dyplomatycznej, bez podejmowania radykalnych środków, które mogłyby wpłynąć na poprawę pogarszającego się klimatu w stosunkach między krajami. Prowadziło to do zamieszania w prasie obu państw szeregu artykułów, które w efekcie antagonizowały opinię publiczną. Patek w raporcie do ministra Zaleskiego z 26 września 1928 r., wskazując na niekorzystną atmosferę w stosunkach polsko-sowieckich, opowiadał się za „koniecznością pokojowego współżycia ze wschodnim sąsiadem, specyfikowaniem napiętej atmosfery i wyjściem

⁵⁶ Ibidem, k. 164.

⁵⁷ Ibidem, k. 168–171.

⁵⁸ Ibidem, k. 194.

⁵⁹ Ibidem, k. 164.

⁶⁰ Ibidem, k. 194.

z chwilowego impasu⁶¹. Taką też linię postępowania przyjęła w najbliższym czasie stro-
na polska.

Pakt Brianda-Kelloga

Okazję do ułożenia bardziej poprawnych stosunków ze wschodnim sąsiadem stwa-
rzało podpisane w sierpniu 1928 r. paktu Brianda-Kelloga⁶² o potępieniu wojny jako
środka załatwiania sporów międzynarodowych. Ani w Polsce, ani w ZSRR nie przece-
niano jego znaczenia. Niemniej jednak 27 sierpnia 1928 r. Polska – w gronie czternastu
państw – akt ten podpisała. Również ZSRR na zaproszenie skierowane doń 27 sierpnia
odpowiedział pozytywnie i 6 września przystąpił do paktu. Zresztą przywódcy radziec-
cy uznali za stosowne kontynuować sprawę – zaproponowali mianowicie wprowadzenie
w życie paktu bez oczekiwania na ratyfikację przez wszystkich sygnatariuszy. Polska
propozycję radziecką przyjęła. 9 lutego 1929 r. w Moskwie przedstawiciele ZSRR, Pol-
ski, Łotwy i Rumunii podpisali protokół porozumienia (zwany od nazwiska inicjatora
protokołem Litwinowa)⁶³.

Sprawa protokołu Litwinowa znajduje odzwierciedlenie w siedmiu następujących
dokumentach, będących w AAN: nota Litwinowa do Patka z 29 grudnia 1928 r., za-
wierająca propozycję podpisania protokołu o przedterminowym wprowadzeniu w życie
paktu Brianda-Kelloga⁶⁴, raport *chargé d'affaires* w Bukareszcie K. Jeleńskiego do MSZ
z 3 stycznia 1929 r. w sprawie sondażu rządu polskiego w Rumunii w celu uzyskania
zapewnienia poparcia dla równoczesnego podpisania protokołu przez wszystkie państwa
sąsiadujące z ZSRR w Europie⁶⁵, depesza ambasadora RP A. Chłapowskiego w Paryżu
do MSZ z 4 stycznia 1929 r. dotycząca stanowiska Francji wobec propozycji radziec-
kiej⁶⁶, depesza posła polskiego w Waszyngtonie J. Ciechanowskiego do MSZ z 4 stycznia
1929 r., zawierająca reakcję Stanów Zjednoczonych na propozycję radziecką⁶⁷, pismo
poselstwa polskiego w Moskwie do MSZ z 8 stycznia 1929 r. w sprawie opinii dzien-
nikarzy amerykańskich dotyczącej noty Litwinowa⁶⁸, raport Zielezińskiego do ministra

⁶¹ Ibidem, k. 180.

⁶² Nazwa dokumentu pochodzi od jego dwóch głównych negocjatorów – francuskiego ministra spraw
zagranicznych Aristida Brianda oraz amerykańskiego sekretarza stanu Franka Kellogga. Wśród sygnatariuszy
porozumienia była również Polska.

⁶³ M.W. Chwostow i in., *Historia dyplomacji*, t. III: 1914–1939, Warszawa 1973, s. 566–576; L. Ziaja,
PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939, Warszawa 1974; tekst protokołu Litwinowa, [w:] *Dokumenty
i materiały...*, dok. 215, s. 397–399; *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, t. XII, red. F.P. Dola i in., Moskwa
1967, dok. 38, s. 68–70.

⁶⁴ AAN, Akta J. i Al. Piłsudskich, Adiutantura Belwederu, t. 5, k. 224.

⁶⁵ Ibidem, t. 6, k. 1.

⁶⁶ Ibidem, k. 2.

⁶⁷ Ibidem, k. 4.

⁶⁸ Ibidem, k. 6.

spraw zagranicznych z 15 stycznia 1929 r., z wyjaśnieniem Litwinowa dotyczącym polityki ZSRR wobec państw bałtyckich⁶⁹ oraz raport poselstwa polskiego w Moskwie z 15 lutego 1929 r., przedstawiający domysły na temat przyczyn, które skłoniły rząd radziecki do opracowania protokołu Litwinowa⁷⁰.

W nocie Litwinowa skierowanej do rządu polskiego z 29 grudnia 1928 r. zawarta została propozycja podpisania przez Polskę i ZSRR oddzielnego protokołu, w myśl którego pakt Brianda-Kelloga nabrał mocy obowiązującej po ratyfikacji tego dokumentu przez obydwa państwa, niezależnie od warunków przewidzianego w art. III z 27 sierpnia 1928 r., tj. ratyfikowania paktu przez wszystkich jego pierwotnych sygnatariuszy. Strona radziecka zaznaczyła przy tym, że zgłoszona propozycja nie oznacza wycofania się Związku Radzieckiego z przedstawionego Polsce 24 sierpnia 1926 r. projektu paktu o nieagresji, którego zawarcie „służyłoby w przyszłości jeszcze większemu umocnieniu dobrosąsiedzkich stosunków między Polską a ZSRR”⁷¹. W końcowej części noty stwierdzono, że analogiczną propozycję rząd radziecki przedstawił rządowi Litwy – jako jedynemu państwu bałtyckiemu, które przystąpiło już do paktu paryskiego. Zapowiedziano też możliwość zwrócenia się z taką propozycją do Estonii, Łotwy i Finlandii po ich przystąpieniu do paktu. Do noty załączony został projekt protokołu. Z rozmowy podsekretarza stanu w polskim MSZ Alfreda Wysockiego z *chargé d'affaires* Stanów Zjednoczonych w Warszawie Bentonem przeprowadzonej 3 stycznia 1929 r.⁷² wynikało, że rząd Polski nie był w ogóle przygotowany na tego rodzaju propozycję. Wysocki uważał ją za nowy wybieg dyplomacji sowieckiej, „starającej się zjednać sobie opinię finansjery Stanów Zjednoczonych”, i utrudnienie Polsce sytuacji wobec problemu rozbrojenia. „Rząd polski nie ma zamiaru odpowiadać natychmiast na notę p. Litwinowa i nie poweźmie żadnej decyzji zanim nie przedyskutuje owej kwestii z tymi państwami, z którymi Polska razem podpisała pakt Kelloga”⁷³.

Sondaż przedstawiony przez polskich dyplomatów w państwach bałtyckich i w Rumunii przyniósł połowiczne rezultaty. Estonii przyświecało głównie własne bezpieczeństwo. Rumunia wyraziła poparcie dla idei równoczesnego wprowadzenia w życie paktu Brianda-Kelloga przez państwa sąsiadujące w Europie z ZSRR i sugerowała Polsce, aby wzięła na siebie rolę konsultanta tych państw i „służyła im swoimi usługami”⁷⁴. Na wyczerpujące stanowisko rządu polskiego wobec propozycji radzieckiej miała wpływ postawa inicjatorów paktu Francji i Stanów Zjednoczonych. Paryż w inicjatywie radzieckiej widział próbę zmarginalizowania Francji jako inicjatora paktu, zaaprobowano zasady po-

⁶⁹ Ibidem, t. 58, k. 19–21.

⁷⁰ Ibidem, t. 26, k. 230.

⁷¹ Ibidem, t. 5, k. 226.

⁷² AAN, Ambasada Moskwa, t. 57, k. 16.

⁷³ Ibidem.

⁷⁴ AAN, Adiutantura Belwederu, t. 6, k. 1.

wszechności i jednoczesności paktu, a nie jego stopniowej realizacji w poszczególnych rejonach⁷⁵. Rząd amerykański był zaskoczony propozycją radziecką, wyrażając tym samym wobec rządu polskiego nadzieję, że będzie on zwlekał z odpowiedzią na propozycję radziecką aż do ratyfikacji paktu przez senat amerykański⁷⁶.

10 stycznia 1929 r. została przekazana odpowiedź rządu polskiego na propozycję Litwinowa z 29 grudnia. W nocie polskiej podkreślono konieczność przeprowadzenia konsultacji z inicjatorami i pozostałymi pierwotnymi sygnatariuszami paktu Brianda-Kelloga, do czego zobowiązywała zasada „solidarnej procedury ratyfikacyjnej”⁷⁷, od której uzależnione było wejście w życie tego paktu.

Wobec pozytywnego ustosunkowania się ZSRR do polskich warunków oraz pozytywnej opinii w tej sprawie państw bałtyckich i Rumunii protokół Litwinowa 9 lutego 1929 r. został podpisany.

Wznowienie rokowań o pakt o nieagresji

Kolejnym problemem w stosunkach polsko-radzieckich, wyłaniającym się z dokumentów, było wznowienie jesienią 1931 r. rozmów na temat paktu o nieagresji. Problem ten został już zanalizowany w pracach i artykułach m.in. Wojciecha Materskiego, Stanisława Zabieli, Stanisława Łopatniuka, Walentego Daszkiewicza i Mariana Leczyka⁷⁸.

W AAN temat ten znalazł odzwierciedlenie w czterech dokumentach: pismo Zaleskiego do posła RP w Moskwie S. Patka w związku z radziecką propozycją wznowienia rokowań w sprawie paktu o nieagresji z 23 grudnia 1930 r.⁷⁹, raport Patka do Zaleskiego o rozmowie z komisarzem ludowym spraw zagranicznych ZSRR M. Litwinowa w sprawie uzgodnienia poszczególnych artykułów polsko-radzieckiego paktu o nieagresji z 16 grudnia 1931 r.⁸⁰, raport Patka do Zaleskiego w sprawie rozmów z Litwinowem na temat uzgodnienia artykułu pierwszego polsko-radzieckiego paktu o nieagresji z 24 listopada 1931 r.⁸¹ i raport Patka do Zaleskiego o przebiegu rokowań w sprawie polsko-

⁷⁵ Ibidem, k. 2.

⁷⁶ Ibidem, k. 4.

⁷⁷ *Dokumenty i materiały...*, dok. 201, s. 370–372.

⁷⁸ W. Materski, *Na widzenie...*, s. 403–446; S. Zabieli, *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. I, Warszawa 1965; idem, *Polsko-radziecki pakt o nieagresji*, [w:] *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1939. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1973; W. Daszkiewicz, *Polityka zagraniczna ZSRR (1929–1933)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1963, nr 3; idem, *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 1932–1934*, „Sprawy Międzynarodowe” 1967, nr 2 i 3; S. Łopatniuk opublikował ponadto 18 dokumentów dotyczących rokowań o pakcie o nieagresji, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. V, Warszawa 1969; M. Leczyk, *Podpisanie paktu o nieagresji między polską a ZSRR w 1932 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1973, nr 2, s. 75–96.

⁷⁹ AAN, Ambasada Moskwa, t. 59, k. 58.

⁸⁰ Ibidem, t. 26, k. 303–306.

⁸¹ Ibidem, k. 34.

-radzieckiego paktu o nieagresji z 1 grudnia 1931 r.⁸² Dokumenty te znajdują się w Zespole Ambasady Moskwy, a ich wartość jest znacząca. Wskazują bowiem, że strona polska z pewną opieszałością zmierzała do zawarcia paktu o nieagresji ze Związkiem Radzieckim.

Z pisma Zaleskiego do Patka wynikało, że „pan Marszałek w zasadzie zdecydował, aby przyjąć propozycję Owsiejenki zarówno w sprawie zaktualizowania dotychczas właściwie nigdy niezzerwanych rokowań w sprawie zawarcia jakiegoś układu politycznego, jak również podjęcia rokowań o traktat handlowy”⁸³. Polskie MSZ – jak twierdzi Zaleski – udzieliło odpowiedzi na propozycję radziecką wszczęcia rokowań nt. paktu o nieagresji dopiero w przyszłym roku, tj. w 1931, rezerwując sobie czas na opracowanie polskiego projektu, w którym główny nacisk miał być położony na problem koncyliacji „upiękaszony dwoma czy trzema artykułami opartymi o pakt Kelloga i protokół moskiewski”⁸⁴. Polska przyjęła więc postawę wyczekującą, zwlekając z odpowiedzią na radziecka propozycję.

Kolejny dokument – raport Patka do Zaleskiego z 16 listopada 1931 r. – jest relacją z rozmowy, jaką przeprowadził Patek z Litwinowem. Fakt przyjęcia projektu polskiego Patek ocenił pozytywnie. Podstawą pisma stał się polski projekt, który został przedłożony ZSRR 25 sierpnia 1931 r., jako rozszerzenie projektu z 1926 r. Patek za sukces uważał oświadczenie Litwinowa, że Związek Radziecki gotowy jest przystąpić z państwami bałtyckimi do pertraktacji w sprawie zawarcia paktu o nieagresji, z chwilą gdy wyrażą one w tej sprawie swoją zgodę. Litwinow miał także podkreślić, że według jego przekonania państwa bałtyckie przystąpiłyby prawdopodobnie do omawiania paktu o nieagresji „najazutrz po dniu, w którym Polska by taki akt podpisała”. W sprawie udziału Rumunii Litwinow oświadczył, że ZSRR nie posiada z tym krajem oficjalnych dyplomatycznych stosunków, co jest konieczne, by inicjatywa w sprawie podpisania paktu o nieagresji wyszła ze strony Bukaresztu. Inicjatywę taką – kontynuował Litwinow – ZSRR przyjąłby życzliwie z zastrzeżeniem, że fakt ten nie mógłby wpłynąć na zmianę położenia sprawy Besarabii. Wobec tej sugestii Litwinowa Patek zastanawiał się, czy Polska jest w stanie wpłynąć na Rumunię, by wystąpiła z powyższą inicjatywą i podpisała pakt o nieagresji na analogicznych z innymi państwami zasadach, z uwzględnieniem warunków odnośnie do Besarabii.

Przechodząc do sprawy paktu o nieagresji między ZSRR a Polską, Patek donosił, że omawiana kwestia ta była zgodna z założonym w sierpniu przez Polskę projektem. Jednocześnie argumentował, że Polska w sprawie „pokoju i nieagresji” podpisała już z ZSRR traktat ryski, pakt Kelloga i protokół Litwinowa. Obecny pakt miał być zatem czwartym z kolei. Według niego w interesie Polski i ZSRR leżało, aby w jak najszerszym stopniu

⁸² Ibidem, t. 59, k. 90–91.

⁸³ Ibidem, k. 58.

⁸⁴ Ibidem.

był on podpisany, uwzględniając ramy aktów dotychczasowych, jak również zawierając nowe treści w sobie. Zgodnie z tą ideą, jak twierdził Patek, Polska zaproponowała pakt o nieagresji ze wszystkimi zachodnimi sąsiadami ZSRR. Przy omawianiu z Litwinowem dalszych punktów polskiego projektu Patek uzależnił ich akceptację od uprzedniego podpisania przez ZSRR paktów o nieagresji z państwami bałtyckimi i Rumunią.

Następny z analizowanych raportów Patka dotyczył jego rozmów z Litwinowem na temat uzgodnienia art. 1 polsko-radzieckiego paktu o nieagresji. Z dokumentu tego wynika, że Patek podtrzymywał polską redakcję artykułu, natomiast Litwinow próbował przeforsować dawny projekt radziecki, który w 1927 r. przedstawił Patkowi Boris Stomoniakow. Projekt ten Patek odrzucił jako niezgodny z polskim.

Ostatni z przytaczanych tu raportów Patka dotyczył następnej tury rozmów między nim a Litwinowem. Przyniosła ona uzgodnienie zagadnień związanych z pojęciem agresji, zbliżenie stanowisk w sprawie zachowania się stron w wypadku dokonania na jedną z nich agresji przez państwo trzecie i w sprawie nieprzyjmowania udziału we wrogich dla jednej ze stron porozumieniach. Dalsze rokowania i ich finalizacja w dokumentach AAN nie znalazły odzwierciedlenia⁸⁵.

W Polsce nie brakowało oponentów podpisanego paktu o nieagresji ze Związkiem Radzieckim. Należał do nich płk Jan Kowalewski⁸⁶, który na posiedzeniu „Prometeusza”⁸⁷ przedstawił go w niekorzystnym świetle. W AAN zachował się dokument z tego posiedzenia, tj. referat Kowalewskiego wygłoszony 16 lutego 1933 r.⁸⁸ Oceniając rezultaty radzieckiej polityki zagranicznej, Kowalewski wymienił, jako jej sukcesy, „cały łańcuch paktów nieagresji” zawartych przez Związek Radziecki z Finlandią, Estonią, Polską i Francją. Znaczenie tych paktów – zdaniem Kowalewskiego – nie wykraczało poza granice tych aktów dyplomatycznych, które rejestrują i stwierdzają pokojowy kierunek polityki tychże państw. Według Kowalewskiego relatywne znaczenie takich paktów podnoszą „czynniki sowieckie”. Ponadto w dzienniku społeczno-politycznym „Prawda” oświadczył, że zawarte paktory nie usuwają niebezpieczeństwa napadu zbrojnego państw kapitalistycznych przeciw ZSRR. Ich właściwe znaczenie dla Związku Radzieckiego polega na utworzeniu drogi do pogłębienia stosunków gospodarczych, a głównie kredytowych z państwami kapitalistycznymi. We wspomnianym przemówieniu ponadto poruszył

⁸⁵ Szerzej M. Leczyk, *Polityka II Rzeczypospolitej...*, s. 290–296.

⁸⁶ Jan Kowalewski (ur. 24 października 1892 r. w Łodzi, zm. 31 października 1965 r. w Londynie) – podpułkownik dyplomowany piechoty Wojska Polskiego, oficer Oddziału II Sztabu Głównego, matematyk, poliglota i kryptolog, który złamał sowieckie szyfry w czasie wojny z bolszewikami.

⁸⁷ Prometeizm to w ogólnym pojęciu idea buntu przeciwko potęgom krępującym wolność myśli i ograniczającym wolność narodów i człowieka. W pierwszej połowie XX w. termin ten oznaczał polityczną współpracę Drugiej Rzeczypospolitej z nierosyjskimi ludami i narodami Rosji, skierowaną przeciwko carskiemu, a później sowieckiemu imperium. Szerzej: S. Mikulicz, *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971; *II Rzeczypospolita wobec Ruchu Prometejskiego*, t. IV, red., wstęp, wybór i oprac. P. Libera, Warszawa 2013.

⁸⁸ AAN, Akta MSZ, t. 6648, k. 1–4.

sprawy III Międzynarodówki, podając, że jest ona instrumentem działania nieoficjalnej dyplomacji radzieckiej w krajach kapitalistycznych. Kowalewski zauważył z przekąsem, iż w roku 1932 nie wykazała się ona żadnymi sukcesami, mimo że był to rok zaostrezenia się kryzysu gospodarczego do „niebываłych rozmiarów”.

Zaniepokojenie ratyfikowaniem paktu można znaleźć jeszcze w jednym dokumencie, a dokładniej w liście Związku Obrony Mienia Polaków Poszkodowanych przez Wojnę i Rewolucję z 31 grudnia 1932 r.⁸⁹ Według autorów tego pisma „korzyści z tego dyplomatycznego posunięcia” płynąć będą jedynie dla Związku Sowieckiego, który „żadnych nie dotrzymuje zobowiązań”. Zarzucili oni Związkowi Radzieckiemu, że „po dziś dzień” nie wykonał zobowiązań rozrachunkowych traktatu ryskiego. Sugerowali, że wystąpienie rządu polskiego z żądaniem zakończenia przewidzianych w traktacie ryskim rozrachunków mogłoby mieć powodzenie. W Moskwie natomiast, jak wynika z doniesień polskiego *attaché* wojskowego ppłk. J. Kowalewskiego, kształtowały się „polonofilskie” nastroje. Wskazywał na to jego raport z 26 marca 1933 r.⁹⁰ Jako źródło swoich informacji ppłk Kowalewski podał rozmowy z wysokimi urzędnikami LKSZ. Od nich dowiedział się m.in., że Stalin wysoko ceni i szanuje marszałka Piłsudskiego. To, że od dłuższego czasu nie ma karykatur na Piłsudskiego, jest wynikiem osobistego zarządzenia Stalina. Jedną z przyczyn korzystnych dla Polski nastrojów miała być sytuacja w Niemczech. Jako przykład zażartych germanofobów Kowalewski podawał Tuchaczewskiego i Woroszyłowa. Rozmówcy Kowalewskiego pozytywnie ocenili Polską akcję na Westerplatte⁹¹ i na wypadek konfliktu z Niemcami niedwuznacznie proponowali nawiązanie kontaktów wojskowych oraz pomocy w sprzeczcie.

Projekt deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich

Kolejnym problemem w stosunkach polsko-sowieckich, mającym odzwierciedlenie w dokumentach AAN, był sowiecki projekt deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich. Chodzi o: notatkę z rozmowy Becka z Władimirem Antonowem-Owsiejenką⁹² z 23 listopada 1933 r.⁹³, depeczę posła RP w Moskwie Juliusza Łukasiewicza do MSZ z 13 marca 1933 r.⁹⁴, raport Łukasiewicza do Becka z 15 grudnia

⁸⁹ Ibidem, t. 6739, k. 245.

⁹⁰ Ibidem, t. 6750, k. 122–124.

⁹¹ 15 lutego 1933 r. Senat Wolnego Miasta Gdańska wypowiedział umowę o wspólnej polsko-gdańskiej policji portowej. W odpowiedzi na to Polska wysłała 6 marca na Westerplatte dodatkową kompanię piechoty, co formalnie naruszało porozumienie zawierające utrzymanie tam zaledwie 88 żołnierzy.

⁹² Władimir Antonow-Owsiejenko (ur. 9 marca/21 marca 1883 r. w Czernihowie, zm. rozstrzelany 10 lutego 1938 r.) – radziecki dowódca, polityk komunistyczny, dziennikarz w latach 1930–1934, poseł nadzwyczajny i minister pełnomocny ZSRR w Polsce.

⁹³ AAN, Akta MSZ, t. 108, k. 149.

⁹⁴ Ibidem, t. 6764, k. 1–2.

1933 r.⁹⁵, depeszę Becka do poselstwa w Rydze, Tallinie i Helsinkach z 23 grudnia 1933 r.⁹⁶, depeszę *chargé d'affaires* RP w Moskwie H. Sokolnickiego do MSZ z 26 grudnia 1933 r.⁹⁷ i depeszę Becka do Łukasiewicza z 4 stycznia 1934 r.⁹⁸

Z notatki dotyczącej rozmowy Becka z Owsiejenką wynika, że poruszane były sprawy wojskowe związane z sytuacją w Europie oraz kwestia bałtycka – „jako teren ekspansji niemieckiej zagrażającej w tej części Europy interesom Polski i Rosji Sowieckiej”. Mówiąc o strefie bałtyckiej, Beck określił ją jako „teren miękki”, na którym znajdują się niewielkie państwa mogące stanowić domenę obcych wpływów. Beck w rozmowie z Owsiejenką wyraził zadowolenie, że trudności, jakie się wyłoniły w związku z tym rejonem, między Polską a Związkiem Radzieckim zostały usunięte. Podkreślił także, że Polska w swojej działalności politycznej nie kieruje się wrogimi intencjami wobec ZSRR. Rozmowa ta była prawdopodobnie balonem próbnym Litwinowa, który w ten sposób chciał przygotować grunt dla przyszłych propozycji w kwestii zapewnienia bezpieczeństwa państwom bałtyckim.

Potwierdzeniem tego jest kolejny dokument stanowiący relację z rozmowy, jaką Łukasiewicz z Litwinowem odbyli 13 grudnia. Litwinow – jak twierdził Łukasiewicz – przyjął z zadowoleniem oświadczenie Becka w sprawach bałtyckich. „[Czuając] potrzebę zrobienia dalszego kroku naprzód, proponuję, abyśmy w najbliższym czasie, w formie i miejscu pozostającym do uzgodnienia, ogłosili wspólną deklarację”. Deklarację tę przedstawił Litwinow w trakcie rozmów, po czym wręczył ją Łukasiewiczowi. Był to projekt, który miał stać się podstawą wspólnego polsko-radzieckiego oświadczenia o potrzebie ochrony i bronięcia pokoju we wschodniej Europie. „Oba państwa nadmieniąją: że koniecznym warunkiem tego pokoju jest nienaruszalność i pełna gospodarcza i polityczna niezawisłość nowych państw, które wyszły ze składu byłego imperium rosyjskiego, oraz że ta niezawisłość stanowi przedmiot troski obu państw. Na wypadek zagrożenia niezawisłości państw bałtyckich, Związek Sowiecki i Polska zobowiązują się nawiązać natychmiast kontakt między sobą i omówić powstałą sytuację”. Deklaracja nie miała oznaczać sojuszu wojskowego, lecz – jak stwierdził Litwinow – zmuszałaby do zastanowienia się tych, którzy chcieliby naruszyć pokój nad Bałtykiem. Tak naprawdę była ona skierowana przeciw ekspansji Niemiec w tym kierunku – mogła wzmocnić opór państw bałtyckich wobec presji Niemiec i osłabić dążenie Polski do zbliżenia z Niemcami.

Następnym z analizowanych dokumentów jest depesza Becka do poselstw polskich w krajach bałtyckich. Streszczając treść projektu deklaracji Litwinowa, Beck polecił polskim przedstawicielom w państwach bałtyckich wysondować zaufanie tamtejszych rządów na temat tego, jak odnosiłyby się do „tego rodzaju enuncjacji” i czy nie mają przeciw

⁹⁵ Ibidem, k. 47–56.

⁹⁶ Ibidem, k. 3.

⁹⁷ Ibidem, k. 12.

⁹⁸ Ibidem, k. 18.

tej propozycji zastrzeżeń. Jak wynika z instrukcji, proponowany tekst odpowiadał Beckowi, który uznał, że w zasadzie można tego rodzaju deklarację ogłosić w sprzyjających okolicznościach, lecz uzależnił ją od postawy państw bałtyckich. Państwa bałtyckie (poza Finlandią) odniosły się do projektu deklaracji przychylnie, o czym świadczy depeza Sokolnickiego do Becka z 26 grudnia⁹⁹. Litwinow w rozmowie z Sokolnickim stwierdził, że nie widzi potrzeby takiego aktu dla Finlandii, której – jego zdaniem – nie grozi żadne niebezpieczeństwo. Proponował też przyspieszenie ogłoszenia deklaracji, uważając, że najlepiej dałoby się to politycznie osiągnąć przez przyjazd Becka do Moskwy. Świadczy o tym depeza Becka do Łukasiewicza z 4 stycznia 1934 r.¹⁰⁰, w której prosił on posła w Moskwie o oświadczenie Litwinowa, że negatywne stanowisko Finlandii i „wątpliwe” pozostałych państw komplikuje sprawę deklaracji. Prawdziwe przyczyny wycofania się Polski z zamierzonej deklaracji były oczywiście inne: po pierwsze, wspólna deklaracja bałtycka grzebała ideę bloku polsko-bałtyckiego; po drugie, mogłaby przekreślić polsko-niemiecką deklarację (antyniemieckość deklaracji)¹⁰¹.

Ocieplenie polsko-sowieckich kontaktów

Koniec 1933 r. w stosunkach polsko-sowieckich to także okres zbliżenia na różnych płaszczyznach. Efekty tego zbliżenia stały się przedmiotem rozmowy Łukasiewicza z Litwinowem. Zdając z niej relację Beckowi w raporcie z 15 marca¹⁰², Łukasiewicz donosił, że na pierwszym planie wysunął zagadnienie kontaktów wojskowych. Stwierdził, że wizyta w Moskwie płk. Rayskiego¹⁰³ wraz z osobami towarzyszącymi przyniosła „wybitne” rezultaty w dziedzinie wzajemnego porozumienia się i zbliżenia pomiędzy wojskowością polską a radziecką. Dodał także, że Beck jest za dalszym rozwijaniem kontaktów wojskowych. Łukasiewicz poinformował Litwinowa o dotychczasowym przebiegu polsko-radzieckich rokowań w sprawie konwencji o uruchomieniu komunikacji lotniczej, prosząc go o pomoc w znalezieniu wyjścia z chwilowego impasu. Następnie Litwinow, powołując się na raport posła Owsiejenki odnoszącego się do zagadnień rozbrojeniowych, z przyjemnością stwierdził, „iż od dłuższego czasu współpraca naszych delegacji na konferencję rozbrojeniową w Genewie była bardzo ścisła i pożyteczna”¹⁰⁴.

W pewnym sensie podsumowaniem okresu zbliżenia polsko-radzieckiego w latach 1932–1933 jest znajdujący się w AAN raport poselstwa RP w Moskwie do MSZ

⁹⁹ Ibidem, k. 12.

¹⁰⁰ Ibidem, k. 18.

¹⁰¹ Szerzej: M. Kornat, *Polityka równowagi 1934–1939. Polska między Wschodem a Zachodem*, Kraków 2007.

¹⁰² AAN, Akta MSZ, Raport Łukasiewicza do Becka z 15 XII 1933, t. 6744, k. 47–56.

¹⁰³ Na czele delegacji stał szef Departamentu Aeronautyki M.S. Wojsk. płk Ludomir Rayski. Wizyta trwała od 6 do 13 listopada.

¹⁰⁴ AAN, Akta MSZ, Raport Łukasiewicza do Becka z 15 XII 1933, t. 6744, k. 47–56.

z 2 stycznia 1934 r.¹⁰⁵ zatytułowany *W sprawie exposé Mołotowa i Litwinowa*. Jest to relacja z otwarcia IV Sesji VI Kadencji Centralnego Komitetu ZSRR, które odbyło się 28 grudnia 1934 r. Wygłoszone na nim *exposé* przez przewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych Wiaczesława Mołotowa poświęcone było m.in. sytuacji międzynarodowej i polityce zagranicznej ZSRR. Drugie dłuższe przemówienie dotyczące wyłącznie tej sprawy wygłosił komisarz ludowy do spraw zagranicznych Litwinow, który w pierwszej części wystąpienia scharakteryzował stosunek ZSRR do traktatu wersalskiego. Stwierdził, że Związek Sowiecki był jedynym „mocarstwem”, które nie chciało mieć nic wspólnego z tymże traktatem i jego następstwami. Trafnie też zauważył, że Niemcy, opierając się na stosunkach z ZSRR, mogły „śmiało i pewnie rozmawiać ze swoimi wczorajszymi zwycięzcami”. W traktatach pokojowych nie brali udziału – kontynuował Litwinow – nie tylko formalnie, ale i moralnie. „Nie tylko nie aprobowaliśmy ich, ale nawet nie skrywaliśmy naszych sympatii do tych narodów, w stosunku do których traktaty zawierały jasne niesprawiedliwości. Nie do nas należy przeto sprzeciwiać się rewizji tych traktatów, lecz jednakże tylko w tym wypadku, jeżeli ta rewizja może mieć miejsce na drodze pokojowej, na zasadzie dobrowolnych porozumień, albo też jeżeli uchylając istniejące niesprawiedliwości, rewizja ta nie stworzy drugich – być może jeszcze większych niesprawiedliwości”. Oceniając krytycznie problem rewizji traktatów, związany m.in. z paktem czterech, Litwinow widział w nim niebezpieczeństwo wybuchu wojny. Stwierdził więc, że Związek Radziecki gotowy jest nie tylko do obrony „każdej piędzi ziemi, lecz i dostępu do niej”¹⁰⁶. Poruszając sprawy stosunków ZSRR z poszczególnymi państwami, Litwinow zatrzymał się przez dłuższy moment na Polsce. Odnotował w stosunku z nią poważny postęp – zawarcie paktu o nieagresji i konwencji określającej pojęcie napastnika. Mówiąc o politycznych perturbacjach w Europie w 1933 r., stwierdził, że stworzyły one wspólnotę interesów wynikającą ze wspólnego niebezpieczeństwa i ze wspólnych trosk. „Jeżeli Polska i my nie zdawaliśmy sobie sprawy ze wspólnoty tych trosk, to podpowiadają je nam ci, którzy nam te troski sprawiają”¹⁰⁷. Przechodząc do oceny stosunków polskiego społeczeństwa do Związku Sowieckiego, oświadczył, że szerokie kręgi tego społeczeństwa stopniowo dochodzą do przekonania „żywionego przez nas od dawna”¹⁰⁸, iż między sąsiadującym Związkiem Sowieckim a Polską współpraca jest możliwa, „winna mieć miejsce i że nie ma żadnych obiektywnych przyczyn, stojących na przeszkodzie do rozwoju tej wspólnoty”.

Oceniając polsko-sowieckie zbliżenie z roku 1933 na podstawie dokumentów AAN, należy stwierdzić, że dla strony polskiej miało ono głównie charakter taktyczny. Rząd polski traktował je jako instrument w walce z paktem czterech i środkiem nacisku na

¹⁰⁵ AAN, Akta MSZ, t. 6649, k. 5–15.

¹⁰⁶ Ibidem.

¹⁰⁷ Ibidem.

¹⁰⁸ Ibidem.

Berlin. Możliwość rozwoju współpracy z Związkiem Sowieckim została odsunięta na dalszy plan po podpisaniu deklaracji polsko-niemieckiej. Ale problem ten wykracza już poza ramy poruszanych tu kwestii.

Podsumowanie

Zanalizowane w niniejszym artykule stosunki polsko-sowieckie w latach 1926–1933 stanowią jedynie ich skromny fragment. Zespół Akt Ambasady RP w Moskwie niestety nie dysponuje kompletem akt dyplomatycznych. Zdecydowana większość z nich zaginęła w czasie II wojny światowej, a zachowana część stanowi mniej niż 40% stanu akt sprzed 1 września 1939 r. Zresztą celem artykułu nie było pełne odtworzenie stosunków polsko-radzieckich. Podstawę ich opracowania, oprócz wyżej wymienionego zespołu, stanowiły akta Wydziału Wschodniego MSZ, zespołu Ambasady RP w Berlinie, Ambasady RP w Londynie, Prezydium Rady Ministrów.

Należy stwierdzić, że stan bazy źródłowej jest zadawalający, dlatego też duże znaczenie mają opublikowane zbiory dokumentów do stosunków polsko-sowieckich. W artykule wykorzystano 49 dokumentów. Brak jest dokumentów odnoszących się do relacji strony sowieckiej i jej czynników oficjalnych do zamachu majowego. Autor nie liczy tu pojedynczych akt, które jedynie wzmiankują o zamachu. Niewiele jest dokumentów dotyczących rokowań nt. paktu o nieagresji; w sumie z obydwu tur rokowań z 1927 r. i 1932 r. zachowało się 8 dokumentów. Pozwalają się one zorientować w polityce rządu polskiego wobec Związku Sowieckiego i to w sposób pobieżny. Dość dobrze przedstawione są wzajemne polsko-radzieckie stosunki bezpośrednio po zamachu na posła Wojkova. Do tego wydarzenia zachowało się 7 dokumentów. Z ich treści dowiadujemy się o działalności dobrze zorganizowanej w Polsce emigracji rosyjskiej. To z jej szeregów wywodzili się sprawcy zamachów na życie przedstawicieli państwa radzieckiego w Polsce, co oczywiście powodowało liczne napięcia i zdrażnienia.

W AAN znajduje się także znaczna liczba pojedynczych dokumentów świadczących o wrogich wystąpieniach pomniejszych, niezwiązanych z rządem czynników. Obie strony skrzętnie odnotowały nieprzyjazne im fakty po to, by je wykorzystać przy sprzyjającej okazji – oczywiście przeciwko sobie.

Po zamachu na przedstawiciela handlowego ZSRR w Warszawie zachowało się 5 dokumentów. Oczywiście sprawcami zamachu byli emigranci rosyjscy. Polska w końcu była zmuszona ograniczyć ich działalność, a najaktywniejszych przywódców usunąć poza granice kraju.

Rokowania o zawarcie protokołu Litwinowa są zaprezentowane w AAN w 7 dokumentach. Pozwalają one zorientować się w rzeczywistych interesach obu państw. Terenem szczególnej czujności władz polskich były kraje bałtyckie, które miały stanowić

– w myśl polskich koncepcji – jednolity blok sprzęgnięty z Polską. Rzeczywistość jednak nie sprzyjała realizacji tych zamierzeń. W dokumentach AAN znalazły wyraz także głosy nieprzychylnie podpisaniu paktu o nieagresji.

Dość dobrze prezentują się dokumenty (6) dotyczące sowieckiego projektu deklaracji gwarantującej niepodległość państw bałtyckich, które celnie oddają atmosferę wokół rokowań. W sumie dokumenty te pozwalają na uchwycenie pewnych dość ważnych problemów w stosunkach polsko-radzieckich. Naturalnie były one tworzone przez polskich dyplomatów i obraz wzajemnych stosunków w nich przedstawiony jest odbiciem polskiego punktu widzenia.

Bibliografia

Archiwalia

Archiwum Akt Nowych – Akta Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Ambasada RP Moskwa, Akta J. A. Piłsudskiego, Adiutantura Belwederu.

Dokumenty publikowane

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, t. V: *Maj 1926 – grudzień 1932*, oprac. T. Cieślak, przy współud. H. Adalińskiej, Warszawa 1966.

Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939, t. I: *1918–1932*, red. T. Jędruszczak, M. Nowak-Kielbikowa, Warszawa 1989.

Dokumenty wniezionej polityki SSSR, t. XII, red. F.P. Dola i in., Moskwa 1967.

Stalin J., *Voprosy Leninizna*, Moskwa 1945.

Zaleski A., *Przemowy i deklaracje*, t. I, Warszawa 1929.

Wspomnienia

Wandycz P., *August Zaleski Minister Spraw Zagranicznych 1926–1932 w świetle wspomnień i dokumentów*, seria: Biblioteka Kultury, vol. 317, Paryż 1980.

Opracowania

Batowski H., *Między dwiema wojnami 1919–1939. Zarys historii dyplomatycznej*, Kraków 1988.

Chwostow M.W. i in., *Historia dyplomacji*, t. III: *1914–1939*, Warszawa 1973.

Daszkiewicz W., *Polityka zagraniczna ZSRR (1929–1933)*, „Sprawy Międzynarodowe” 1963, nr 3.

Daszkiewicz W., *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich 1932–1934*, „Sprawy Międzynarodowe” 1967, nr 2 i 3.

Gregorowicz S., Zacharias M.J., *Polska – Związek Sowiecki. Stosunki polityczne 1925–1939*, Warszawa 1995.

- Historia dyplomacji polskiej*, red. G. Labuda, t. IV: 1918–1939, red. P. Łossowski, Warszawa 1995.
- II Rzeczypospolita wobec Ruchu Prometejskiego*, t. IV, red., wstęp, wybór i oprac. P. Libera, Warszawa 2013.
- Kamiński M., Zacharias M.J., *Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej 1918–1939*, Warszawa 1987.
- Kornat M., *Polityka zagraniczna*, https://rcin.org.pl/i/pan/Content/141363/WA303_176233_II9357-22_Kornat.pdf.
- Krasuski J., *Między wojnami. Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1985.
- Leczyk M., *Podpisanie paktu o nieagresji między polską a ZSRR w 1932 r.*, „Dzieje Najnowsze” 1973, nr 2.
- Leczyk M., *Polityka II Rzeczypospolitej wobec ZSRR w latach 1925–1934*, Warszawa 1976.
- Łopatniuk S., [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. V, Warszawa 1969.
- Materski W., *Na widocie. II Rzeczypospolita wobec Sowietów 1918–1943*, Warszawa 2005.
- Materski W., *Tarcza Europy. Stosunki polsko-sowieckie 1918–1939*, Warszawa 1994.
- Mikulicz S., *Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej*, Warszawa 1971.
- Nowak A., *Pierwsza zdrada Zachodu. 1920 – zapomniany appeasement*, Kraków 2015.
- Posel ZSRR Piotr Wojkow zamordowany przez białogwardzistę*, <https://muzhp.pl/pl/e/1452/posel-zsrr-piotr-wojkow-zamordowany-przez-bialogwardziste>.
- Rezmer W., *Polsko-radziecki pakt o nieagresji z 1932 roku – aspekty polityczne i militarne*, [w:] *Stosunki polityczne, wojskowe i gospodarcze Rzeczypospolitej Polskiej i Związku Radzieckiego w okresie międzywojennym*, red. J. Gmitruka, W. Włodarkiewicz, Warszawa–Siedlce 2012.
- Roszkowski W., *Historia Polski 1914–1994*, Warszawa 1995.
- Sierpowski S., *Polityka zagraniczna Polski międzywojennej*, seria: Dzieje Narodu i Państwa Polskiego, Warszawa 1994.
- Zabięłło S., *Polsko-radziecki pakt o nieagresji*, [w:] *Stosunki polsko-radzieckie 1917–1939. Materiały z sesji naukowej*, Warszawa 1973.
- Zabięłło S., *Polsko-radzieckie rokowania w sprawie zawarcia paktu o nieagresji*, [w:] *Z dziejów stosunków polsko-radzieckich. Studia i materiały*, t. I, Warszawa 1965.
- Ziaja L., *PPS a polska polityka zagraniczna 1926–1939*, Warszawa 1974.

Foreign policy of the Second Polish Republic towards the Soviet Union in the years 1926–1933 in the light of the documents of the Central Archive of Modern Records

Summary: Poland's foreign policy in the years 1926–1933 has always been of interest to Polish historians, journalists and politicians. While Poland's internal issues in the interwar period have already been relatively uniformly and objectively reconstructed and evaluated, the foreign policy of the pre-September governments remains a topic of numerous debates and polemics. Already during the World War II, attempts were made to analyze some of the issues of Polish foreign policy of the interwar period. The

politicians of the national camp criticized Marshal Józef Piłsudski's rule, whereas his adherents (the "Sanation") defended Polish policy of the interwar period.

In communist Poland, only selected directions in foreign policy were explored in scientific literature due to restrictions on the freedom of speech, and none of the published works covered the entire realm of Polish diplomacy. The only exception were synthetic monographs describing the entire history of Poland, where Polish foreign policy was addressed in more or less detail. The works of Henryk Batowski, characterized by rich factography and synthetic form, are among the few monographs published at the end of communist rule in Poland. They were, however, written in a period when the freedom of publication was restricted.

The collapse of the communist system in 1989 opened the door for unfettered research and the publication of research findings. Due to length constraints, the author of this article had to focus on the studies that contributed most to this publication. For instance, the works of W. Materski, a renowned expert on eastern issues, provide valuable information on Polish-Soviet relations.

The article discusses the period between the coup d'état carried out in Poland by Piłsudski on 12 May 1926 and the signing of the Polish-German declaration of non-aggression between Poland and Germany on 26 January 1934. The May Coup did not bring any change in Polish foreign policy, but it took place during a period of important changes in the balance of power in Europe, when the security system created by the Treaty of Versailles and the first alliances of the post-war years began to erode. On the other hand, the Polish-German declaration of non-aggression was a turning point in Polish foreign policy, marking a further cooling of Polish-French relations and a departure from the policy of rapprochement with the Soviet Union.

Keywords: foreign policy, Second Polish Republic, Soviet Union, Central Archive of Modern Records

Die Außenpolitik der Zweiten Polnischen Republik gegenüber der Sowjetunion in den Jahren 1926–1933 im Lichte der Dokumente des Archivs Neuer Akten

Zusammenfassung: Die polnische Außenpolitik zwischen 1926 und 1933 war und ist für polnische Geschichtskreise, Journalisten und Politiker von Interesse. Während die innenpolitischen Fragen Polens in der Zwischenkriegszeit bisher recht einheitlich und objektiv rekonstruiert und bewertet wurden, gibt die Außenpolitik der vorsowjetischen Regierungen noch immer Anlass zu zahlreichen Diskussionen und Polemiken.

Schon während des Zweiten Weltkriegs wurden Versuche unternommen, bestimmte Fragen der polnischen Außenpolitik in der Zwischenkriegszeit zu analysieren. Bei den Politikern des Nationalen Lagers handelte es sich dabei um eine Kritik am Piłsudski-Regime, bei den "Sanatoren" um eine Verteidigung der polnischen Politik der Zwischenkriegszeit.

Abgesehen von Werken, in denen ausgewählte außenpolitische Richtungen vorgestellt wurden, wurde im kommunistischen Polen aufgrund der Beschränkungen der Meinungsfreiheit, kein Werk veröffentlicht, das den gesamten Bereich der polnischen Diplomatie abdeckt. Eine Ausnahme bildeten die Zusammenfassungen der gesamten Geschichte Polens, in denen die polnische Außenpolitik mehr oder weniger ausführlich behandelt wurde. Eines der wenigen Werke, die in den letzten Jahren des kommunistischen Polens veröffentlicht wurden, war das von Henryk Batowski, das eine reichhaltige, in synthetischer Form dargestellte Faktographie enthält, aber in einer Zeit geschrieben wurde, in der die Publikationsfreiheit eingeschränkt war.

Nach dem Zusammenbruch des kommunistischen Systems 1989 entstanden die Bedingungen für eine ungehinderte Forschung und deren Veröffentlichung. Aufgrund des begrenzten Rahmens dieses Artikels ist der Autor gezwungen, nur die Studien anzugeben, die bei der Vorbereitung dieser Publikation besonders hilfreich waren. Im Hinblick auf die polnisch-sowjetischen Beziehungen waren unter anderem die Arbeiten des bedeutenden Osteuropaexperten W. Materski von Bedeutung.

Der zeitliche Rahmen dieses Artikels wird durch Ereignisse wie den Staatsstreich von Józef Piłsudski in Polen am 12. Mai 1926 und die Unterzeichnung der deutsch-polnischen Nichtangriffserklärung zwischen Polen und Deutschland am 26. Januar 1934 gebildet. Der Mai-Putsch führte zu keiner Änderung der polnischen Außenpolitik, aber er fiel in eine Zeit, in der sich das Kräfteverhältnis in Europa stark veränderte und das durch den Versailler Vertrag und die ersten Nachkriegsbündnisse geschaffene Sicherheitssystem zu erodieren begann. Die Erklärung des Nichtangriffs mit Deutschland war dagegen ein Wendepunkt in der polnischen Außenpolitik, der eine weitere Abkühlung der polnisch-französischen Beziehungen und eine Abkehr von der Politik der Annäherung an die Sowjetunion bedeutete.

Schlüsselwörter: Außenpolitik, Zweite Polnische Republik, Sowjetunion, Archiv Neuer Akten

Polityka zagraniczna II Rzeczypospolitej wobec Związku Sowieckiego w latach 1926–1933 w świetle dokumentów Archiwum Akt Nowych

Streszczenie: Polska polityka zagraniczna w latach 1926–1933 była i nadal pozostaje przedmiotem zainteresowania polskich środowisk historycznych, publicystycznych oraz polityków. O ile zagadnienia wewnętrzne Polski okresu międzywojennego zostały dotychczas dość jednolicie i obiektywnie odtworzone i ocenione, to polityka zagraniczna rządów przedwrześniowych wywołuje wciąż liczne dyskusje i polemiki.

Już w latach II wojny światowej podejmowano próby analizy niektórych zagadnień polskiej polityki zagranicznej okresu międzywojennego. W przypadku polityków obozu narodowego była to ocena krytykująca rządy Piłsudczyków, a w przypadku „sanatorów” – obrona linii polityki polskiej okresu międzywojennego.

W Polsce komunistycznej, ze względu na ograniczenie swobody wypowiedzi, oprócz prac przedstawiających wybrane kierunki polityki zagranicznej nie ukazała się publikacja ujmująca cały obszar działalności polskiej dyplomacji, z wyjątkiem syntez całości dziejów Polski, gdzie polska polityka zagraniczna została potraktowana mniej lub bardziej szczegółowo. Do jednych z nielicznych wydanych już u schyłku lat 80. XX w. należy zaliczyć prace Henryka Batowskiego o bogatej faktografii, ujętej w syntetycznej formie, pisanej jednak w okresie ograniczeń swobody publikacji.

Po upadku systemu komunistycznego w 1989 r. zaistniały warunki do nieskrępowanych badań oraz ich publikowania. Ze względu na ograniczone ramy artykułu autor jest zmuszony do podania opracowań, które były szczególnie przydatne przy opracowywaniu tej publikacji. Wartościowe ze względu na relacje polsko-sowieckie były prace m.in. wybitnego znawcy wschodnich zagadnień W. Materskiego.

Ramy czasowe artykułu stanowią następujące wydarzenia: dokonanie przez Józefa Piłsudskiego 12 maja 1926 r. zamachu stanu w Polsce i podpisanie 26 stycznia 1934 r. polsko-niemieckiej deklaracji o nieagresji. Zamach majowy nie przyniósł żadnej zmiany w polskiej polityce zagranicznej, jednak miał miejsce w czasie ważnych zmian w układzie sił w Europie, kiedy to rozpoczynała się erozja systemu bezpieczeństwa stworzonego traktatem wersalskim oraz pierwszymi sojuszami lat powojennych. Natomiast deklaracja o nieagresji z Niemcami to punkt zwrotny w polskiej polityce zagranicznej oznaczający dalsze oziębienie stosunków polsko-francuskich oraz odejście od polityki zbliżenia ze Związkiem Sowieckim.

Słowa kluczowe: polityka zagraniczna, II Rzeczypospolita, Związek Sowiecki, Archiwum Akt Nowych

Radosław Gross

University of Warmia and Mazury in Olsztyn
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4190-5415>

Soviet sources of the economic policy in Poland in 1947–1956*¹

Just as other Central and Eastern European countries subordinated by the Union of Soviet Socialist Republics after the war – referred to in official nomenclature as people’s democracies² – Poland was made increasingly dependent on the Soviet Union. This dependence was enforced not only in the political and military spheres but also in the economic domain. Manifesting initially in unfavorable economic relations with the USSR, the subordination transformed over time into the need to adopt the economic strategy imposed on Poland by Moscow.

During the first two post-war years, the communists emphasized that each of the people’s democracies would pursue different paths to a communist system, at the time called a “socialist” one. Even as late as 1946, it would be difficult to find evidence that the Kremlin pushed for an increased pace of transition from a “people’s democracy” to the “socialist” paradigm³. The process accelerated after the Information Bureau of the Communist and Workers’ Parties (Cominform) was established on 27 September 1947 at a conference of representatives of the European communist parties in Szklarska Poręba⁴.

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ This paper is a revised and expanded version of R. Gross, *Sowieckie źródła strategii gospodarczej w Polsce w latach 1947–1956*, [in:] *Między historią polityczną a historią społeczną. Księga jubileuszowa ofiarowana Profesorowi Andrzejowi Skrzypkowi w siedemdziesięciolecie urodzin*, ed. J. Gołota, Pułtusk–Olsztyn–Ostrołęka–Warsaw 2014, pp. 337–357.

² Shortly after the war, the term “people’s democratic state” officially denoted a transitional, non-revolutionary form between the capitalist state and the socialist state, in accordance with the programme drawn up back in 1935 at the 7th Congress of the Comintern.

³ A. Skrzypek, *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002, p. 150.

⁴ See more broadly in M. Golon, *U źródeł „zimnowojennego” podziału świata – powstanie i działalność Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominformu) w latach 1947–1950*, Toruń 2002.

Besides the transformation of political systems, the so-called people's democratic states embarked on the reception of the Soviet economic model. In subsequent months, those countries would depart from their previous economic systems, which had developed in specific natural conditions and geographical surroundings. They had also been characterized by distinct production structures and developed their own international economic relations. However, following the aforementioned conference, they saw hitherto unknown economic solutions being introduced for strategic reasons. The economic infrastructure of the Soviet bloc countries would be taken advantage of by the USSR, primarily for military purposes. The arms race which accompanied the so-called Cold War left its mark on the economic strategy of the Soviet satellites. Their economic potential was to meet the USSR's military requirements for conventional weapons. Meanwhile, armaments in the Soviet Union itself were subordinated to a costly program of developing nuclear weapons.

The process of economic unification of people's democratic states was stimulated by the creation of the Council for Mutual Economic Assistance (Comecon) at a conference held in Moscow on 5–8 January 1948, which constituted a response to the Marshall Plan. In the course of successive periods, the objectives set for the Council by the Soviet headquarters varied. In general, its main task was to coordinate economic cooperation, economic plans and trade exchange, as well as expedite industrialization. In practice, the functioning of the Comecon caused increasing dependence of the communist countries on the USSR. The integration of the economic systems of those countries during the Cold War was necessary from Stalin's point of view so as to prompt faster economic development and get the industrial potential of the entire bloc ready to meet the pace of armaments in the event of a conflict with the states of the Western world⁵.

Tighter cooperation was required from the communist countries to adopt a new economic strategy, one which would enable them to undergo a transformation resembling changes which had taken place in the USSR in the 1930s. The implementation of reforms was dutifully and scrupulously handled by the newly established communist parties. There was no room in the bloc of communist states for any autonomy or attempts to create an independent regional federation. The Yugoslav crisis redoubled Moscow's pressure for closer economic integration of the states within the bloc. The Soviet headquarters left them no leeway of autonomy that would have allowed for local economic specificities. After the Second Meeting of the Information Bureau of the Communist and Workers' Parties (in which delegates of the Communist Party of Yugoslavia did not participate) on 19–23 June 1948 near Bucharest, the question of collectivization was already treated as a directive by the communists from the European states subordinate to the USSR⁶.

⁵ A. Skrzypek, *op. cit.*, pp. 175, 232–233, 236, 239.

⁶ Resolution of the Information Bureau on the Situation in the Yugoslav Communist Party – see: “Nowe Drogi” 1948, no. 10, p. 17.

Collectivization of agriculture and the associated class struggle in the countryside (in the course of which the rich peasant class was eliminated) was a prelude to intensive industrialization, which, in line with the Soviet model, was to be based on the expansion of heavy industry. That necessity was not driven solely by ideological reasons (i.e. striving to change the social structure by increasing the number of workers) but, above all, from strategic considerations. As already noted, at a time of increasingly tense international relations – especially after the outbreak of the Korean War in 1950 – the USSR sought to boost the pace of armaments, while the expansion of the arms industry had to rely on heavy industry and mining⁷. The dependence of Central European countries on the USSR doomed them to directions of economic development which, given their interests, were disadvantageous⁸.

The years following the establishment of the Cominform witnessed an economic transformation during which the Soviet economic model was implanted across the various communist states, there. As the expansion of the industries which produced arms and means of production had to be financed, the societies of those countries were compelled to make enormous sacrifices. Shortages of basic consumer goods in the market, and failure to accomplish the objectives of economic plans in terms of real wages, agricultural production and consumption, significantly lowered the living standards in Central and Eastern European countries and provoked responses from their citizens. In some countries, the people staged protests, demonstrations and strikes in an attempt to express their resentment and disapproval of the authorities, the existing order and the top-down economic solutions. Such developments were also seen in Poland⁹.

Immediately after the war, the platforms of most political milieus in Poland asserted the need for economic reform. The broad consensus was that the war-ravaged economy called for prompt action to bring about fast-paced national development. Holding actual power, the communists at first officially agreed with the conceptions of the Polish Socialist Party (PSP), which presumed a three-sector ownership structure in the economy¹⁰.

⁷ See: Z. Kazimierski, *Polski przemysł zbrojeniowy w latach 1945–1955*, Warsaw 2005, pp. 77–83.

⁸ The economic standing of the Eastern bloc states is discussed in greater detail in *Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych*, ed. V. Průcha, Warsaw 1981; *The system of centrally planned economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II and the causes of its decay*, Eleventh International Economic History Congress Milan 1994; International Pre-Congress Conference, Univ. of Economic, Prague, March 24–26 1994, ed. V. Průcha, Prague 1994.

⁹ By way of example, one could cite the brutally suppressed uprisings in Berlin (1953), Poznań (1956) and Budapest (1956) – see e.g.: A. Bust-Bartels, *Powstanie berlińskie 17 czerwca 1953. Likwidacja ruchu samorządowego i etatyzacja przemysłu*, Warsaw 1981; Ł. Kamiński, A. Małkiewicz, K. Ruchniewicz, *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji. Wstępny raport z badań*, Wrocław 2004; *Ku wolności. Powstanie poznańskie 1956*, ed. M. Jędraszewski, Poznań 2006; M. Horvath, *1956 – rozstrzelana rewolucja. Walka zbrojna Węgrów z interwencją sowiecką*, Kraków 2006.

¹⁰ The activists of the PSP advanced such concepts even in the first post-war months – see: Archiwum Akt Nowych [Archives of Modern Records] (hereinafter as AAN), Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej (hereinafter as CKW PSP), 235/XV/23, Protokół posiedzenia Rady Gospodarczej przy CKW PSP, 12 XII 1945, items 65–69.

Most likely, this was due to the fact that over the first two years after the war Stalin himself did not insist on Polish communists adhering strictly to the Soviet models. The reasons for such a position on Stalin's part are difficult to ascertain today. Perhaps he had not yet conclusively formulated his views on the role of Poland in USSR policy and the exact nature of relations between the two states (was Poland to continue as a separate state, albeit dependent on the USSR, or become another Soviet republic?). On the other hand, the international situation may not yet have had a decisive influence on Stalin at that time. Such elements of the so-called Cold War as Harry Truman's doctrine of containment and the Marshall Plan became factors only in the first half of 1947. Moreover, Stalin's approach may have been dictated by the adopted political tactics. It is not unlikely that in the first months after the war, he did not wish to cause Poles, who had been traditionally averse to communism, to be equally antagonistic towards the new government. Perhaps he believed that the path of evolution rather than revolution was more expedient.

As a result, the activists of the Polish Workers' Party (PWP) initially declared officially that individual ownership in agriculture would be permitted, denying the accusations that they aimed for forced collectivization¹¹. The concept of land reform, which the communists announced in 1944, did not promote increased commodity output of the fragmented peasant farms and contradicted the concept of agrarianism propounded by the People's Party in exile and later by the domestic Polish People's Party¹². On the other hand, they took a negative view of private ownership in industry¹³. At first, the PWP and the PSP formally concurred that the making of a new political system should allow for the specific circumstances, which would be referred to as the "Polish road to socialism"¹⁴. However, this did not mean full economic independence. Stalin did not forgo the design

¹¹ Let us add that already in the first months after coming to power, a number of Polish communists did not hide that the agrarian reform and the continued existence of individual farms was only a temporary departure from the collectivization of the countryside – see: AAN, Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej (hereinafter as KC PWP), 295/XII-152, Protokół z narady poświęconej omówieniu statutu Związku Samopomocy Chłopskiej, 16 XII 1944, items 2–9. However, from the standpoint of the political interests of the PWP, it was pointless at the time to advertise plans for village cooperatives – see: M. Nadolski, *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warsaw 1990, p. 56. Cf. W. Gomułka, *Pamiętniki*, vol. 2, Warsaw 1994, p. 477.

¹² Decree of the Polish Committee of National Liberation of 6 September 1944 on the Implementation of Land Reform, Journal of Laws of 1944, no. 4, item 17; R. Gross, *Założenia polityki rolnej w Polsce w programach głównych partii i stronnictw politycznych (1939–1945/1946)*, "Echa Przeszłości" 2020, vol. XXI/1, pp. 298–304.

¹³ Changes of ownership in industry were introduced under the Act of 3 January 1946, which in fact sanctioned its nationalization; essentially, any enterprises which employed more than 50 workers per shift would go into the hands of the state, subject to compensation. There were two exceptions to this rule: 1. Businesses belonging to the citizens of the German Reich as well as traitors and collaborators were to be taken over by the state without compensation and irrespective of the number of workers; 2. Industrial enterprises in the 17 key sectors of the economy listed in the Act were to be seized upon compensation, the number of the workers employed per shift notwithstanding – see: Act of 3 January 1946 on the Acquisition of the Essential Branches of the National Economy into State Ownership, Journal of Laws 1946, no. 3, item 17.

¹⁴ See more broadly in J. Jagiełło, *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PWP i PSP w latach 1944–1948*, Warsaw–Kraków 1984.

to make Poland economically dependent on the USSR; here, one of the most important elements of economic subordination was the striving to monopolize Poland's foreign trade. To accomplish that goal, a system of non-equivalent terms of trade was imposed on Poland by virtue of economic agreements. In 1945, the Soviet authorities forced Poland to sign an extremely unfavorable coal agreement, under which it would supply coal to the USSR at a special, tenfold lower price than the contemporary world price. In reality, it amounted to little more than the mining cost (USD 1 per ton)¹⁵. A number of other agreements further compounded Poland's economic dependence on the USSR, which, in return for loans for the reconstruction and development of industry, obliged Poland to supply various goods¹⁶. A similar mechanism was used in the agreements concerning the supply of grain to Poland. The first was signed as early as 8 February 1946¹⁷. Interestingly, agreements of this kind were signed with Stalin's approval, even when the USSR itself was facing a grain deficit in the internal market¹⁸.

In Poland as such, the directions of Poland's economic development in the first three years after the end of hostilities were decided by two milieus: one centered around Hilary Minc at the Ministry for Industry and Trade (MIT), which endorsed the economic concepts of the PWP. The other was composed of economic activists from the Central Planning Office (CPO)¹⁹, who clearly subscribed to the ideas espoused by the PSP²⁰.

¹⁵ Agreement of 16 August 1945 on the Damage Caused by the German Occupation, [in:] *Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich* (hereinafter as *Dokumenty i materiały*), vol. 8: *January 1944 – December 1945*, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with H. Adalińska et al., Warsaw 1974, doc. 315, pp. 582–583. Moreover, the agreement deprived Poland of access to American loans for the reconstruction of its industrial infrastructure, including the coal mines which supplied the Soviet industry, as this was disadvantageous from Washington's point of view.

¹⁶ Such as the loan of 50 million rubles and USD 6.5 million (total USD 16.4 million) granted to Poland on 9 April 1945 – see: Agreement of 9 April 1945 on Interest-Free Loan, [in:] *Dokumenty i materiały*, vol. 8, doc. 239, p. 433–434.

¹⁷ Agreement of 8 February 1946, [in:] *Dokumenty i materiały*, vol. 9: *January 1946 – December 1949*, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with W. Diechtiarienko et al., Warsaw 1974, doc. 11, pp. 16–17.

¹⁸ A. Skrzypek, op. cit., pp. 147–148.

¹⁹ The CPO was formally established on 10 November 1945 (see: Decree of 10 November 1945 on the Establishment of the Central Planning Office at the Economic Committee of the Council of Ministers, Journal of Laws 1945, no. 52, item 298), although it actually had begun to function somewhat earlier (the CPO emerged from the initial concept to create the Chief Office for Economic Planning – see: AAN, CUP, 192/921, Projekt zarządzenia Prezesa Rady Ministrów o statucie organizacyjnym Głównego Urzędu Planowania Ekonomicznego, item 1–3). The principal task of the CPO was to elaborate multi-year economic plans approved by the Economic Committee of the Council of Ministers (ECCM) and promulgated as acts of parliament. The only multi-year economic plan prepared by the CPO which was put into effect was the Three-Year Economic Reconstruction Plan for 1947–1949. Its main objective in the initial stage of implementation was to raise the living standard of the population as quickly as possible by means of agricultural development and increased production of industrial consumer goods. The final stage saw a “shift from the priority of producing consumer goods to manufacturing goods” – see: Act of 2 July 1947 on the Economic Reconstruction Plan, Journal of Laws 1947, no. 53, item 285, art. 21–22. The Three-Year Plan is discussed more extensively in J. Kaliński, *Plan odbudowy gospodarczej 1947–1949*, Warsaw 1977.

²⁰ Although it follows from pertinent lists that the leadership of the office was predominantly non-partisan and that the PSP members outnumbered their PWP colleagues only marginally, the CPO soon began to be associated with PSP influence – see: C. Bobrowski, *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985, p. 160.

Heading the planning agency was economist Czesław Bobrowski²¹, an extremely important figure. Under his leadership, the CPO became a body which, next to planning, was involved in coordinating the economic policies of the various ministries, although it was not an institution with superior authority. That coordination was carried out “by means of inter-ministerial discussion and cooperation” but no decisions were imposed on the bodies responsible for particular economic affairs²².

PWP’s “victory” in the parliamentary elections of January 1947²³, as well as suggestions from the Kremlin to concentrate the management of economic processes in the hands of the state²⁴, prompted the party’s activists to advance economic concepts modelled on the Soviet transformations. The first indications that the economic course was about to change were seen at the Plenum of the PWP Central Committee on 13–14 April 1947. Hilary Minc, in charge of economic transformation on behalf of the PWP, gave a speech in which he arraigned the private sector in trade. The chief intention of Minc’s speech was to bring about such a restructuring of domestic trade that it would be completely subordinated to the state administration²⁵. In its wake, the Parliament adopted three June laws²⁶ whose enforcement over the next few months set in motion the process of liquidating privately owned shops and wholesale outlets. That undertaking was sup-

²¹ Czesław Bobrowski (1904–1996) was a lawyer, economist, and diplomat. Before the war, he worked in the economic department of the Ministry for Industry and Trade, and in 1935–1939 held the position of Director of the Economic Department at the Ministry of Agriculture and Agricultural Reform. Founder and editor-in-chief of the *Gospodarka Narodowa*. Bobrowski was an advocate of economic statism. During the war, he cooperated with the Polish Government in Exile, among other things. Author of an expert opinion on the domestic economic policy after the war, in which he argued for the introduction of economic planning.

²² AAN, CUP, 192/982, Sprawozdanie z konferencji prasowej prezesa CUP C. Bobrowskiego w sprawie roli i zadań CUP oraz aktualnej sytuacji gospodarczej, 13 II 1946, items 2–4.

²³ Formally, the victory was won by the so-called Democratic Bloc: an electoral coalition comprising the PWP, PSP, People’s Party, and the Alliance of Democrats. According to falsified results, 80.1% of the votes were cast for the Bloc and 10.3% went to the opposition, i.e. the Polish People’s Party. The pre-election agreement stipulated the following distribution of future seats obtained by the Bloc: PWP and PSP – 31% each, People’s Party – 27%, Alliance of Democrats – 11%. Given that the activists of the so-called Lublin faction of the People’s Party and a number of “crypto-communists” from the PSP were thoroughly loyal to the PWP, the election “results” may be deemed a success of the PWP. For more on the 1947 elections to the Sejm see: *Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, selected, prefaced and compiled J. Wrona, Warsaw 1999; *Koniec jałtańskich złudzeń. Sfałszowane wybory – 19 I 1947*, ed. M. Wenklara, Kraków 2007; C. Osękowski, *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000.

²⁴ A. Skrzypek, op. cit., pp. 81–82.

²⁵ As regards the economic concepts, the communists decided to “push them through the Sejm despite the PSP” – see: Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee of 3 May 1947, [in:] *Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PWP 1947–1948. Dokumenty do dziejów PRL*, issue 15, selected and compiled by A. Kocharński, Warsaw 2002, p. 58.

²⁶ Act of 2 June 1947 on Combating High Prices and Excessive Profits in Commercial Trade, Journal of Laws 1947, no. 43, item 218; Act of 2 June 1947 on Citizen Fiscal Commissions and Social Veters, Journal of Laws 1947, no. 43, item 219; Act of 2 June 1947 on Authorizations for Operating Commercial Businesses and Performing Trade Activities as a Profession, Journal of Laws 1947, no. 43, item 220.

ported by the Special Commission for Combating Economic Fraud and Malfeasance, established in 1945, which intensified its activities²⁷.

The new policy towards the private sector in trade also initiated a political squabble between the communists and the socialists. The leaders of the PWP presumed that the PSP activists would seek greater independence after the elections. Advancing a program which opposed the hitherto three-sector arrangement in the economy and had previously brought the two parties together deepened the rifts in the already internally divided PSP, weakened the party and caused its so-called right wing to be eliminated²⁸. The communists decidedly aimed to have trade taken over by the state sector, which they were opposed to by the socialists, who explicitly affirmed the cooperative movement²⁹.

That “battle for trade” proved a prelude to a far more profound transformation of Poland’s economic model, which ultimately was to resemble the system functioning in the USSR. As early as the autumn of 1947, PWP activists began to denounce the objectives stated in the three-year plan drawn up by the CPO. The main allegations included inadequate reckoning of industrial investment in the allocation of funds and methodological errors, e.g. the failure to follow the USSR’s planning experience. On December 20, 1947, during a meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, Minc presented his own investment plan for 1948. The plan was officially signed by the MIT and approved by the PWP’s top leadership, allocating significantly more funds towards investment³⁰.

The final decision to attack the CPO was taken at the next meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee two weeks later. The draft investment plan for 1948 prepared by the CPO was deemed “inept and devoid of Marxist foundation”. Subsequently, a decision was taken to prepare a memorandum on the flawed planning methods employed by the CPO, to be conveyed to the leaders of the PSP. Furthermore, it was

²⁷ The activities of the Commission are discussed more broadly in: D. Jarosz, T. Wolsza, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, Warsaw 1995; P. Fiedorczyk, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historycznoprawne*, Białystok 2002. On the local dimension of the Commission’s activities see: R. Tomkiewicz, *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995; W. Tomczyk, *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Rzeszowie 1946–1954*, Rzeszów 2007; L. Szuba, *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym i jej delegatura bydgoska (1945–1954)*, Toruń 2009.

²⁸ T. Kowalik, *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948* (underground publication), Warsaw 1980, p. 59.

²⁹ AAN, CKW PPS, 235/XV/96, Uchwała narady spółdzielczej PPS, 17 II 1946, items 1–4; AAN, CKW PPS, 235/XV/96, Spółdzielczość a trzyletni plan gospodarczy, 6 III 1946, items 95–107; Wystąpienie Stanisława Szwalbe podczas posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 31 V 1947, *Sprawozdanie stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego w dniu 31 V 1947 r.*, [in:] *Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja zwyczajna wiosenna 1947*, Warsaw 1947.

³⁰ Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee of 20 December 1947, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, p. 150.

resolved that Minc – aided by “his apparatus”³¹ – would draw up a counter-plan in line with the previously approved premises. The question of the planning methods adopted by the CPO would be addressed at a later joint meeting of the core officials of the PWP and the PSP³².

The memorandum was indeed formulated and conveyed to the Central Executive Committee of the PSP on 7 January 1948. The CPO’s draft investment plan for 1948 was censured primarily for erroneous, “non-Marxist” – as it was worded – method of calculating national income, which included all services (e.g. trade, transport, the work of the free professions), as well as for developing three separate sector-specific plans, which – according to MIT officials – would diminish the role of workers in national revenue. In addition, the authors were reproached for overlooking “the most important issues”, i.e. labor competition, quality of industrial products, increasing output per hectare in agriculture, austerity measures, and “raising the cultural level of the countryside”. However, those objections – whose importance was, in fact, only secondary – served the PWP activists to formulate a generalized assertion, namely: “planning in the Central Planning Office has gone down a blind alley”³³.

A week later (15 January 1948), a Polish delegation composed of Józef Cyrankiewicz, Władysław Gomułka and Hilary Minc paid a visit to Moscow, during which Stalin persuaded his guests of the need to up the pace of industrialization in Poland, build a larger steelworks than planned, possibly to achieve increased arms output; also, when constructing a passenger car factory, the Poles were not to enter into a deal with the Italian Fiat but manufacture Soviet vehicles. As Andrzej Skrzypek notes, one of the factors which may have influenced Stalin’s decision to have Poland industrialized so quickly as part of the prospective multi-year plan was that substantial resources in the existing production sectors of the Soviet economy were redirected to the new USSR arms program involving nuclear weapons. The resulting gap was to be offset by the Polish industry producing for the USSR³⁴. After the meeting with Stalin, the communists were certain that the concept of Soviet accelerated industrialization conflicted with the PSP’s economic program. Hence, they were convinced that the latter party had to be stripped of its influence on economic policy, “purged” of its so-called “right-wing” activists and absorbed, only to impose their own economic program on the united party.

Following the Moscow visit, the so-called CPO debate (also known as the CPO process) was held. It took place on 18–19 February 1948 at the headquarters of the Council

³¹ Meaning the officials at the MIT.

³² Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee of 3 January 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, p. 155.

³³ AAN, KC PPR, 295/XI/194, Memorandum w sprawie błędnych metod opracowania planu gospodarczego na 1948 r. przez CPO, 7 I 1948, items 45–46.

³⁴ A. Skrzypek, op. cit., p. 198.

of Ministers. Attended by the leading economic activists of the PWP and the PSP, it was a top-level meeting, being chaired by the Secretary General of the Central Executive Committee of the PSP, Prime Minister Józef Cyrankiewicz, whereas the PWP was represented by, e.g. the Secretary General of the Central Committee Władysław Gomułka and Political Bureau member Jakub Berman³⁵.

The first to speak was Hilary Minc³⁶, who reiterated the allegations levelled against the CPO in the memorandum of 7 January 1948. Listing its principal errors, Minc mentioned the “false” method of calculating national revenue as well as the incorrect ratios determined between the revenue, consumption and production. He argued that the CPO’s plan prioritized consumption rather than production, which was inconsistent with the planning methodology developed in the USSR. Moreover, he found that the CPO staff had failed to adequately allow for the possibility of mobilizing the masses in the pursuit of various indices in the plan, which was also contrary to the Soviet planning model, in which a tremendous role was attributed to the voluntarist attitudes of the communist society³⁷.

As designated by J. Cyrankiewicz, the supplementary address was delivered by Tadeusz Dietrich, who was already being influenced by the PWP. Dietrich’s speech was recalled years later by Jan Drewnowski, Director of the Long-Term Planning Department at the CPO. According to his account, Dietrich’s presentation was substantively poor and failed to refute the allegations made by the PWP; what is more, the author agreed with them on some points³⁸.

Subsequent speakers alternated according to their party affiliation (a member of the PSP followed a PWP member). The PWP activists all took a stand in a very sharp, aggressive and virulent manner³⁹. Apart from Minc’s, one of the major speeches was delivered by the Deputy Minister for Industry and Trade, PWP member Eugeniusz Szyr. Discussing the essence of the dispute between the two economic centers (MIT and CPO), he

³⁵ T. Kowalik, op. cit., p. 81.

³⁶ Excerpts from the paper and final speech by H. Minc delivered on 18 and 19 February 1948 – see: H. Minc, *O właściwe metody planowania w Polsce*, “Nowe Drogi” 1948, no. 8, pp. 17–38. A transcript of the so-called “CPO debate” has not been preserved in the national archives (it is not to be found in the respective CPO, PWP Central Committee, and the PSP Central Executive Committee collections at the Archives of Modern Records). The content of some speeches has survived only in private collections (held e.g. by prof. Tadeusz Kowalik), of which a proportion has been published – see: *Wizje gospodarki socjalistycznej w Polsce 1945–1949. Początki planowania. Materiały źródłowe*, compiled by H. Jędruszczak, Warsaw 1983, pp. 587–620.

³⁷ H. Minc, op. cit., pp. 24–31. On the mobilization of the masses as an element in Soviet economic plans see: C. Bobrowski, *U źródeł planowania socjalistycznego. Analiza doświadczeń radzieckich*, Warsaw 1967, pp. 116–117. In the following months, the communists stressed the necessity of a planned increase in productivity by promoting mass labour competition (socialist emulation) movement – see: AAN, KC PPR, 295/XI/8, Stenogram posiedzenia Wydziału Ekonomicznego KC PPR, 31 III 1948, items 3–4.

³⁸ J. Drewnowski, *Proces Centralnego Urzędu Planowania w 1948 roku*, “Zeszyty Historyczne” 1974, no. 28, p. 44.

³⁹ The fact is recalled by Henryk Różański, who attended the meeting – see: H. Różański, *Śladem wspomnień i dokumentów (1943–1948)*, Warsaw 1988, p. 524.

asserted that it boiled down to distinct perceptions of the role of investment policy. Specifically, CPO planners were decidedly in favor of limiting investment. Moreover, Szyr explained one of the main reasons behind the attack on the CPO. He found that the mode in which the CPO operated to date had only worked well during the initial reconstruction period. The obligations arising under the economic agreements signed with, e.g. the USSR, required a thorough transformation of the economic apparatus centered around a single planning agency⁴⁰. Thus, he admitted that the Polish planning center was burdened with the responsibility of securing the production of those goods which, according to the agreements, were to be exchanged with the USSR. There is no doubt that the allegations raised by Szyr originated from Moscow. Reducing investment at the expense of consumption was not in line with the new guidelines for economic development in Poland that the Kremlin headquarters had formulated since the meeting in Szklarska Poręba and reaffirmed during the January visit of the Polish delegation to Moscow⁴¹.

At the end of the second day of debate, Bobrowski took the floor, speaking in a constructive fashion as he sought to justify rather than attack. He complained that the statistical methods had not yet been sufficiently developed, which hampered the work of the CPO, and that the statistical data entry forms did not meet the requirements⁴². Both the content and the tenor of what the criticized CPO president said surprised his colleagues. They had expected far more firmness and factual arguments to counter the allegations made by the PWP activists⁴³.

As a direct aftermath of the so-called CPO debate, the agency saw some personnel changes among its top officers. Just a few days later, Bobrowski resigned to be succeeded by a socialist yielding to PWP influence, Tadeusz Dietrich⁴⁴. Two of Bobrowski's associates managed to retain their positions as CPO vice-presidents: Kazimierz Sokołowski of the PSP and the non-partisan Jacek Rudziński. However, Stefan Jędrychowski and Leon

⁴⁰ *Przemówienie wiceministra przemysłu i handlu Eugeniusza Szyra*, 19 February 1948, [in:] *Wizje gospodarki...*, pp. 590, 598–600.

⁴¹ A. Skrzypek, op. cit., p. 202.

⁴² *Przemówienie prezesa CUP Czesława Bobrowskiego*, 19 February 1948, [in:] *Wizje gospodarki...*, pp. 608–609.

⁴³ J. Drewnowski, op. cit., p. 47

⁴⁴ In his memoirs, Bobrowski describes the circumstances of his own resignation. He wanted to submit it already a month before the discussion of 18–19 February 1948, but J. Cyrankiewicz did not allow it. Following the discussion, Bobrowski was contacted by the chairman of the PSP Central Executive Committee, Michał Rusinek, who urged him to step down. On that occasion, however, it was Bobrowski who did not wish to do so: “Finally”, Bobrowski recalls, “I was bribed by Rusinek: «If you resign, you will get whatever embassy you want, except for the four or five most important ones». [...] In practice, the choice was not that wide. Sweden happened to be available” – see: C. Bobrowski, *Wspomnienia ze stulecia...*, pp. 198–199. The decision to dismiss Bobrowski and appoint T. Dietrich in his place was made at the meeting of the Political Bureau of the PWP on 25 II 1948. Simultaneously, it was put forward that Bobrowski be appointed an envoy in Stockholm – see: Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee of 25 II 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, p. 178.

Kasman – two new vice-presidents from the PWP – began to play an increasingly important role at the CPO⁴⁵.

Following that leadership reshuffle, the MIT communists gathered around H. Minc and forced through their own draft National Economic Plan (NEP) for 1948⁴⁶ and then for 1949. Investment outlays on the industry controlled by the MIT increased from 66.5 billion zloty in 1948 to 131.2 billion zloty in 1949⁴⁷. They were also able to proceed quite hastily with a concept for a new, multi-year economic plan in line with the USSR model while rejecting the methods used so far by the CPO and discarding the draft of the twelve-year plan developed by that agency⁴⁸. As early as March 1948, the MIT Planning Department supplied the CPO with the preliminary theses of a six-year industrial development plan for 1950–1955, predicting a rather bold growth rate in industrial production (95% over a six-year period). The adoption of the six-year perspective was designed to align the planning cycle in Poland with the Soviet five-year system. The amount of industrial investment was to reach 970 billion zloty⁴⁹. With considerable enthusiasm, the main premises of the new six-year plan were presented by the Minister for Industry and Trade to the Unification Congress on 18 December 1948⁵⁰, and later to the Sejm of the Republic of Poland as it debated the enactment of the pertinent bill⁵¹.

From the standpoint of H. Minc and his communist economic associates at the MIT, the changes at the CPO were indispensable if the Soviet economic model was to be introduced in Poland. A fairly autonomous center of planning thought, such as the CPO, was not acceptable to H. Minc, who, guided by the Soviet solutions, strove for greater centralization of the economic management system. The dismissal of Bobrowski and the

⁴⁵ The decision to have Stefan Jędrzychowski assume the function of the first and Leon Kasman second vice-president of the CPO was taken at the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee on 17 III 1948 – see: Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, 17 III 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, p. 194.

⁴⁶ AAN, KC PPR, 295/XI/8, Stenogram posiedzenia Wydziału Ekonomicznego KC PPR, 31 III 1948, items 9–36.

⁴⁷ Act of 9 March 1948 on the National Economic Plan for 1948, Journal of Laws of 1948, no. 19, item 134; Act of 31 March 1949 on the National Economic Plan for 1949, Journal of Laws of 1949, no. 26, item 189.

⁴⁸ AAN, CUP, 192/2967, Wytyczne planu długoterminowego, 23 IX 1947, items 30–31.

⁴⁹ AAN, CUP, 192/2976, Tezy do sześcioletniego planu rozwoju przemysłu w latach 1950–1955, undated, items 1–59. Already in May 1948, the Political Bureau of the PWP Central Committee obliged H. Minc to present a paper on the six-year plan at one of the meetings of that body in August. However, due to the tension in the PWP provoked by Gomułka's speech at the June plenum, Minc did not acquaint the members of the Bureau with the guidelines of the six-year plan until 11 November 1948 – see: Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, 25 V 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, p. 216; Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, 11 XI 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, pp. 320–321.

⁵⁰ Naczelne Archiwum Cyfrowe [National Digital Archives] (hereinafter as NAC), 33-T-148, Unification Congress of the Polish Workers' Party and PSP. Speech by H. Minc, Minister for Industry and Trade of 18 December 1948, recording from the Central Broadcasting Station of the Polish Radio in Warsaw.

⁵¹ NAC, 33-T-50, Report on the deliberations of the Sejm of the Republic of Poland of 21 July 1952, enactment of the law on the six-year plan. Speakers: A. Polewka – MP, Minister H. Minc – Chairman of the SEPC and W. Barcikowski – Deputy Marshal of the Sejm.

reshuffle involving head officers of the CPO was a start to the takeover of the day-to-day administration of the economy by Minc's people and the MIT apparatus. Those efforts culminated in the adoption of the Act of 10 II 1949, which finally abolished the CPO and established the State Commission for Economic Planning (SCEP) instead⁵². It was headed by the chairman of the Economic Committee of the Council of Ministers (by virtue of which the activities of the ECCM obtained statutory sanction)⁵³. Both functions were held by H. Minc. The tasks of the SCEP included controlling the entirety of state planning, as well as coordinating economic activities of "all departments of state administration" (enterprise organization, price setting, wage policy, delivery of the financial plan). Moreover, the SCEP obtained prerogatives to supervise the implementation of economic plans and work on "issues of the national economy"⁵⁴. As a result, a monstrous entity emerged – reminiscent of the Soviet Gosplan⁵⁵ – which acted not only as a central planning body but also as a "super-ministry" coordinating the current economic policy of the state.

The aforementioned act also fragmented the former Ministry for Industry and Trade into six minor ministries: Mining and Energy, Heavy Industry, Light Industry, Agricultural and Food Industry, Internal Trade and Foreign Trade⁵⁶. This measure eliminated the MIT, which had been a powerful center with a major impact on the country's economy, while the smaller ministries were easily subordinated to the SCEP. In administrative terms, Poland's economy was thus prepared for the reception of the Soviet model.

The successive drafts of the six-year plan showed a definite tendency towards a steady increase in industrial investment rates. In the premises for the so-called second prospect of the six-year plan developed by the MIT in July 1948, the rate in question was raised to 1,300 billion zloty⁵⁷. In the aforementioned Act of 21 July 1950, the projected outlays on industry rose to 2,535 billion zloty⁵⁸.

Involving tremendous expenditure, those extremely ambitious goals were also contingent on the USSR credit assistance, the amount of which was set at USD 450 million

⁵² Act of 10 February 1949 on the Change in Organization of the Chief Authorities of the National Economy, Journal of Laws 1949, no. 7, item 43.

⁵³ Ibidem, art. 1–3 and 6, section 1.

⁵⁴ Ibidem, art. 5.

⁵⁵ Gosplan (abbreviated from Государственная Плановая Комиссия – СССР) was the State Planning Committee, of the USSR. Established in 1921, the institution was initially responsible for economic forecasting. It drafted the so-called *Control Numbers*: documents containing predicted rates of economic development in individual economic branches and sectors. In the late 1920s, when the USSR embarked on its first long-term economic plan and after the 1929 reform of the Soviet economic administration, it became the central planning body with an elaborate internal structure equipped with appropriate instruments for directive planning.

⁵⁶ Act of 10 II 1949 on the Change in Organization of the Chief Authorities of the National Economy, Journal of Laws 1949, no. 7, item 43, art. 15 and 16.

⁵⁷ AAN, CPO, 192/2977, Notatka wicedyrektora Departamentu Przemysłu CPO Stanisława Jezierskiego w sprawie opracowań II rzutu planu sześcioletniego dla przemysłu państwowego, 24 VII 1948, items 34–38.

⁵⁸ Act of 21 February 1950 on the Six-Year Plan for Economic Development and Building the Foundations of Socialism for 1950–1955, Journal of Laws 1950, no. 37, item 344, chapter II, section 6.

already in 1948. That amount was to be largely converted into ready-made facilities, complete conglomerates and industrial plants brought to Poland from the USSR. On 29 June 1950, another loan agreement was signed, according to which Poland was to receive a loan of USD 100 million for the purchase of plant and equipment in the USSR, provided that Poland pay half the value of the equipment supplied on an ongoing basis⁵⁹. The actual reasons why the USSR, whose economy had enormous needs, opted for such large-scale financial support to Poland are difficult to determine today. The factor which seems the most important was that the USSR aimed for a very close integration of the Polish economy (and that of other Eastern European countries) with its own to create one strongly interconnected system⁶⁰.

The confidential part of the six-year plan included a two-year scheme to reorganize the Polish Army (1951–1952), whose implementation was supervised by Marshal Konstanty Rokossowski. In addition to personnel changes, which involved, e.g. the deployment of several hundred Soviet officers to Poland, the military was to be supplied with more arms. However, the premises of the aforementioned act concerning the pace of industrialization in the six-year period 1950–1955 proved insufficient in the following months. The Korean War of 1950–1953 could have turned into another world war, for which the USSR and the bloc of communist states had to prepare. The fact that ambitious economic goals needed time and resources was ignored by Stalin. Moscow's decision to speed up industrialization and especially arms production in the communist countries had an inevitable impact on their economic policies. Thus, arms production was given priority in the investment agenda. The changes introduced in the autumn of 1950 were intended to subordinate the economic planning and administration framework to military objectives. On 18 November 1950, Piotr Jaroszewicz, Deputy Minister of National Defence and Chief Quartermaster of the Polish Army, became vice-chairman of the SCEP in charge of coordinating economic activities to promote development of arms production⁶¹. It follows from Jaroszewicz's account that Stalin wanted the armament of the communist countries to match the combat equipment of the US troops fighting in Korea within three years. Drawn into the arms race by the USSR, the Polish economy had to undergo a shift from civilian to military production. The entire work of revising the plan was supervised by Vasily P. Nikitin, deputy chairman of the Gosplan, who was sent to Poland by Stalin as an advisor⁶².

⁵⁹ The USSR undertook to equip more than 30 industrial plants: mines, steelworks, metallurgical and chemical facilities, AAN, Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego (hereinafter as PKPG), 274/2988, Protokół, 27 X 1950, item 45.

⁶⁰ Even so, A. Skrzypek notes that the autarkic premises adopted in the six-year plan were cited as a counterargument to that proposition – see: A. Skrzypek, op. cit., p. 271.

⁶¹ P. Jaroszewicz, B. Roliński, *Przerrywam milczenie... 1939–1989*, Warsaw 1991, pp. 117–121.

⁶² A. Skrzypek, op. cit. p. 275.

In the following months, the pace of armaments picked up. The Kremlin-led Coordinating Committee for the Military Affairs of the Communist States, established in early 1951, requested that Poland build 53 arms factories by 1955 and establish 92 manufacturing departments geared towards arms production at the existing plants. The undertaking was to be carried out in Poland in a covert manner, i.e. within the framework of the Central Board of the Construction Machinery Industry. The secret plan for the development of military production significantly affected the overall results of the six-year plan, leading to diminished production of consumer goods and means of production for civilian purposes⁶³.

Such an approach to investments was in line with the so-called “method of leading links”, which had been practiced in the USSR in the 1930s. With a chronic shortage of funds, it served to categorically prioritize certain tasks of the plan (in this case, armaments) over others. That mode of determining priority investments and economic sectors, which would receive a broad flow of internally accumulated funds, actually led to an economic imbalance. Certain economic needs were fully met, while others were ignored⁶⁴.

Still, in late 1952 and early 1953, the Soviet design to create a unified economic organism, consisting of the economies of the communist countries coupled with the USSR economy, was collapsing. The gigantic investments in industrialization to boost the expansion of the arms industry consumed a vast proportion of the countries’ budgets, promptly causing deficits in the supply of consumer goods to the population. The difficult supply situation in Poland was not improved by the policy pursued by the authorities towards small industries and crafts. The drive to do away with small private industrial plants and individual craft enterprises and gearing state-owned small and medium industries, as well as cooperatives, towards production for investment purposes exacerbated the existing disparities in production⁶⁵. The concurrent collectivization of the countryside compounded the adverse effect on the supply of foodstuffs. To counter the poor situation on the market, attempts were made to introduce food rationing (1951–1952)⁶⁶ and commercial prices (from 3 October 1953)⁶⁷.

⁶³ See more broadly in Z. Kazimierski, op. cit., pp. 226–243.

⁶⁴ C. Bobrowski, *U źródeł planowania...*, pp. 107–111.

⁶⁵ Compared with the preceding year, the value of the 1951 output of the state-owned small and medium industry grew twofold while workers’ co-operatives increased efficiency by 120%. However, in both cases, priority was given to products belonging to group A, i.e. means of production – see: AAN, PKPG, 274/5673, *Analiza wykonania planu 6-letniego (1949–1955) przez drobną wytwórczość*, item unnumbered; AAN, PKPG, 274/5673, *Ocena wykonania planu 6-letniego przez spółdzielczość pracy*, item unnumbered.

⁶⁶ A. Zawistowski, *Trzy próby walki z nierównowagą w handlu detalicznym – trzy okresy reglamentacji artykułów pierwszej potrzeby w Polsce Ludowej*, “Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace” 2011, no. 3, pp. 113–115.

⁶⁷ Bierut travelled to the Kremlin in early November 1952 to seek Stalin’s consent to the introduction of commercial prices in Poland. Stalin then accused Jewish-born members of the PUDP leadership of pursuing

Following Stalin's death and the end of the Korean War, the countries of Eastern Europe – and the USSR – saw efforts to reduce armaments and even out the resulting disproportion in economic development. In Poland, the previous economic strategy was reviewed on 29–30 October 1953 during the 9th Plenum of the Central Committee PUWP; consequently, a decision was taken to reallocate some of the funds to promote agricultural development and increase the production of consumer goods⁶⁸. These goals were formulated in more precise terms during the 2nd Congress of the PUWP (10–17 March 1954); a suggestion to change the economic policy was advanced by N. Khrushchev, who attended the event as a guest⁶⁹. It was decided during the Congress to intensify industrial production oriented towards the technological development of agriculture, as well as increase the quantity, range and quality of the consumer goods output. Simultaneously, one emphasized the need to maintain a high development rate in heavy industry, align the scope of production to the requirements of the economy, raise the quality and reduce the cost of production⁷⁰. The declared changes did not entail any reorganization in major positions, meaning that they would be carried out by the former political outfit, which posed quite a threat to the success of the prospective transformation⁷¹.

After 1953, the Soviet headquarters also briefly outlined other objectives of the aforementioned Comecon. At the fourth session of that body (26–27 March 1954), it was agreed that the previous economic policy of the Eastern Bloc countries based on socialist industrialization and autarky required modification. It was asserted that greater emphasis be placed on the production of consumer goods in order to elevate the living standard of people in communist countries⁷². The economies of the latter were to be linked through a system of cooperation, while specialization of production was stated as the goal of development. However, as early as 1955, the Comecon once again became a vehicle through which Gosplan directly intended to administer the economies of the Eastern Bloc countries, including Poland⁷³.

As previously noted, loans were a crucial device used by the Kremlin to tie the Polish economy with the USSR, as they compelled Poland to export a specific range of goods

a policy that was contrary to the interests of workers, which may have been related to the anti-Semitic purge in the USSR that he was preparing – see: J. Chyliński, *Jaki był Bolesław Bierut. Wspomnienia syna*, Warsaw 1999, p. 193; A. Skrzypek, op. cit., p. 306.

⁶⁸ IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR, Warsaw 1953, pp. 71–95; M. Jastrząb, *Manewr gospodarczy? Korekta polityki ekonomicznej na IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR w 1953 r.*, “Przegląd Historyczny” 2003, no. 94/1, pp. 43–58.

⁶⁹ A. Skrzypek, op. cit., p. 328.

⁷⁰ II Zjazd PZPR. *Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR*, Warsaw 1954, pp. 49–61.

⁷¹ J. Kaliński, *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warsaw 1987, p. 89.

⁷² Communiqué of the Polish Press Agency on the Comecon Session, 28 III 1954, [in:] *Dokumenty i materiały*, vol. 10: *January 1950 – December 1955*, compiled by W. Balcerak et. al., in collaboration with W. Diechtiarienko et. al., Warsaw 1982, p. 324–325.

⁷³ A. Skrzypek, op. cit., pp. 370–371.

to the former. Trade with the Soviet Union in the early years of the six-year plan grew steadily, reaching its peak in 1954. Goods exported to the USSR accounted for 37.9% of total Polish exports, while imports from the USSR accounted for 37.2% of total Polish imports. Such a large share of the USSR in Polish trade was associated with an attempt to monopolize it. Meanwhile, Poland's debt to its eastern neighbor was growing. In 1954 alone, Poland was expected to export goods worth USD 35 million to the USSR as repayment of its loans. Towards the end of 1955, Poland's overall debt on long- and medium-term loans exceeded 2.1 billion foreign-exchange zloty⁷⁴, of which 1.9 billion were the liabilities to the USSR, whereby funds obtained for armaments accounted for just over half of that amount⁷⁵.

In the process of adopting Soviet economic solutions, the collectivization of agriculture proved a particularly difficult endeavor. Even at the meeting of communist party activists in Szklarska Poręba in September 1947, Władysław Gomułka claimed that the PWP had relinquished the idea of collectivization "for quite a long period". However, his position was not shared by the entire PWP leadership, and that rift among the highest political echelons was known to the Kremlin. A memo drafted on 4 April 1948 by Leonid Baranov, Nikolai Pukhlov and Vladimir Ovcharov entitled "On the anti-Marxist ideological statements of the PWP leadership" alleged, e.g. that Polish party heads (with Gomułka and Minc explicitly named) lacked a clear and precise policy concerning collectivization of agriculture⁷⁶.

Moscow's pressure had its effect. As early as 1 July 1948, during a meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, H. Minc presented the guidelines on the economic and social system, which included the task of establishing production cooperatives, i.e. the Polish variety of collective farms. The guidelines were elaborated in a paper which Minc delivered at the plenum of the PWP Central Committee on 3 September 1948, describing the prospective transformation in the countryside and agriculture and stating the tenets of the agricultural policy that – as it turned out – remained in force in Poland until 1956. Drawing on the Soviet solutions, Minc made a class breakdown of the peasantry into three groups: the poor, the middle stratum and the rural capitalists⁷⁷. Furthermore, he also characterized the three forms of production cooperatives to be introduced in Poland⁷⁸.

⁷⁴ One foreign-exchange zloty was equivalent to ¼ US dollar, or 0.2221 gram of gold.

⁷⁵ J. Kaliński, *Nierównowaga zewnętrzna gospodarki Polski Ludowej*. "Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace" 2011, no. 3, p. 45; A. Skrzypek, op. cit., pp. 336, 373.

⁷⁶ *Polska – ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, compiled by G.A. Bordiugow et. al., Warsaw 1995, pp. 204–217.

⁷⁷ H. Minc, *Bieżące zadania Partii w zakresie polityki gospodarczej i społecznej na wsi*, "Nowe Drogi" 1948, no. 11, pp. 156–183.

⁷⁸ *Ibidem*. The introduction of a model consistent with the Soviet kolkhoz, announced by Minc in 1948, followed a slightly modified paradigm. In 1949, the statutes of three types of Polish production cooperatives

On 11 November 1948, Minc discussed the premises of the six-year plan at a meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee and obtained the approval of the party's top leadership to set a collectivization benchmark of 35% for peasant farms; the subsequent five-year plan for 1956–1960 envisaged the completion of the “building of socialism” in Poland⁷⁹. However, the official version of the six-year plan – as enacted by the parliament – did not include precise information on the planned rate of collectivization but only vaguely provided that “the State shall create conditions for a major proportion of the farms to be taken over by socialist production cooperatives”⁸⁰.

As the Kremlin saw it, Polish authorities proceeded somewhat tardily in the matter of collectivization, of which Stalin was advised by Viktor Lebedev, USSR ambassador in Warsaw, in a letter dated 26 February 1950. The ambassador noted that cooperativization of the countryside was carried out primarily in the so-called Regained Territories⁸¹. This issue was most likely raised by Stalin during Bierut's visit to Moscow in March 1950, as soon thereafter – at the 4th Plenum of the Central Committee PUWP (8–10 May 1950) – a commitment was made to establish two thousand production cooperatives by the end of 1950⁸².

The outcomes of the six-year plan were unsatisfactory. With respect to the initial benchmarks set by the Act of 21 July 1950⁸³, the only goal in which it succeeded was increased industrial production (158% planned, 172% achieved), while the remaining essential objectives were not accomplished. The national revenue was envisioned to increase by 112% in the six-year period, but growth reached only 73%. Agricultural production increased by 13% instead of 50%, whereas real wages rose by a mere 4–13%, as

were drafted: type I – land cultivation associations, copies of the Soviet Associations for Joint Cultivation of Land (Товарищество по совместной обработке земли – ТОЗ); type II – production cooperatives, where in addition to labour input the area of contributed land was taken into account in the distribution of income; type III – cooperative groups, in which the sole criterion for the distribution of profits was labour input. The statute of the fourth type of cooperatives – called IB – was developed as a combination of types I and II in 1950. With the terms and conditions of membership as in type I, the profits were shared following the arrangement of type II cooperatives (i.e. also inclusive of the labour input). See more broadly in J. Tepicht, *O statutach spółdzielni produkcyjnych*, Warsaw 1950; A. Kita, W. Jurek, A. Niedźwiecki, *Spółdzielczość produkcyjna w świetle ustawodawstwa i doświadczeń*, Warsaw 1956.

⁷⁹ Minutes of the meeting of the Political Bureau of the PWP Central Committee, 11 XI 1948, [in:] *Protokoły posiedzeń...*, pp. 320–321.

⁸⁰ Act of 31 July 1950 on the Six-Year Plan for Economic Development and Building the Foundations of Socialism for 1950–1955, Journal of Laws 1950, no. 37, item 344, chapter II, section 47.

⁸¹ Letter from the USSR Ambassador in Warsaw Viktor Lebedev to Joseph Stalin, 26 II 1956, [in:] *Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953, Dokumenty do dziejów PRL*, issue 12, selected and compiled by A. Kochański et al., Warsaw 2000, doc. 13, p. 73.

⁸² A. Skrzypek, op. cit., pp. 260–261; R. Gross, *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019, p. 267.

⁸³ Those baseline benchmarks were later raised in view of the tense international situation. In the plan for 1951, production growth rates were thus increased from 120% to 123.4% (performance in 1950 = 100%) – see: J. Kaliński, *Polityka gospodarcza...*, p. 74.

opposed to the targeted 40%. Per capita consumption was expected to grow by 50–60%, and the actual rate was 30–44%.⁸⁴

Despite the growing disparities and tensions, the Soviet economic model was deliberately perpetuated in Poland until 1956 (with minor adjustments in 1954). After the 20th Congress of the CPSU, increasingly strong signals from the USSR suggested the need to increase living standards and reduce armaments and investment. A fairly open critique of the previous economic strategy, which rested on the intense development of heavy industry and armaments, was heard at the 2nd Congress of Polish Economists (7–10 June 1956). Eugeniusz Szyr, a close associate of H. Minc, was dismissed from the post as president of the SCEP a month later, whereas the former was compelled to step down after another three months, completely lost his influence on the current economic policy and was removed from the Political Bureau of the Central Committee PUWP. The need for alterations in the current economic model was also recognized at the top of the government. During the 7th Plenum of the Central Committee PUWP, which began on 18 July 1956, J. Cyrankiewicz explicitly stated that the living standard of the citizens had not risen sufficiently due to excessive investment in armament and industry. An additional difficulty, he claimed, was that the level of food production in Poland was too low⁸⁵. In view of the Soviet disarmament decisions⁸⁶, the Polish government decided in August 1956 to reduce the Polish army by 50,000 soldiers. A proportion of the previous production capacity of the Polish arms industry could thus be freed to produce consumer goods. The Soviet declaration on disarmament resulted from the change in Soviet war doctrine, according to which the main strike force would rely on strategic missile troops. This entailed a significant shift in Poland's role in Soviet war plans, which, in turn, was reflected in economic affairs⁸⁷. Moscow was to provide Poland with assistance in further expansion of industry and completion of the investments launched as part of the six-year plan⁸⁸, as well as grant a loan of 100 million rubles in commodities (copper, rubber, fats) and gold⁸⁹.

Following the 8th Plenum of the PUWP Central Committee, the Soviet government adopted a declaration of 30 October 1956, in which it determined further economic relations between the USSR and the Eastern Bloc countries. Among other things, the document affirmed respect for national sovereignty and equality in economic relations⁹⁰.

⁸⁴ A. Jeziński, B. Petz, *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944–1985*, Warsaw 1988, p. 169.

⁸⁵ J. Cyrankiewicz, *O założeniach planu pięcioletniego*, "Nowe Drogi" 1956, no. 7–8, pp. 169–170.

⁸⁶ *Deklaracja rządu ZSRR w sprawie rozbrojenia*, "Trybuna Ludu", 15 May 1956, no. 135.

⁸⁷ A. Skrzypek, op. cit., note 35, p. 394.

⁸⁸ This would apply to two agreements of 11 July 1956: on providing Poland with technological assistance in the construction of industrial plants and on providing technological assistance in the expansion of Nowa Huta – see: *Dokumenty i materiały*, vol. 11: *January 1956 – December 1960*, selected and compiled by W. Balcerak et al., in collaboration with W. Diechtiarienko et al., Warsaw 1987, doc. 28 and 29, pp. 53–57.

⁸⁹ Information of *Trybuna Ludu* on the Soviet economic assistance to Poland in accordance with the Polish-Soviet protocol signed in Moscow, 18 VIII 1956, [in:] *Dokumenty i materiały*, vol. 11, doc. 45, p. 78.

⁹⁰ Declaration of the Government of the USSR on the Foundations of Development and Further Consolidation of Friendship and Cooperation between the Soviet Union and Other Socialist States, 30 X 1956, *Stosunki*

Consequently, a number of the most sensitive issues in mutual economic relations were raised during the November visit of the Polish delegation headed by Gomułka to Moscow. The Polish side cited the losses incurred due to unfavorable prices for coal supplied to the USSR, excessively low rates for rail transport across Polish territory and reduced gains from German war reparations, which, the Poles argued, had been consistently understated by Moscow. On the other hand, Poland was indebted to the USSR on account of previous loans and credits. Ultimately, both sides agreed to the “zero option”: in return for the losses incurred by Poland due to underpriced coal supplied to the USSR between 1946 and 1953, its debt to the USSR as of 1 November 1956 was written off⁹¹.

Simultaneously, further efforts were undertaken in the country to readjust the previous economic model. The SCEP was dissolved and replaced with the Planning Commission attached to the Council of Ministers, headed by Stefan Jędrzychowski⁹². However, hopes for a different economic policy were soon dispelled. In line with the concept advanced at the Comecon to make Poland a raw material base for the Eastern Bloc countries, Jędrzychowski again announced fast-track industrialization in 1958. In another attempt at changing Poland’s economic strategy, the participants of the aforementioned 2nd Congress of Polish Economists requested that an advisory body to the government be created and indeed, the Economic Council to the Council of Ministers (1956–1962), with Oskar Lange as chairman and Czesław Bobrowski as acting vice-chairman was established in 1956⁹³. Its tasks included developing improved principles of organization and methods of economic management, preparing expert economic analyses, and initiating and conducting research into individual sectors of the national economy and its entirety. However, the main document drafted by the Economic Council, entitled *Theses on Certain Directions of Change in the Economic Model*, was ignored by the government, whereas the role and significance of the Council gradually diminished until its mandate was terminated in 1962⁹⁴.

polsko-radzieckie w latach 1945–1972. Dokumenty i materiały, eds. E. Basiński, T. Walichnowski, Warsaw 1974, pp. 318–321.

⁹¹ Joint Declaration of the Delegation of the Central Committee of the Polish United Workers’ Party and the Government of the People’s Republic of Poland and the Delegation of the Central Committee of the CPSU and the Government of the USSR on the Aggression of England, France and Israel against Egypt, and on Polish-Soviet Relations, [in:] *Dokumenty i materiały*, vol. 11, doc. 53, p. 91.

⁹² Act of 15 November 1956 on the Establishment of a Planning Commission attached to the Council of Ministers and the Abolition of the State Economic Planning Commission, *Journal of Laws* 1956, no. 54, item 244; Regulation of the Council of Ministers of 15 November 1956 on the Detailed Scope and Procedure of the Planning Commission at the Council of Ministers, *Journal of Laws* 1956, no. 58, item 271.

⁹³ Resolution No. 768 of the Council of Ministers of 1 December 1956 on the Appointment of the Economic Council, *Monitor of Poland* of 1956, no. 101, item 1168.

⁹⁴ M. Ostrowski, *W Radzie Ekonomicznej*, [in:] *Czesław Bobrowski – mistrz ekonomii stosowanej*, ed. M. Kulowa, Warsaw 2004, pp. 43–45; *Czesław Bobrowski i jego dwie Rady*, [in:] *Przez ciekawe czasy*, eds. Z. Sadowski, P. Kozłowski, Warsaw 2011, pp. 151–164.

Poland's post-war economic strategy had primarily Soviet sources. The escalation of the so-called Cold War had left its mark on the economies of the Eastern Bloc countries at the time. Following the promulgation of the Truman Doctrine and the Marshall Plan in 1947, Stalin decided to exercise more stringent control of the communist parties and states by establishing the Cominform, drawing on the Communist International, which had been dissolved before the war. After the Yugoslav crisis, i.e. from mid-1948 onwards, Moscow's instructions regarding further development of the Eastern Bloc countries were clear: as little autonomy as possible and faithful imitation of the Soviet experience as they constructed the new system, inclusive of all economic aspects. The Soviet economic model would then be reproduced in individual countries, while the economies of those countries were expected to become part of a larger organism controlled by Moscow. Their economic development was to rely on the expansion of heavy industry and armaments.

From the Kremlin's perspective, Poland was a fairly important element in the entire economic mechanism, primarily because of its resources of raw material. At the same time, its territory served as a direct hinterland for the Soviet troops stationed in eastern Germany and, therefore, would have played an invaluable role during a potential conflict.

The new economic strategy in Poland was foreshadowed by changes in the economic planning system and administrative apparatus in 1948–1949. The takeover of the CPO by PWP activists, and its subsequent transformation into the powerful SCEP, allowed the milieu surrounding H. Minc to devise a new long-term economic plan in line with the concepts developed in the USSR. The outbreak of the Korean War, which coincided with the launch of the six-year plan, had a major influence on its modification and, ultimately, its results. As dictated by Moscow, the need to develop the arms industry became the priority to which any other objectives, particularly all civilian production, were subordinated.

In the process, small private plants that had managed to survive the 1946 industry nationalization act were liquidated, and private craft businesses met the same fate. The latter were primarily involved in manufacturing daily-use products, which is why their disappearance exacerbated the shortage of consumer goods on the market, not to mention causing the decline of economic life in many small urban centers. In addition, collectivization in the rural areas and insufficient funding for technological development in agriculture by no means improved the food supply.

Contrary to assurances, the standard of living of the population did not rise. Over time, the gigantic economic investments that had been planned on such a grand scale – with concurrent high production costs – began to run short of funds. Even though certain adjustments were announced in 1953 and 1954 to balance the development of various production sectors, it was impossible to reduce the disparities between them by the end

of the plan's implementation. After the 20th Congress of the CPSU, emboldened party activists and circles of economists associated with the party became increasingly more vocal in their criticism of the previous economic policy, putting forward their own ideas, which essentially consisted in increasing outlays on the development of consumer goods production and departure from collectivization of agriculture.

Despite the industrialization of the country, the economic strategy imposed on Poland by Moscow should be assessed negatively. It led to the militarization of the economy, substantial disproportions in economic development and rising social discontent, which were manifested, for example, in the protest known as the Poznań June.

References

Archive sources

Archives of Modern Records

Centralny Komitet Wykonawczy Polskiej Partii Socjalistycznej

Centralny Urząd Planowania

Komitet Centralny Polskiej Partii Robotniczej

Państwowa Komisja Planowania Gospodarczego

National Digital Archives

Kongres Zjednoczeniowy PPR i PPS, sygn. 33-T-148

Sprawozdanie z obrad Sejmu RP, 21 VII 1952, Uchwalenie ustawy o planie 6-letnim, sygn. 33-T-50

Periodical publications

Dziennik Ustaw (1944, 1947, 1948, 1949, 1950, 1956)

Monitor Polski (1956)

Nowe Drogi (1948, 1956)

Printed sources

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, vol. 8: January 1944 – December 1945, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with H. Adalińska et al., Warsaw 1974.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, vol. 9: January 1946 – December 1949, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with W. Diechtiarienko et. al., Warsaw 1974.

Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich, vol. 10: January 1950 – December 1955, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with W. Diechtiarienko et. al., Warsaw 1982.

- Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich*, vol. 11: *January 1956 – December 1960*, compiled by E. Basiński et al., in collaboration with W. Diechtiarienko et. al., Warsaw 1987.
- II Zjazd PZPR. Sprawozdanie Komitetu Centralnego PZPR*, Warsaw 1954.
- IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR*, Warsaw 1953.
- Jarosz D., Wolsza T., *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Wybór dokumentów*, Warsaw 1995.
- Kampania wyborcza i wybory do Sejmu Ustawodawczego 19 stycznia 1947*, selected, prefaced and compiled J. Wrona, Warsaw 1999.
- Polska w dokumentach z archiwów rosyjskich 1949–1953, Dokumenty do dziejów PRL*, issue 12, selected and compiled by A. Kocharński et al., Warsaw 2000.
- Polska-ZSRR. Struktury podległości. Dokumenty WKP(b) 1944–1949*, compiled by G.A. Bordiugow et. al., Warsaw 1995.
- Protokoły posiedzeń Biura Politycznego KC PPR 1947–1948. Dokumenty do dziejów PRL*, issue 15, selected and compiled by A. Kocharński et al., Warsaw 2002.
- Sprawozdania stenograficzne z posiedzeń Sejmu Ustawodawczego Rzeczypospolitej Polskiej. Sesja zwyczajna wiosenna 1947*, Warsaw 1947.
- Stosunki polsko-radzieckie w latach 1945–1972. Dokumenty i materiały*, eds. E. Basiński, T. Walichnowski, Warsaw 1974.
- Wizje gospodarki socjalistycznej w Polsce 1945–1949. Początki planowania. Materiały źródłowe*, compiled by H. Jędruszczak, Warsaw 1983.

Essays

- Bobrowski C., *U źródeł planowania socjalistycznego. Analiza doświadczeń radzieckich*, Warsaw 1967.
- Bobrowski C., *Wspomnienia ze stulecia*, Lublin 1985.
- Bust-Bartels A., *Powstanie berlińskie 17 czerwca 1953. Likwidacja ruchu samorządowego i etatyzacja przemysłu*, Warsaw 1981.
- Chyliński J., *Jaki był Bolesław Bierut. Wspomnienia syna*, Warsaw 1999.
- Czesław Bobrowski i jego dwie Rady, [in:] *Przez ciekawe czasy*, eds. Z. Sadowski, P. Kozłowski, Warsaw 2011.
- Drewnowski J., *Proces Centralnego Urzędu Planowania w 1948 roku*, "Zeszyty Historyczne" 1974, no. 28.
- Fiedorczyk P., *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954. Studium historycznoprawne*, Białystok 2002.
- Golon M., *U źródeł „zimnowojennego” podziału świata – powstanie i działalność Biura Informacyjnego Partii Komunistycznych i Robotniczych (Kominformu) w latach 1947–1950*, Toruń 2002.
- Gomułka W., *Pamiętniki*, vol. 2, Warsaw 1994.

- Gross R., *Przemiany gospodarcze wsi na Warmii i Mazurach w latach 1945–1956*, Olsztyn 2019.
- Gross R., *Założenia polityki rolnej w Polsce w programach głównych partii i stronnictw politycznych (1939–1945/1946)*, "Echa Przeszłości" 2020, vol. XXI/1.
- Horvath M., *1956 – rozstrzelana rewolucja. Walka zbrojna Węgrów z interwencją sowiecką*, Kraków 2006.
- Jagiello J., *O polską drogę do socjalizmu. Dyskusje w PPR i PPS w latach 1944–1948*, Warszawa–Kraków 1984.
- Jaroszewicz P., Roliński B., *Przerywam milczenie... 1939–1989*, Warsaw 1991.
- Jastrząb M., *Manewr gospodarczy? Korekta polityki ekonomicznej na IX Plenum Komitetu Centralnego PZPR w 1953 r.*, "Przegląd Historyczny" 2003, no. 94/1.
- Jezierski A., Petz B., *Historia gospodarcza Polski Ludowej 1944–1985*, Warsaw 1988.
- Kaliński J., *Nierównowaga zewnętrzna gospodarki Polski Ludowej*, "Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace" 2011, no. 3.
- Kaliński J., *Plan odbudowy gospodarczej 1947–1949*, Warsaw 1977.
- Kaliński J., *Polityka gospodarcza Polski w latach 1948–1956*, Warsaw 1987.
- Kamiński Ł., Małkiewicz A., Ruchniewicz K., *Opór społeczny w Europie Środkowej w latach 1948–1953 na przykładzie Polski, NRD i Czechosłowacji. Wstępny raport z badań*, Wrocław 2004.
- Kazimierski Z., *Polski przemysł zbrojeniowy w latach 1945–1955*, Warsaw 2005.
- Kita A., Jurek W., Niedźwiecki A., *Spółdzielczość produkcyjna w świetle ustawodawstwa i doświadczeń*, Warsaw 1956.
- Koniec jałtańskich złudzeń. Sfalszowane wybory – 19 I 1947*, ed. M. Wenklara, Kraków 2007.
- Kowalik T., *Spory o ustrój społeczno-gospodarczy Polski 1944–1948* (underground publication), Warsaw 1980.
- Ku wolności. Powstanie poznańskie 1956*, ed. M. Jędraszewskiego, Poznań 2006.
- Nadolski M., *Kwestia chłopska w polityce stronnictw robotniczych i ludowych w Polsce w latach 1941–1947*, Warsaw 1990.
- Osekowski C., *Wybory do sejmu z 19 stycznia 1947 roku w Polsce*, Poznań 2000.
- Ostrowski M., *W Radzie Ekonomicznej*, [in:] Czesław Bobrowski – mistrz ekonomii stosowanej, ed. M. Kulowa, Warsaw 2004.
- Rozwój gospodarczy europejskich krajów socjalistycznych*, ed. V. Průcha, Warsaw 1981.
- Różański H., *Śladem wspomnień i dokumentów (1943–1948)*, Warsaw 1988.
- Skrzypek A., *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957*, Pułtusk 2002.
- Szuba L., *Komisja Specjalna do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym i jej delegatura bydgoska (1945–1954)*, Toruń 2009.
- Tepicht J., *O statutach spółdzielni produkcyjnych*, Warsaw 1950.
- The system of centrally planned economies in Central-Eastern and South-Eastern Europe after World War II and the causes of its decay*: Eleventh International Economic History Congress Milan

1994: International Pre-Congress Conference, Univ. of Economic, Prague, March 24–26 1994, ed. V. Průcha, Prague 1994.

Tomczyk W., *Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym w Rzeszowie 1946–1954*, Rzeszów 2007.

Tomkiewicz R., *Olsztyńska Delegatura Komisji Specjalnej do Walki z Nadużyciami i Szkodnictwem Gospodarczym 1945–1954*, Olsztyn 1995.

Zawistowski A., *Trzy próby walki z nierównowagą w handlu detalicznym – trzy okresy reglamentacji artykułów pierwszej potrzeby w Polsce Ludowej*, "Kwartalnik Kolegium Ekonomiczno-Społecznego. Studia i Prace" 2011, no. 3.

Soviet sources of the economic policy in Poland in 1947–1956

Summary: The economic policy implemented in Poland between 1947 and 1956 emulated its Soviet equivalent, as it was constrained to do. Along with other countries which had fallen into the Soviet sphere of influence, Poland became part of a larger economic organism controlled by Moscow. As the so-called Cold War and arms race intensified, Poland became engaged in arming the Soviet Union and the Eastern Bloc countries. This resulted in intensive industrialization and militarization of the Polish economy. However, that particular direction of economic development brought about a decline in the standard of living in Poland.

Keywords: industrialization, Stalinism, economic policy, armaments, Poland

Sowjetische Quellen der Wirtschaftspolitik in Polen 1947–1956

Zusammenfassung: Die Wirtschaftspolitik, die in Polen zwischen 1947 und 1956 umgesetzt wurde, war das Ergebnis einer erzwungenen Nachahmung der sowjetischen Wirtschaftspolitik. Polen wurde zusammen mit anderen Ländern, die in die sowjetische Einflussosphäre fielen, Teil eines größeren wirtschaftlichen Organismus, der von Moskau kontrolliert wurde. In der Zeit des sich verschärfenden so genannten Kalten Krieges und des Wettrüstens beteiligte sich Polen an der Aufrüstung der Sowjetunion und der Ostblockländer. Diese Aktivitäten führten zu einer gewaltsamen Industrialisierung und Militarisierung der polnischen Wirtschaft. Diese Richtung der wirtschaftlichen Entwicklung führte gleichzeitig zu einer Verschlechterung des Lebensstandards der polnischen Bevölkerung.

Schlüsselwörter: Industrialisierung, Stalinismus, Wirtschaftspolitik, Rüstung, Polen

Sowieckie źródła polityki gospodarczej w Polsce w latach 1947–1956

Streszczenie: Polityka gospodarcza realizowana w Polsce w latach 1947–1956 była efektem przymusowego naśladownictwa sowieckiej polityki gospodarczej. Polska, obok innych państw, które

znalazły się w sowieckiej strefie wpływów, stała się częścią większego organizmu gospodarczego sterowanego przez Moskwę. W okresie narastającej tzw. zimnej wojny i wyścigu zbrojeń Polska została włączona w proces uzbrojenia Związku Sowieckiego i państw bloku wschodniego. Działania te doprowadziły do forsownej industrializacji i militaryzacji polskiej gospodarki. Ten kierunek rozwoju gospodarczego skutkowało jednocześnie obniżeniem stopy życiowej mieszkańców Polski.

Słowa kluczowe: industrializacja, stalinizm, polityka gospodarcza, zbrojenia, Polska

Przemysław Benken

Institute of National Remembrance in Szczecin

ORCID <https://orcid.org/0000-0002-1385-3016>

An unfortunate ally of the United Arab Republic. The People’s National Army of the People’s Democratic Republic of Algeria during the 1967 Arab-Israeli war*

Introduction

The purpose of this paper is to analyze the combat potential of the People’s National Army (hereafter: PNA) of the People’s Democratic Republic of Algeria (hereafter: Algeria) in the 1960s, with a particular focus on its operations during the 1967 Arab-Israeli conflict and the consequences of that war for the further development of the Algerian armed forces. These issues have received little attention in Polish literature and remain overshadowed by the earlier years of the guerrilla warfare Algerians waged against the French during the War of Independence. The existing descriptions of the Algerian armed forces in the latter half of the 1960s are largely limited to essential information on their combat potential¹; moreover, authors concerned with the PNA have mainly focused on assessing its major impact on the country’s political system². Hence, there is a need to address the gap in that respect.

Given the language barrier and the impossibility of conducting queries in the Algerian archives, this study relies on the briefing notes prepared by the military attaché office at the Embassy of the People’s Republic of Poland in Algiers in 1964–1967 as the primary

* Translation services were co-financed by the Ministry of Education and Science pursuant to agreement No. RCN/SP/0265/2021/1 of 1 November 2022; value of the grant awarded as part of the „Development of scientific journals” program – PLN 80 000.

¹ As an example, one could cite the description of the People’s National Army of Algeria, [in:] Z. Dobosiewicz, *Algieria dnia dzisiejszego*, Warsaw 1964, pp. 66–70.

² See e.g.: M. Wajzer, *Rola armii w pierwszych latach niepodległości Algierii*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2012, vol. 8, pp. 102–116.

source material³. The military attaché did not engage in any intelligence activities against the host country and was confined to gathering information by legal means: from the local mass media or through personal contacts with the hosts and other members of the diplomatic corps accredited in Algiers. Even so, he was able to obtain valuable data on the PNA, which adds greatly to the knowledge of the Algerian armed forces during the period in question. Interestingly, this is supported by relevant literature in English, which makes it a valuable addition.

The analysis of the source material demonstrates that although the PNA presented itself as one of the three strongest armies on the African continent on paper, its combat potential was seriously undermined by the country's backwardness and internal instability, which adversely affected the organizational structure of the armed forces and deprived them of sufficiently numerous, trained reserves. The involvement of the PNA command in political activity translated into a decline in the army's combat readiness, which became acutely evident in June 1967.

The paper is divided into several parts. This introduction is followed by a brief characterization of how the Polish military attaché office in Algiers operated. Subsequently, some basic information on the PNA is provided before moving on to issues relating to its combat potential before the outbreak of the 1967 Arab-Israeli war. One of the most important sections is concerned with the PNA's attempts to provide assistance to the armed forces of the United Arab Republic during the Six-Day War, which – with the exception of supplying several dozen aircraft – ended in an embarrassing failure that revealed a thorough lack of preparation for operations outside the country. The remaining three sections discuss the conclusions drawn by the Algerian authorities from the 1967 Arab-Israeli conflict, such as the need to establish mandatory military service in order to increase the numbers of trained personnel and create sufficiently large reserves for a professional army, as well as to continue further purchases of modern weapons and equipment. Consequently, some attention is devoted to the decisions taken by the Algerian authorities to further the development of the PNA, their implementation and the state of the armed forces in 1968. The text then ends with a brief recapitulation.

The military attaché office at the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers

The office of the Polish military attaché in Algiers became operational on 21 November 1963, less than two years after Algeria had gained independence. The first Polish attaché, who also served in that capacity during the 1967 Arab-Israeli war, was

³ The beginning of that timeframe coincides with the moment when the Polish military attaché office in Algiers embarked on active acquisition of information concerning the PNA; the end, on the other hand, was determined directly by the launch of transformation in the PNA in the wake of the 1967 Arab-Israeli war, as well as the highly dynamic developments on the Algerian political scene, which deserve a separate study.

Col. Dominik Piotrowski. Previously, because the officer had served as the military attaché in Paris between 1953 and 1957, he had the appropriate language skills and a substantive background. Col. Piotrowski stayed in Algeria for nearly four years and was recalled to the country on 12 September 1967, in line with the rotation schedule.

In addition to official tasks, the Polish military attaché in Algiers was charged with the aforementioned information and operational tasks.

The attaché's information-related duties consisted of following and reporting on Algeria's current internal politics, its cooperation with the Arab countries in the political and military domain, potential cooperation of the countries in the region with NATO as well as possible utilization of the nuclear test site at Reggane and the air and naval base at Mers el-Kébir by France. Col. Piotrowski was also expected to report on the French units still on Algerian soil, the redeployment of the French troops to France or Algeria and, relying on the local sources, and to gather information on the French armed forces as a whole. The attaché was also ordered to "investigate the organization and composition of the Algerian armed forces, the combat complement of the basic units, their equipment and weapons, so that, if required, the attaché office will be able to elucidate the essential issues of the country's armed forces"⁴.

Operational activities involved familiarization with the intelligence situation in Algeria (working methods of the Algerian and French counter-intelligence), constant monitoring of the development of political and economic relations as well as directions of development of the armed forces, French influence on Algerian life in general (and the army in particular); "type selection and recruitment" carried out among the French, Spaniards and Italians (with a view to using them to gather intelligence on the NATO facilities and French bases on Algerian territory and other countries in the region), as well as supplying information on the possibilities of effective intelligence work against France, Spain and Italy in the country of posting⁵.

While carrying out his duties, Col. Piotrowski was expected to work closely with his counterparts from the socialist countries, especially the attaché of the Union of Soviet Socialist Republics.

In 1963, the Polish military attaché office in Algiers collected information on the redeployment of French forces to the metropolis. In 1964, after the withdrawal of the French units, Col. Piotrowski was ordered to concentrate on the foreign, internal and mil-

⁴ The Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw (hereafter: AINR), 2602/12452, Special order for Col. Dominik Piotrowski leaving to work as military, naval and air attaché at the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers, 21 XI 1963, item 128.

⁵ The special order for Col. Dominik Piotrowski states among other things: "[...] many moments in the current political situation in Algeria indicate that there still reside several hundred thousand Europeans who have been disappointed in their hopes and who are often hostile towards the governments of their metropolises; they are gradually leaving Algeria for their native countries, which constitutes a potentially good recruitment pool for our work; this moment should be exploited to the full" – *ibidem*, item 127.

itary policies of Algeria, as well as Morocco and Tunis. In addition, he was to monitor the political-military cooperation between the countries in the region and their contacts with other Arab countries, as well as assess their attitude towards NATO. The attaché was also requested to obtain data on the armed forces of Greece, Spain, Portugal, Italy and Algeria. The headquarters expected reports on the Algerian-French military cooperation and on the locations, troop movements and exercises involving French, US and British forces in the western and central Mediterranean or the adjacent Atlantic Ocean basin. Another task of the attaché was to lay the operational groundwork in Algeria and, where possible, other countries in the region.

In 1965, the Polish military attaché office in Algiers reported that Algeria solicited French assistance as it tried to expand its own armed forces. This was particularly important in view of Algeria's border disputes with Tunisia and Morocco – dating back to the region's colonial past – following the discovery of deposits of oil and other mineral assets in the desert borderlands between these countries. That particular issue even led to an Algerian-Moroccan armed conflict in October 1963, in which Morocco was the aggressor. The tension on the Algerian-Moroccan and Algerian-Tunisian border continued in the following year and had a considerable impact on the direction of the PNA's development and its potential for involvement in the 1967 Arab-Israeli war, as discussed below.

Col. Piotrowski's activities in Algeria were assessed as unsatisfactory. Although he did deliver information as required, he "failed to organize [...] an adequate network of information contacts among the diplomatic corps and the local authorities, which became palpable during the Middle Eastern conflict [the 1967 Arab-Israeli war]. The amount of information obtained at that time was insufficient. [...] Evaluating the work of the residency headed by Col. Piotrowski in general terms, it must be stated that, regardless of the difficulties of objective nature, better results could have been achieved. This applies primarily to operational work [...] These results are disproportionately small, especially given the experience and practice that Col. Piotrowski had"⁶.

From the standpoint of the Second Directorate of the General Staff of the Polish Army, the Maghreb was important, as it witnessed the clash of interests between the United States (which sought to increase its influence in Morocco and Tunisia) and France (which strove to maintain its dominant position in Algeria, which supplied 40 per cent of France's annual oil requirement). Attention was also drawn to the regional activities of the Federal Republic of Germany, which supplied equipment to the Algerian army as it built its structures. The Polish military attaché office in Algiers was aware that the economic situation in the country was dire and in need of outside assistance, which prompted grow-

⁶ AINR, 2602/12452, Extract from the evaluation of the work of Col. Dominik Piotrowski for the period of his posting in Algiers, 15 III 1968, items 151–152; A. Kochański et al., *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, part 1, Warsaw 2022, p. 467.

ing concern that the situation could have been exploited by “capitalists”. An eloquent fact they noted was that the increasing deliveries of equipment and arms to Algeria from socialist countries were accompanied by the appearance of the American equivalents in Morocco (F-5 aircraft and missile systems, as a counterpoise to the modern Soviet-produced weapons held by Algeria). The Americans were also establishing military bases in Morocco and Tunisia (a Moroccan facility was even alleged to store nuclear warheads for a while, which were then transferred to Spain). One report also underscored the economic penetration of the region by the American “oil monopolies”, which competed fiercely with the French for Saharan oil and other raw materials.

Over time, issues relating to the Algerian army and the unstable internal situation in the country (to which the military considerably contributed) became increasingly important in the work of the Polish military attaché office in Algiers. In 1967, the Arab-Israeli conflict and its aftermath would also become one of the primary concerns.

The Algerian People’s National Army: basic data

In the summer of 1964, the Polish military attaché office in Algiers estimated the size of the Algerian army at around 60,000 men. Infantry was the principal fighting force, with battalions of around 600 men as the largest tactical formations. Most of the battalions were equipped with trucks supplied by Germany, which effectively made them motorized infantry units.

Algeria was divided into five military regions, to which individual infantry battalions were assigned. The strongest 1st MR had a contingent of 20 battalions, the 2nd MR had 7, the 3rd MR 5, and the 4th and 5th MRs disposed of 8 battalions each. Most of those units were concentrated in the west, on the Algerian – Moroccan border, to counteract potential attack from that direction.

Initially, infantry soldiers were armed with rifles and both light and heavy machine guns of various origins (French, Soviet, and Italian). During the conflict with Morocco, a substantial volume of armaments (tanks, artillery, aircraft) were supplied to Algeria from Egypt and Cuba, while in the years to follow, most deliveries of modern military technology came from the USSR. The young state did not have the capacity to produce arms and military equipment on its own (merely conducting repairs in the military repair facilities left by the French) and therefore depended on external suppliers. A note from the Polish military attaché office in Algiers stated in May 1965: “To date, Algeria does not possess an arms industry, except for a few plants producing various explosives”⁷.

It is worth noting that France provided relatively little military assistance to Algeria as it built its armed forces. Apparently, Paris was concerned that the excessive strength

⁷ AINR, 2602/12840, General information on the economic situation in Algeria, 19 V 1965, item 51.

of the Algerian army might lead to the outbreak of an armed conflict in the region, which would have posed a threat to the French interests there. It was, therefore, more advisable to maintain a state of relative balance between Algeria, on the one hand, and Tunisia and Morocco on the other. Moreover, in the assessment of the Polish military attaché office in Algiers, if Algeria had had a strong and modern army, the French would have been pushed out of key segments of Algerian industry. French assistance was therefore confined to supporting the organization of the police forces (police and National Gendarmerie) to prevent chaos in Algeria and providing limited training to PNA soldiers. For this reason, Algeria's cooperation with Egypt proved tremendously important; it was the only Arab country to provide military assistance. Among other things, the Egyptians trained commanding officers of the PNA infantry and naval units on their own territory as well as sent their instructors to Algeria. Meanwhile, the task of supplying military equipment and arms was undertaken by the USSR, which also dispatched experts in aviation, missile systems, armored weapons and naval warfare to assist the Algerians as well⁸.

Having acquired a more substantial number of tanks, an unsuccessful attempt was made to create a mechanized division in the mid-1960s⁹. The expansion of the air force proceeded slowly. According to the information gathered by the Polish military attaché office in Algiers, in the summer of 1964, the service had only six MiG-15s supplied by Egypt and several light helicopters at a base near the capital (the aviation personnel had trained in Egypt and the USSR). The navy was just being formed as well, and its fleet consisted of several torpedo boats obtained from Egypt, which were based in Algiers¹⁰.

Conscription had not yet been introduced in Algeria, and only volunteers served in the army, which should be attributed to the country's backwardness¹¹ and political circumstances. As the country had gained independence only in 1962, adequately trained cadres were lacking while the training centers had yet to be established; in the meantime, soldiers were sent on development courses abroad¹². Still, such courses were unable to meet the most urgent needs promptly enough. The statistically dramatically low level of general education among the Algerian population was a major problem; consequently, one had to rely on the personnel resources from colonial times, at least temporarily. This

⁸ AINR, 2602/12449, Internal note on the political-military cooperation between Algeria and France, the Maghreb and other countries, 9 X 1966, items 191–196.

⁹ One of the documents mentions that it was an armoured division; however, most of the later briefing notes sent by the military attaché at the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers referred to a mechanized division.

¹⁰ AINR, 2602/12449, Briefing note concerning general information on the Algerian army, 27 VII 1964, items 144–150.

¹¹ PNA soldiers were said to be former peasants in the main – Z. Dobosiewicz, *op. cit.*, p. 69.

¹² In early 1965, 24 officers graduated from the Mikhail Frunze Military Academy in Moscow; soon afterwards, 256 more were sent to the USSR for military training – AINR, 2602/12840, General information on the economic situation in Algeria, 19 V 1965, item 51.

provoked certain unfavorable phenomena, which, as the Polish military attaché office in Algiers reported in the summer of 1964, were as follows:

[...] in the Algerian army there are numerous officers educated by the French, often former collaborators. [...] Their presence in the young army was indispensable, particularly in the early days of independence, as they possessed the appropriate qualifications [...] which [were] often lacking among the former guerrilla officers, who had joined the military because of their convictions and the need to fight the enemy, as well as among the officers of the border army¹³.

Despite these difficulties, the Algerian armed forces gradually increased their combat potential. The Polish military attaché in Algiers, who on 1 November 1965 attended the military parade on the anniversary of the outbreak of the War of Independence, stated that the hosts possessed modern equipment, e.g. from Germany (transport vehicles, engineering equipment) and the USSR (T-34 and T-54 tanks, classic artillery with Soviet ZIS tractors, Katyusha rocket artillery, surface-to-air missiles¹⁴, MiG-17, MiG-21 and An-12 aircraft). French-produced equipment was scarce, and it was limited to the new AML armored cars, 100 of which were supplied to the National Gendarmerie. A note concerning the parade observed: "The equipment was in good technical repair. Seeing how the vehicles were driven, one could conclude that the crews were well trained". Even though the quality of the soldiers' and officers' uniforms was noted, infantry units were described more critically, as they "did not look impressive. The lack of training was glaring. Their weapons were not uniform. In addition to Soviet-made rifles, the soldiers had old French rifles"¹⁵.

The provision of increasingly modern means of warfare to military units (a total of 1/6 of the country's annual budget was allocated to the army)¹⁶ elevated the combat potential of the PNA only to a limited extent. This was due to the fact that until the outbreak of the 1967 Arab-Israeli war, the most pressing structural and political problems – which affected the armed forces – had not been resolved.

The extensive territory, the continued presence of a substantial force on the western border with Morocco and the need for the PNA to ensure internal stability in the young

¹³ AINR, 2602/12449, Note on the armed of Algeria prepared by the military attaché office for the political report of the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers for 1966, undated, items 210–211. A proportion of the PNA officers who had previously served in the French army had largely been non-commissioned officers in the latter; only a few had attained officer ranks – AINR, 2602/12840, Study on the possibility of acquiring information and intelligence material in Algeria, 10 XI 1964, item 41.

¹⁴ SA-2 missiles to be specific – R.F. Nyrop et al., *Areal Handbook for Algeria*, Washington 1972, p. 347.

¹⁵ AINR, 2602/12499, Briefing note concerning the parade on 1 November 1965, 26 XI 1965, item 175.

¹⁶ It was estimated that Algeria's military expenditure in 1965 amounted to USD 98 million – R.F. Nyrop et al., op. cit., p. 343.

state that faced serious economic problems as well as political and social disturbances had a significant impact on the armed forces. As a result, the ground forces relied on a large number of infantry battalions scattered throughout the country, whereas attempts at creating higher-level tactical formations were virtually abandoned. Although, as already noted, the expansion of the army in terms of personnel and overall quality was restricted because of inferior (i.e. poorly educated) human resources, the political aspect played a crucial role. Several tens of thousands strong, the existing professional army was an environment in which it was easier to maintain an “appropriate ideological disposition” as well as nurture the attitude that the country’s leadership considered the most important, i.e. utter obedience to superiors, a legacy of the War of Independence¹⁷. Interestingly, this perspective was shared by the Polish military attaché office in Algiers:

There are [...] numerous facts which suggest that many officers have little to do with the Algerian revolution and the adopted agenda of building a socialist state. There are numerous incidents of economic malfeasance of various kinds, etc. Among the cadre, there are quite a few officers (Muslims) who served in the French army. They switched to the Algerian side during the period of hostilities, while some only after Algeria had gained independence. Officers of the middle-class and bourgeois provenance constitute a numerous group¹⁸.

Increasing the size of the army apparently involved the risk that further “uncertain elements”¹⁹ penetrate the armed forces while creating tactical formations larger than a battalion (and later brigade), and operational-level commands posed the threat of a military coup undertaken by ambitious individuals who gathered too much power in their hands²⁰.

¹⁷ Absolute obedience was required of soldiers and junior officers, senior commanders were “hard into politics” – AINR, 2602/9718, The armed forces of Algeria [briefing note], undated [1967], items 224–229.

¹⁸ AINR, 2602/12449, Briefing note concerning general information on the Algerian army, 27 VII 1964, item 149. Although almost all units of the PNA had their Political Commissariat, the tasks of that body were almost exclusively cultural and educational – AINR, 2602/12449, Note on the armed of Algeria prepared by the military attaché office for the political report of the Embassy of the People’s Republic of Poland in Algiers for 1966, undated, item 212.

¹⁹ As late as late 1967, the Polish military attaché office in Algiers assessed: “Many Algerian officers, even those who graduated from schools in the USSR and other socialist countries, display a negative attitude towards socialist countries. They are mostly sons of the bourgeoisie, for whom France remains the social model. Very many of them have married into French families. The memory of the recent war experience plays no role in their feelings. No hatred or resentment towards France as a former colonial metropolis can be observed” – AINR, 2602/12449, note no. 12/67 Concerning the evaluation of the military parade of the Algerian PNA on 1 November 1967 on the 13th anniversary of the Algerian revolution, undated, item 232.

²⁰ Nevertheless, Algeria was not spare that kind of internal turmoil in 1965, when Houari Boumediène seized power in the country; near two years later, in late 1967, an unsuccessful military coup was led by Chief of General Staff Col. Tahar Zbiri – see: AINR, 2602/11266, Report on the official activities of the military attaché office at the Embassy of the People’s Republic of Poland in Algiers for the period from 27 November 1967 to 4 February 1968, undated, items 31–49. On the role of the army in Algeria’s internal politics see e.g.: L. Addi, *Army, State and Nation in Algeria. The Military and Nation Building in the Age of Democracy*, New-York 2001,

As a result, the army's combat potential did not correspond to the existing capabilities and challenges. Hence, the Polish military attaché in Algiers stated in the summer of 1966:

The prevailing opinion is that the Moroccan army, nearly half the size of the Algerian army in terms of numbers, matches and perhaps even surpasses the Algerian army in terms of its combat power and readiness for warfare on the modern battlefield, something that the Algerian army is lacking, being based essentially on a battalion-level organization, untrained and insufficiently prepared to conduct combat operations in cooperation with other branches of the military²¹.

Although 500 officers had been successfully trained by the end of 1966, and 400 more were being trained at the time, major shortages were still in evidence, especially in lower- and middle-tier command positions²². The Polish military attaché office in Algiers observed:

The reasons for such difficulties lie mainly in the fact that the profession of an officer in a modern army requires a thorough general education, which the Algerian youth generally lack. Those with secondary education, for instance, prefer to choose other professions. Moreover, due to the absence of the officer's statute in the Algerian army, young people do not see that this profession offers assurances for the future²³.

Even so, the Algerians failed to take advantage of even those meagre high-quality human resources that they actually had. A briefing note of the Polish military attaché office in Algiers from late 1967 states as follows:

Pilots and engineers found it difficult to be promoted to officers and obtain the associated remuneration. As a result, there were incidents of refusal to discharge one's formal duties. [...] Soviet specialists are limited in their ability to train troops effectively. They are only

pp. 159–178. On the internal situation in Algeria after 1965 see e.g.: F. Humi, *Algeria's 'Revolution'*, "Swiss Review of World Affairs" 1972, y. 22, no. 2, pp. 7–8.

²¹ AINR, 2602/12449, Briefing note from the trip to Morocco in July 1966, 11 VIII 1966, item 188.

²² AINR, 2602/12449, Note on the armed of Algeria prepared by the military attaché office for the political report of the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers for 1966, undated, item 214. Even at the end of 1967, the Polish military attaché office in Algiers expressed the following conviction: "The present officer cadre are largely former veterans of the liberation war, the majority originate from the so-called border army, and a smaller proportion from the guerrilla units fighting in the country [...] as well as units of the former colonial army. These cadres, taking in their entirety, possess low level of general education and poor military grounding" – AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, item 322.

²³ AINR, 2602/12449, Note on the armed of Algeria prepared by the military attaché office for the political report of the Embassy of the Peoples Republic of Poland in Algiers for 1966, undated, item 215.

consultants to Algerian officers, who were often ignorant of the military specialty they are in charge of whilst being conceited and irritable²⁴.

Having graduated from military technical schools “by hook or by crook”, many military specialists sought discharge from the army and set up successful craft businesses. Although in 1967, a number of officers educated at foreign military schools – including 100 former officers of the French army – took up jobs in the departments of the Ministry of Defence, army staffs and domestic military schools (whose level was vastly different from their European counterparts), “a state of carelessness, laziness and organizational malaise which is incomprehensible to Europeans still prevails in the army. The Ministry of Defence lacks an adequately organized operational department responsible for the training of the armed forces. Drill and firearm training continue to predominate”²⁵.

The morale of the soldiers was not high. The desire to improve one’s material standing proved to be the main incentive for serving in the army. In view of substantial unemployment (reaching 50% among the male population) and the country’s difficult economic situation, the army offered recruits relatively good living conditions. The soldiers received free uniforms and food, while in addition to their pay, they were entitled to a wife and child allowance and, on average, they enjoyed the living standard of an average-earning worker or civil servant. Nevertheless, from a European perspective, the conditions of service in the Algerian army were not attractive to more ambitious or better-educated individuals. Also, one could hardly fail to note the considerable disparities in the remuneration of soldiers of different ranks. In late 1967, a private before completing his first year of service earned 120 dinars (later 200), a corporal 270, a sergeant 470, a master sergeant 570, a warrant officer 670, an officer candidate 800, a second lieutenant 1,000, a lieutenant 1,200, and the captain 1500. This engendered a major material and mental gap between officers, NCOs and rank-and-file soldiers, who were most severely affected by any organizational and logistical shortcomings. This had a range of specific consequences:

The living conditions of the soldiers in the barracks are very harsh, and their health is unsatisfactory. The generally poor health of the population, particularly considering that tuberculosis is a social disease in Algeria, is reflected in the overall health of the soldiers. At the same time, due to lacking cadres, the level of medical care among soldiers is unsatisfactory²⁶. In general, it may be said that the austere conditions of the barracks,

²⁴ AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, item 320.

²⁵ *Ibidem*, item 321.

²⁶ Medical services in the Algerian army were organized with the assistance of Bulgarian advisers.

the absence of political and educational work, and the glaring discrepancy between the living standards of the commanding personnel and the masses of soldiers have a negative effect on the mood and the moral and political mindset among the soldiers. Poor military discipline is also seen, including chattiness and failure to observe the military standards and the rules of military secrecy. Desertions of soldiers from the army also attest to the strength of the moral and political posture²⁷.

The army of Algeria shortly prior to the outbreak of the 1967 Arab-Israeli war

In mid-January 1967, the Polish military attaché office in Algiers estimated the size of the country's army at 68–70,000 men, of whom approximately 57,000 served in the ground forces, 2,000 in the air force, 2,000 in the navy and 8,000 in the National Gendarmerie²⁸. Since no official information on the army's strength was published in Algeria, the calculations above were based on the information obtained by the attaché office. Compared to previous years, the manpower increase in the armed forces must have been negligible, as previous information stating the strength of 60,000 men did not include National Gendarmerie units.

Infantry battalions (mostly motorized) comprising 500–550 men remained the basic tactical formations of the ground forces. Although the aforementioned attempt to form a mechanized division in 1964 failed, the first brigade-level infantry unit (mechanized infantry brigade) consisting of several battalions of infantry was indeed successfully established²⁹. After another infantry brigade was formed in 1967 and – just as the first one – assigned subsequently to the 2nd MR, the Polish military attaché office in Algiers reported on the organizational structure for this type of tactical formation, which consisted of:

- command and staff,
- three infantry battalions (each consisting of 670 soldiers),
- an artillery battalion (two artillery batteries and a mortar company),
- an anti-aircraft artillery battalion,
- a tank company,
- an anti-tank gun battery,
- a combat engineer company,
- a communications company,
- a transport company,

²⁷ Ibidem, items 321–322.

²⁸ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 1/67 The armed forces of Algeria, 15 I 1967, item 226.

²⁹ Creation of tactical units above battalion level was recommended by the Soviet advisers – *Algeria. A Country Study*, ed. H.Ch. Metz, Washington 1993, p. 260.

- a reconnaissance platoon,
 - rear echelon services,
- 4,000 men in total³⁰.

In the opinion of the Polish military attaché office in Algiers, that new tactical formation was a positive sign for the future and a major progressive stimulus for the armed forces:

Currently in development, the new organization of the mechanized brigade may yield successful results in the final phase, because in the Algerian conditions, with the extensive distances, maintaining a continuous front in the event of a conflict is unthinkable; a highly maneuverable and relatively independent mechanized brigade may prove to be a good solution. Given the present capabilities, one should not expect prompt completion. It may even be a matter of a few years³¹.

It was estimated that the PNA had approximately 600 tanks (T-34s and T-54s) and self-propelled guns (SU-100), and around 150 armored cars. The artillery consisted of 122 mm and 152 mm cannons and howitzers, supported by “Katyushas” and modern surface-to-air missiles³². The air force, subordinated directly to the Minister of National Defence, could field only a dozen or so aircraft in 1964, but thanks to long-term loans from the USSR, its strength – according to incomplete data from the Polish military attaché office in Algiers – grew to 140 aircraft and helicopters by early 1967. This figure included 50 fighters (MiG-15s, MiG-17s and MiG-21s), 18 IL-28 bombers, 13 transport aircraft (seven An-12s, six IL-14s), 30 helicopters, and 30 Yak-18 training aircraft³³.

Still being organized, the navy was the least impressive, with three “submarine destroyers”, one minesweeper and eight torpedo boats.

Most forces remained concentrated along the border with Morocco and Tunisia (Algiers continually feared an unexpected attack from these countries) and in the 1st MR area, which included the capital. According to the Polish military attaché office in Algiers, the contingents of the various military regions as of mid-January 1967 were as follows:

- 1st MR (with headquarters in Blida, now Al-Bulayda in the northern part of the country, near the capital): 12 infantry battalions (12th, 15th, 19th, 24th, 37th, 43rd, 53rd, 56th, 61st, 63rd, 71st, 75th), two tank battalions (in the Algiers area), three artillery battalions, and the 15th combat engineer battalion;

³⁰ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 3/67, Political-military relations between Algeria and Morocco, undated, item 245.

³¹ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 1/67 The armed forces of Algeria, 15 I 1967, item 235.

³² *Ibidem*, item 227.

³³ *Ibidem*, item 231. The briefing note states that many aircraft were most likely destroyed in the course of training or withdrawn from service.

- 2nd MR (with headquarters in Oran near the Moroccan border): 1st Mechanized Infantry Brigade (20th, 29th, 31st, 72nd Infantry Battalions), five infantry battalions (13th, 22nd, 32nd, 49th, 72nd) and the 1st combat engineer battalion;
- 3rd MR (with headquarters in Bashar in the western part of the country near the Moroccan border): five infantry battalions (21st, 23rd, 33rd, 35th, 41st), an artillery brigade, a mortar company and a camel-borne company);
- 4th MR (with headquarters in Ouargla in the eastern part of the country, near the Tunisian border): four infantry battalions (6th, 10th, 21st, 49th) and five camel-borne companies;
- 5th MR (with headquarters in Constantine in the north-eastern part of the country, near the Tunisian border): ten infantry battalions (7th, 11th, 14th, 17th, 27th, 39th, 52nd, 58th, 65th, 66th), a commando unit, an armored battalion, an artillery battalion and an engineer battalion³⁴.

The Polish military attaché office in Algiers estimated that many of the essential problems of the PNA – signaled for a number of years already – had remained unresolved by early 1967. The difficulties associated with the shortage of sufficiently trained manpower were particularly acute: “At present, the issue of cadres is quite severe for the young army. The lack of qualified military personnel is widespread”³⁵. Moreover, despite visible progress in the systematic upgrades of equipment and weapons, the actual combat value of the armed forces was limited, even though it may have looked good on paper:

The Algerian army’s weaknesses are its poor maneuverability and insufficient organization of the rear services. This became vividly evident in the recent Moroccan-Algerian conflict. The Moroccan army was clearly better prepared in this respect. Hence, the efforts of the Algerian army command aim to have the infantry battalions motorized as far as possible as well as to modernize the units of the rear echelon. Major results have been achieved in that regard in the last two years. Still, the Algerian army is currently insufficiently prepared for operations on the modern battlefield. Unit training is conducted at the platoon and company level, less frequently at the battalion level. All types of troops are trained in their own narrow scope. To date, no training has been conducted in cooperation between individual branches, e.g. infantry with tanks, artillery, etc.³⁶

The above sources of potential problems of the PNA, as well as the shortcomings which resulted, among others, from the actual absence of a mobilization system and deeply substandard logistics, became fully apparent during the 1967 Arab-Israeli war. The

³⁴ *Ibidem*, items 228–230.

³⁵ *Ibidem*, item 233.

³⁶ *Ibidem*, item 235.

conflict exposed the most vulnerable points of the armed forces in a manner that was drastic and profoundly embarrassing for individual commanders and the political leadership of the country. Interestingly, as late as 9 June 1967, at a meeting of the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party with party secretaries of the communist countries in Moscow, it was stated that "only the Algerian army is good and valuable since it possesses combat experience. The armies of the UAR and other countries have no or very little such experience. Moreover, modern equipment requires experience. Also, modern equipment requires a soldier of a certain level. Meanwhile, if we counted, we would find out how many illiterate soldiers there are in the Arab countries"³⁷. Such a view on the matter expressed by Gomułka indicated that he was not particularly well informed about the capabilities of the PNA. The extensive experience of guerrilla warfare against the French had no relevance in the realities of the modern battlefield, nor could it offset the grave, multifaceted difficulties that troubled the armies of the Arab states.

A display of ineptitude: the PNA and the 1967 Arab-Israeli war

A briefing note from the Polish military attaché office in Algiers concerning the actions of the PNA in the context of the so-called Six-Day War served as follows: "The events of June in the Middle East came as a surprise to Algeria as well, as hardly anyone believed in the possibility of Israel launching an armed aggression against the Arab states so rapidly. Still, they were even more astonished by the inadequate preparation of the Arab states to repel the aggression, especially the weakness of the Egyptian armed forces"³⁸. The events on the frontline unfolded so quickly – and unfavorably for the Arabs – that Algeria, more than 3,000 kilometers away from the Sinai Peninsula, did not manage to take direct part in the conflict, apart from sending some 40 combat aircraft into Egyptian territory³⁹.

In practice, the MiG-21s in question turned out to be the only weapons provided by Algeria that were used in combat operations. It may also be noted that the very inferior training of the Algerian pilots – an issue discussed further on – enabled only the best of them to fly the fighters following deployment to the war zone. A number of Egyptian pilots were involved in the operation as well. Having been specially flown to Algeria since

³⁷ Excerpt from the speech of the First Secretary of the Central Committee of the Polish United Workers' Party Władysław Gomułka at a meeting of communist party secretaries from socialist countries in Moscow, 9 VI 1967, [in:] *Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967)*, selected and compiled by S. Rudnicki, M. Silber, Warsaw 2009, p. 701.

³⁸ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria's position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, item 263.

³⁹ Algerian air reinforcements for the UAR were to consist of 48 MiG-17 and MiG-21 jets and twelve An-12s (the document erroneously stated the type, i.e. An-24) – AINR, 01299/853, Report of Department I of the Ministry of the Interior on the situation in the Middle East, 8 VI 1967, item 48.

the evening of the first day of the war, they subsequently carried out combat missions on the Algerian machines⁴⁰. The first aircraft – 12 MiG-21s – were delivered to Egypt on the second day of the war. Eventually, 47 (48, according to Polish sources) jet fighters were reportedly delivered to the UAR, including 29 MiG-17s (meaning Algeria's all combat-ready machines of that type); and 18 MiG-21s. Algerian An-12s provided technical support to the fighter planes deployed to Egypt, carrying spare parts and armaments⁴¹.

It follows from most recent research that an encounter between the Israeli air force and probably six "Algerian" MiG-21s – which flew cover (alongside four MiG-19 fighters) for MiG-17s carrying out a strike mission – took place on the morning of 8 June (the fourth day of the war). Although the bombing run on the enemy positions did inflict losses, the two Israeli fighters which attacked the Egyptian formation managed to shoot down as many as four fighters (three MiG-19s and one "Algerian" MiG-21, whose pilot was killed)⁴². There were also reports, unconfirmed to this day, that a further six "Algerian" MiG-21s were lost due to an error, as they landed in enemy-held territory and were captured by the Israelis⁴³.

Interestingly, prior to the outbreak of the war, certain actions undertaken in Algeria – using propaganda as well as other means – indicated that the country was being prepared for a possible armed conflict. Nevertheless, as it later transpired, military commanders, by and large, believed that war would not ensue after all, and even if it did, the UAR forces would prove large enough to defeat Israel:

In the period prior to the Israeli aggression, the Algerian authorities launched an extensive campaign against Israel's hostile policies, urging increased vigilance and combat readiness. On 26 May, the army stopped issuing passes, leave was cancelled, and an appeal was made to the veterans to make contact with the nearest military garrisons to receive instructions in case of mobilization. Line units and headquarters were put on combat standby. However, despite the above undertakings, virtually no preparations were made in the army for Algeria's participation in repelling the imminent danger. In conversations, the Algerian military took the ordered standby rather lightly, considering it more of a political demonstration on Algeria's part given the events in the Middle East [...]. This state of affairs may be explained by the widespread conviction at the time that larger-scale hostilities would not take place and that the United Arab Republic, together with other states of the Middle East, would be able to counter the aggression and defeat

⁴⁰ Although it was occasionally claimed in pertinent literature that Algerian pilots took part in combat missions, this is unlikely to have occurred given their very low level of training, except perhaps in isolated cases.

⁴¹ T. Cooper, D. Nicolle et al., *Arab MiGs*, vol. 3: *The June 1967 War*, Houston 2012, p. 99.

⁴² *Ibidem*, p. 102; K. Kubiak, Ł.M. Nadolski, *Wojna sześciodniowa 1967*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015, pp. 285–286.

⁴³ T. Cooper, D. Nicolle et al., *op. cit.*, p. 100.

the aggressor. The considerable distance between Israel and Algeria also had a reassuring effect to some extent⁴⁴.

When reality unfolded differently than Algeria had expected, all previous negligence and disregard for the situation triggered an avalanche of negative events that could no longer be remedied in any way. Lack of proper planning and prior preparations, which compelled one to improvise, resulted in a collapse of the logistical system. This led to an intensely embarrassing situation: transported by trucks, the land component of the Algerian army, which was to support (the attacked) Egypt, failed to reach its destination:

A number of facts testify to the fact that the Algerian army, despite modern equipment and arms, was still a guerrilla-type army to some degree. When, after the start of the aggression, the Algerian government decided to send its military units to the Middle East, [it] turned out that the military leadership began to draw up plans for the deployment of military units only at that very point. Only then did it become apparent that the army was not sufficiently supplied with the necessary equipment. It was literally on the eve of the departure of the vehicle columns to the Middle East that they began to equip themselves with fuel and water canisters. In every shop (state and private), soldiers would buy the entire stock of fuel and water canisters. The first unit, consisting of one infantry battalion and a command company, was successfully deployed to the UAR by An-12 aircraft. The next wave of approximately 2,500 soldiers was directed to the Middle East by truck, through Bou-Saâda, Biskra, El-Oued, the southern part of Tunisia (Tauzar, Gafsa, Kabis) towards Tripoli and Benghazi. Some of these columns managed to reach Benghazi only. It proved impossible for the troops to proceed farther, as they ran out of supplies (especially fuel) at Benghazi and had no means of protecting the columns against potential air attack. After the ceasefire, the columns were turned back to Algeria⁴⁵.

The mobilization system failed utterly as well, and the lack of trained reservists who could be quickly drafted into the army was particularly noticeable. This problem could by no means be addressed by calling up former guerrillas for two main reasons. First, the veterans of the War of Independence had only small arms expertise and thus were unsuited to serve in armored units, artillery, etc. Second, the former guerrillas – especially better-educated inhabitants of towns and cities, whose potential value for the army was highest – were already serving in the police and the National Gendarmerie, while some were employed in various institutions of the state administration, which excluded them

⁴⁴ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67, Brief assessment of the Algerian army and Algeria's position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, items 263–264.

⁴⁵ *Ibidem*, items 264–265.

from the draft. The Polish military attaché office in Algiers described the unsuccessful mobilization response to the outbreak of the Arab-Israeli war as follows:

After the start of hostilities in the Middle East, the mobilization of human reserves was announced in Algeria. Its course also demonstrated numerous shortcomings. The mobilization of the reserves was not carried out according to any earlier mobilization plans, as there were none, but by means of press and radio appeals which urged reservists to report to the nearest military garrisons or the National Gendarmerie. Thus, those were mainly volunteers willing to take part in the fight against the aggressor for the liberation of Palestine who reported for duty. After initial selection (as both sick and elderly people applied), the volunteers were entered on lists. Those living further away were quartered in the barracks of military units or the National Gendarmerie. Those residing closer were ordered to return to their homes and wait to be summoned. Several days after the cessation of hostilities in the Middle East, the recruitment of volunteers was halted, and those in the barracks were dismissed, even though the head of the Algerian government called for the fight to be continued in his speeches. The newspapers and the radio continually reported that Algeria was mobilizing all its forces and resources to fight imperialism and Zionism. This was due to the conflicts which had arisen in Algeria between the NLF (National Liberation Front) party and the army. As is well known, in Algeria, the army has been, and still is, the most serious organized force capable of exerting influence on the country's internal political situation. The NLF party has not yet been able to transform itself into an organized force capable of fulfilling its role; it does not yet constitute a more serious force⁴⁶.

It is noteworthy that the above assessment, made *ex post facto*, was at odds with the information supplied to Warsaw during the conflict. A report from Department I of the Ministry of the Interior of the People's Republic of Poland on 7 June 1967 stated: "The first three days of fighting will be the most difficult for the Arab side, as the United Arab Republic and its allies have not yet completed their preparations. Algerian and Libyan troops will enter the battle in two days, Moroccan troops in five. Further troops are being pulled from the desert"⁴⁷. Meanwhile, the Polish military attaché office in Algiers reported that the first troops (four infantry battalions and a tank battalion, as specified on 8 June 1967) had already been deployed to the Arab-Israeli front. Ultimately, 25,000 and 40,000 Algerian troops were supposed to be sent to fight against the Jews⁴⁸.

⁴⁶ Ibidem, items 265–266.

⁴⁷ AINR, 01299/853, Report of Department I of the Interior Ministry on the situation in the Middle East, 7 VI 1967, item 23.

⁴⁸ AINR, 01299/1012, Paraphrase no. 01063/67 from Second Directorate of the General Staff of the Polish Armed Forces, 1 p.m., 8 VI 1967, item 14.

Lessons from the 1967 Arab-Israeli war

The severe difficulties that the Algerian government faced in June 1967 as it tried to mobilize an adequate number of trained soldiers clearly demonstrated the scale of issues in that area⁴⁹. As the first expedient to remedy the situation, the national media announced on 12 July that 5,000 female and male students, as well as pupils in the final grades of secondary schools, would be called up for compulsory military training lasting 45 days (in the following days, the press published a detailed list of young people, specifying the services and units in which they would undergo training)⁵⁰. The Polish military attaché office in Algiers assessed that measure as follows:

By calling up students and secondary school pupils in the first place, the Algerian authorities rely on the assumption that an adequate level of general knowledge of the conscripted will facilitate the completion of military training even in such a short period of time. This is correct to a certain extent, as a student or a pupil in the final year of secondary school can assimilate the relevant knowledge more quickly than a person without any education or one who has completed some primary school grades. Nevertheless, a period of one and a half months is absolutely insufficient to adequately train even a student, particularly in technical units. Hence, in this case, the Algerian leadership seems to be making a mistake. Soviet military specialists working in the Algerian army have repeatedly stressed: the importance of having properly trained human reserves. [...] For the time being, the Algerians have not agreed to introduce mandatory military service in their country. They presume that the introduction of mandatory military service would result in an influx of elements with different views and political leanings into the ranks of the army, which could weaken the army, the principal organized force maintaining order in the country⁵¹.

⁴⁹ The Polish military attaché in Algeria commented aptly: “[...] because with modern weaponry, the lack of trained reserves cannot be replaced by former guerrillas, who at best know how to handle a rifle, but will be helpless when faced with modern technology” – AINR, 2602/12449, Briefing note no. 3/67. Political-military relations between Algeria and Morocco, undated, item 245.

⁵⁰ A later briefing note from the Polish military attaché office in Algiers stated that the creation of the country’s civil defence was announced in the first days of July 1967: “It was emphasized that one must always reckon with possible imperialist aggression, which is why adequate preparations need to be made to repulse that aggression, and therefore involve the broad masses in organizing the defence. [...] It was found that passive defence of the country, covering the entire Algerian territory, has to be permanent. One cannot count only on volunteers who may come forward in the event of an aggression. [...] It was also stressed that an alert system and the most straightforward means of ensuring safety to the civilian population must be organized within a short time” – AINR, 2602/12499, Briefing note no. 8/67. Announcement of national civil defence to be established in Algeria, undated, item 295.

⁵¹ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, items 267–268. The 45-day training of secondary and higher education students was not a one-off undertaking; it was to be continued subsequently as part of weekly military science classes. The intention behind it was to educate a future cadre of reserve officers, although the Polish military attaché office in Algiers observed that, with the Algerian government declaring the need for a million

Despite the embarrassment of the failed attempt to provide assistance to Egypt during the “Israeli aggression”, as well as the weaknesses of which Warsaw had been advised even before the outbreak of war, the Polish military attaché office in Algiers assessed that the PNA “nonetheless represents a serious fighting force which can still solve certain problems inside the country, as well as influence further developments in the Middle East to some degree”⁵². It was stressed that the Algerian society (including the opposition communist party), as well as the state leadership, are determined to fight for the “liberation of Palestine”⁵³ as well as oppose “Zionism” and “Anglo-American imperialism”: “In conversations, representatives of various strata of the Algerian society see only one way to solve the Palestinian problem: through armed struggle”⁵⁴. Nevertheless, the defeat of the Egyptian army came as a major shock to the population:

The early reactions of the Algerian society were highly resentful towards [UAR President Gamal] Naser and the Egyptian army, as well as towards the Soviet Union for its lack of armed involvement in the conflict. These reactions were often fueled both by certain reactionary elements and by the fact that the Algerian public was misinformed about the direct participation of the US Sixth Fleet in the armed conflict⁵⁵.

reservists to defend its vast borders, the training of several thousand young people was far from sufficient. Furthermore: “Students expressed their dissatisfaction at being called up for training due to the interruption of their exams and their postponement to later dates. The Algerian opposition asserts that the calling up the students for training was a mere ploy by the government, which feared demonstrations and riots, therefore the students were barracked to keep them in check” – AINR, 2602/12499, Briefing note no. 9/67. Military training of students, undated, item 298.

⁵² AIPN, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, item 268.

⁵³ M.S. Mandel, *Muslims and Jews in France. History of a Conflict*, Oxford–Princeton 2014, p. 89.

⁵⁴ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67, Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, item 269. See also: R.A. Raughton, *Algeria and the June 1967 Arab-Israeli War*, “The Middle East Journal” 1969, vol. 23, no. 4, pp. 434–444. It soon became evident that the “unity” proved only ostensible when confronted with the aforementioned threats. As the Polish military attaché office in Algiers stated, chaos ensued in Algeria’s power structures after the Six-Day War, owing to frictions between the “nationalists” and the “leftists”: “The Israeli-Arab war, or rather the defeat of the Arabs, have provoked an utter polarization of the internal forces in Algeria. Whereas previously the adherents of the capitalist path had hidden behind a facade of progressive declarations, they began to assert loudly after the defeat that the capitalist camp represented strength, whereas the ‘friends from the East’ proved once again that they could not be counted on at decisive moments; hence, Algeria must not sever ties with the West, because the East will never assure it adequate compensation” – AINR, 2602/12449, Briefing note no. 6. The internal situation in Algeria in September 1967, undated, item 287.

⁵⁵ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, item 268. The information concerning the involvement of the Sixth Fleet in the hostilities to support Israel was disseminated by the UAR media, to justify the tremendous effectiveness of the Israeli air strike in the first hours of the war, which won the Jews aerial superiority. According to Arab propaganda, Israel would not have been able to deal such a powerful, devastating blow to UAR bases if its territory had not been covered by the air and naval forces of the Sixth Fleet at the time. The USSR and its satellites strongly rejected allegations that the UAR lacked adequate support in its confrontation with Israel. For instance, on 9 June 1967 Władysław Gomułka stated: “certain Egyptian leaders may [...] say so in order to excuse their own mistakes” – Excerpt from the speech..., p. 702.

As English-speaking scholars have already pointed out, it is worth noting that the Algerian leaders were shocked and exasperated by such a rapid collapse of the Egyptian defence in the Sinai, as well as by the vacillating attitude of the Soviets. From a distance of 3,000 kilometers, decision-makers in Algiers advised the UAR against agreeing to a ceasefire and urged them to switch to guerrilla warfare so as to exhaust Israel. The Algerian proposals were unrealistic and were not received enthusiastically in Cairo⁵⁶.

The Polish military attaché office in Algiers was also aware of the limited capabilities of the armed forces of the Arab states after the recent war in the Middle East, which – also due to the losses – had significantly diminished their military potential, as well as exposed the weaknesses of their armies:

The above undertakings by the authorities, the deployment of troops to Egypt and the official statements indicate that the Algerian government is determined to continue the armed struggle against Israel. When this might take place is unknown. Algeria's capabilities in this regard are not great, both because of insufficient readiness of its armed forces to carry out more serious combat tasks, poor preparation of the country and because of the great distance [from the theatre of operations]. It seems certain that, on its own, Algeria will not embark on a more serious venture in this direction. It can only do so in agreement and close cooperation with other progressive countries of the Middle East, most notably Egypt. However, given the losses sustained by its [Egypt's] armed forces during the armed clash with Israel, it is unlikely that Egypt would agree to a more serious military undertaking before at least several months have passed⁵⁷.

After the end of hostilities, Algeria not only did not withdraw its troops from Egypt but continued to transport more soldiers, equipment and weapons there for several weeks to follow⁵⁸. By mid-July 1967, two infantry battalions, two artillery battalions, a tank

⁵⁶ W.B. Quandt, *Algerian Military Development. The Professionalization of the Guerrilla Army*, Washington 1972, p. 16.

⁵⁷ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria's position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, items 270–271. Given Algeria's publicly proclaimed intransigence against the enemies of the Arab world, it is noteworthy that the country continued to supply oil to France and Spain, breaking the boycott which the other Arab states imposed on the "imperialists" who supported Israeli policies. Such duplicity provoked resentment from the UAR, whose military attaché in Algiers claimed that "[...] it is easy for the Algerian government to preach slogans calling for the war to be continued because: the Algerian territory is not the theatre of operations; the losses due to the closure of the Suez Canal are suffered by the UAR, not by Algeria; the Algerians continually extract and sell their oil in Europe, while other Arab states incur losses as a result of the announced boycott. In his further argument, the UAR military attaché declared that, in fact, the UAR had no enemies in Israel except the Zionist faction; that it would be possible to come to terms with Israel if the US, the chief enemy of the UAR and the Arab countries, were not behind it" – AINR, 2602/12449, Briefing note no. 11/67. Concerning certain aspects of the political-military situation in Algeria, 27 IX 1967, item 305.

⁵⁸ In the opinion of the USSR military attaché, Algeria sent three infantry battalions (1,500 men) and forty aircraft to Egypt. Apparently, they were the best troops in the entire army, although their value to the UAR was

battalion, and a substantial volume of other equipment and armaments were already on the Egyptian territory⁵⁹. Among other things, this was possible thanks to an agreement with the USSR on an increased supply of equipment and arms to the Algerian army, under which the Soviets expedited the deliveries originally planned for 1968 (mainly aircraft and tanks). In addition, the Polish military attaché office in Algiers supplied unconfirmed information about the Algerian request to France for the sale of SS-10 and SS-11 anti-tank guided missiles⁶⁰. At the time, the president of the Revolutionary Council, Houari Boumédiène, declared during official speeches that: “[...] the army [...] will continue to be modernized in order to repulse potential invaders, to defend the borders of the state and the achievements of the revolution. Aggression is not the goal of the army. Algeria has no intention of invading any countries in order to gain new territories”⁶¹.

Another stopgap measure to enhance combat potential was raising additional funds for armaments from its own population:

An extensive fundraising campaign for the war fund is currently underway throughout Algeria. To this end, the Algerian bank has issued special vignettes [worth] 10, 50, 100 and 500 dinars. Every Algerian citizen should buy at least one vignette, depending on his or her financial means. The tax authorities have decreed an earlier deadline for paying income taxes for the current year. The prices of certain foodstuffs have been raised by an average of 15 per cent. An extraordinary compulsory luxury tax on individually owned passenger cars has also been introduced in Algeria⁶².

In short, the 1967 Arab-Israeli war made the Algerian authorities realize that it was not possible to rely solely on a professional army and, furthermore: “the efforts of the Algerian army leadership during the Middle Eastern conflict to replenish the army’s manpower proved very meagre and failed to yield the expected results”⁶³. The existing problems were not solved by calling up veterans of the War of Independence, as the former

low because of their limited strength, weaponry and equipment – AINR, 2602/12449, Briefing note no. 11/67. Concerning certain aspects of the political-military situation in Algeria, 27 IX 1967, item 310.

⁵⁹ According to official Egyptian data, by the end of June 1967 Algeria had delivered twenty MiG-17s, twenty MiG-21s and twelve Il-28s to the UAR. On the other hand, according to unofficial sources, in early 1968 Egypt returned only six of the 47 aircraft which, as noted earlier in this paper, had been supplied by Algeria; in contrast, the contingent of Algerian pilots returned home in their entirety – T. Cooper, D. Nicolle et al., *op. cit.*, p. 103.

⁶⁰ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, items 269–270.

⁶¹ After: AINR, 2602/12449, Briefing note no. 3/67, Political-military relations between Algeria and Morocco, undated, item 243.

⁶² AIPN, 2602/12449, Briefing note no. 5/67. Brief assessment of the Algerian army and Algeria’s position on the events in the Middle East, 15 VII 1967, item 270. Such desperate steps taken by the Algerian authorities indicated that the country was not well prepared for war.

⁶³ AINR, 2602/12499, Briefing note no. 9/67, Military training of students, undated, item 296.

guerrillas lacked adequate training, which would have required too much time. Once again, the shortage of non-commissioned personnel and officers made itself evident; the existing cadre “proved insufficient to assume new duties. In any case, this cadre, educated in a different spirit, saw themselves as the chief political force in the internal contention and were unaccustomed to conducting regular combat operations”⁶⁴. An exercise in cooperation between armored forces and artillery conducted by the Soviet instructors already after the 1967 Arab-Israeli war offered an eloquent example: “When, during live artillery fire covering the advance of the tanks, shells burst in close proximity [to the armored vehicles], the officers abandoned their combat vehicles and retreated to the rear. This attests not only to the absence of preparation and habits of conducting warfare but above all to the mentality of these people”⁶⁵. The Israeli army at the time maintained diametrically different standards, which had quite a substantial impact on the course of events during the subsequent Arab-Israeli conflicts. For instance, Krzysztof Kubiak observes: “Tremendous importance is placed on [...] the commanders leading by personal example; it is even said that in the Israeli army there is no command «forward», only «follow me»”⁶⁶.

Measures to increase the combat readiness of the PNA until the end of 1967

The Arab defeat in the armed confrontation with Israel, combined with the already discussed Algerian failure to provide effective assistance to the UAR during the hostilities, prompted the intensification of the training process in the PNA. Among other things, battalion-level exercises were conducted to practice cooperation with other arms, tanks and artillery in the main. They were led by the instructors from the USSR who, at the request of their hosts, replaced the Egyptians who had been disgraced by their defeat in the clash with the Israeli armed forces and withdrawn from Algerian territory⁶⁷.

⁶⁴ Ibidem, item 297.

⁶⁵ Ibidem. Such problems were in evidence in other Arab armies as well. For example, with regard to the inept retreat from the Sinai during the Six-Day War, Łukasz Przybyło observed: “Division commanders and their superiors [...] were the first to flee [...], leaving their soldiers to their fate. This also applied to a substantial group of middle-ranking officers. This caused a total collapse of the morale among the soldiers and exacerbated the defeat even further – in ways that were felt for years to come” – Ł. Przybyło, *Od wojny sześciodniowej do wojny Jom Kippur. Armia egipska w latach 1967–1973*, [in:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, vol. 2, eds. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2016, p. 177. The reprehensible attitude of the Syrian army commanders during the Six-Day War, is discussed in e.g.: idem, *Walczyć nie umieli, ale bić się chcieli. Armia syryjska podczas wojny Jom Kippur 1973 roku*, [in:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, vol. 6, eds. W. Bartoszek, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2019, p. 218.

⁶⁶ K. Kubiak, *Suez 1956*, Gdańsk 2006, p. 130.

⁶⁷ AIPN, 2602/12449, Briefing note no. 11. Concerning certain aspects of the political-military situation in Algeria, 27 IX 1967, item 307. The USSR sent some 700 advisers to Algeria – Y. Ro'i, *Soviet Policy Toward the Six Day War Through the Prism of Moscow's Relations with Egypt and Syria*, [in:] *The Soviet Union and the June 1967 Six Day War*, eds. B. Morozov, Y. Ro'i, Stanford–Washington 2008, p. 20.

The first Soviet-led exercises revealed the aforementioned major deficiencies in the attitude of land force officers at platoon and company level, who would send rank-and-file soldiers to the first line while remaining in absolute safety of the rear when live ammunition was used. The situation in the air force was no better. Algerian pilots were not particularly adept at flying MiG-21 aircraft, having particular problems with firing the missiles with which it was equipped. The causes of such problems were attributed to the extremely high level of illiteracy among the Algerian population⁶⁸.

A fair proportion of the issues were rooted in the country's complicated internal situation and politicization of the army. This resulted in the abolition of the post of commander of the armored forces, as it was feared that the officer in that position might accumulate too much power in his hands. On the other hand, the newly-appointed air force commander had no previous ties with the air force, having led an infantry platoon and later a company, after which he served on the staff of one of the military regions and subsequently attended a brief training at the Mikhail Frunze Military Academy, which resulted in his transfer to the armored forces command. The Polish military attaché office in Algiers concluded on the situation as follows: "his appointment to the post of commander of the air force defeats the purpose from a military point of view"⁶⁹. The same was true of the Chief of the General Staff: "As an aside, it is worth mentioning that the legendary guerrilla leader in the country, the current Chief of the General Staff, Col. Tahar Zbiri, has completed a few grades of primary school and has not graduated from any military school"⁷⁰.

Algeria's situation, however, was undoubtedly improved by the normalization of relations with Tunisia in 1967. The potential threat from Morocco also diminished, as immediately after the Six-Day War, the latter state could not dare breaching Arab unity in the face of the Israeli threat. In addition, the authorities of both countries negotiated on the exploitation of natural resources in the disputed territory. These developments made it possible for the Algerian army to begin forming two more infantry brigades.

⁶⁸ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 11. Concerning certain aspects of the political-military situation in Algeria, 27 IX 1967, item 308. It was estimated that in 1967 as many as half of young people at school age were not receiving any education. However, from the perspective of the Polish military attaché office in Algiers, broader involvement of better-educated young citizens posed another threat, as they generally originated from a "bourgeois" background: "The absence of a class criterion and the conditions for its application is a practical cause for concern that the political awareness of the young cadre may be influenced by bourgeois ideology. All the more so that the political and formative work as we understand it is not carried out in the Algerian army, despite the existence of the Political Commissariat. The role of this institution is reduced to providing political information" – *ibidem*, item 310.

⁶⁹ *Ibidem*, item 309.

⁷⁰ AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, item 323. According to the Polish military attaché office in Algiers, the asset of that officer was his "ideological facet": he was in favour of closer cooperation with socialist countries and espoused anti-French and "anti-imperialist" views.

The diplomatic corps accredited in Algiers had an interesting opportunity to assess the state of the Algerian armed forces during the military parade of 1 November 1967. Before it started, an official announcement was made that mandatory military service would be introduced as of 1968⁷¹.

The parade consisted of three major components.

The first was a foot echelon composed of students, high school students and athletes who demonstrated a good level of training. After the youth, a battalion of reservists marched through the streets of the capital, followed by cadets from military schools and academies whose degree of training was assessed as uneven. The final element of the first component were the commandos who – according to a briefing note from the Polish military attaché office in Algiers – “drew universal applause with their outstanding bearing. Dressed in camouflage uniforms, they looked splendid in terms of their physical appearance, combat stance and satisfactory level of training”⁷².

The second component of the parade included a motorized contingent; the first to appear was a cavalry squadron, a gendarmerie company on motorcycles, a company of French-made armored cars of the gendarmerie, a motorized gendarmerie company, an infantry brigade command, a traffic regulation company on British-made all-terrain vehicles and two battalions of motorized infantry on all-terrain vehicles. This was followed by the armored force, comprising a mechanized infantry battalion on armored personnel carriers and a battalion of T-54 tanks (21 vehicles). Artillery came next: a battery of 122 mm guns, a “Katyusha” battery and a recoilless gun battery. The last to appear in this section of the parade were anti-aircraft artillery (100 mm automated gun battery, 37 mm double-barrel gun battery, and a battery of quadruple-barrel large-caliber machine guns), engineering company, material and technical company, medical platoon and a naval unit equipped with Soviet sea-to-sea missiles⁷³. Nearly all the equipment and weapons of the motorized contingent were Soviet-made and had already been used during the Second World War.

Finally, military aviation presented its assets at the parade. That echelon comprised a squadron of helicopters, a squadron of training aircraft (nine aircraft), a squadron of An-12s aircraft (nine aircraft), a squadron of IL-28s (nine aircraft), a squadron of MiG-17s (8 aircraft flying in two diamond formations) and a squadron of MiG-21s (six aircraft in Vic formation).

⁷¹ Military service was envisaged to last two years and involve men and women aged 19 – *Algeria. A Country...*, p. 266. The original plans set out to draft 116,000 women and 118,000 men in the first year of mandatory military service, some of whom would be assigned to carry out economic and social projects. It was estimated that approximately 150,000 men reached conscription age each year; the Algerian population at the time amounted to approximately 14.2 million – R.F. Nyrop et al., op. cit., pp. 342–343.

⁷² AINR, 2602/12449, Briefing note no. 12/67 Concerning the evaluation of the military parade of the National People’s Army of Algeria on 1 XI 1967 on the 13th anniversary of the Algerian revolution, undated, item 312.

⁷³ Type P-15 missiles – R.F. Nyrop et al., op. cit., p. 349.

Watching the parade, members of the diplomatic staff found that the Algerians had good equipment and weapons but were not yet able to use them properly. Attention was drawn to evident problems with training: uneven drill skills, poor organization of the parade, some columns were excessively stretched, and there were unjustified gaps. The aerial component delivered a particularly poor display: the successive squadrons appeared in front of the box after long pauses, and the air parade was not well synchronized with the marching troops. Importantly, it was Soviets who flew the leading MiG-17s and MiG-21s in the jet formations, and the interval between the flight of the first three MiG-21s and their second group was as long as five minutes: “The idea was to maintain maximum safety given poor pilot training. The Algerians have enough of their own pilots for one squadron of MiG-21s”⁷⁴. In conclusion, the Polish military attaché office in Algiers assessed that the armed forces of the country had reached “the level of an average army of an Arab country”.

State of the armed forces at the end of 1967

It followed from the information obtained by the Polish military attaché office in Algiers that at the end of 1967, the PNA numbered 70,000 men, of which the land forces accounted for 55,000, the air force for 2,300, the navy for 1,500 and the National Gendarmerie for 10,000⁷⁵. The National Gendarmerie, as a type of armed service, was subordinate to the Ministry of Defence, while the Ministry of the Interior was in charge of the force in operational terms. The year 1967 saw an important change: the separate commands of infantry and armored forces were abolished, increasing the direct control of the Minister of National Defence over the army.

The following military institutions were in charge of the Algerian armed forces:

- Board of Personnel,
- Political Commissariat,
- Infantry Board,
- Aviation Board,
- Navy Board,

⁷⁴ AINR, 2602/12449, Briefing note no. 12/67 Concerning the evaluation of the military parade of the National People’s Army of Algeria on 1 November 1967 on the 13th anniversary of the Algerian revolution, undated, item 314. In yet another briefing note, the Polish military attaché office in Algiers reported that: “In view of the relatively high proportion of illiterates in the army and the poor educational background of non-commissioned officers and officers, there are particular difficulties in mastering the electronic equipment. Very inferior level of training is observed in aviation. There are too few candidates with secondary education to become pilots. The piloting skill involving MiG-21 aircraft is very poor. In the majority of cases, pilots are able to fly the aircraft, but their aerial combat ability is problematic as they have hardly mastered, e.g., firing rockets that this aircraft is armed with” – AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, item 319.

⁷⁵ AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, item 324.

- Armored Forces Board,
- Artillery Board,
- Board of Engineers,
- Communications Board,
- Board of Operations,
- Supplies Board,
- Medical Service Board,
- Transport Board,
- Material and Technical Board,
- Foreign Military Affairs Branch (military intelligence and counter-intelligence).

The command structure of the individual military regions, on the other hand, was as follows:

- commander,
- chief of staff,
- deputy chief of staff and, at the same time, operations officer,
- political commissar,
- chief of combat training,
- chief of medical service,
- chief of engineering troops,
- chief of organization and mobilization,
- chief of special service,
- quartermaster.

A military district had a contingent of several to over a dozen infantry battalions, an artillery battalion, a tank battalion, an engineering battalion and a communications unit. The organizational structure of an infantry battalion of 400–500 soldiers was as follows:

- commander,
- deputy commander,
- chief of staff and operations officer,
- four infantry companies (each with four platoons comprising four squads).

At the time, the PNA already had four infantry brigades, although only two were fully operational (they included armored weapons, artillery and combat engineer units). The 3rd and 4th Infantry Brigade were formed in September – October 1967, following renewed tensions on the Algerian – Moroccan border. The organizational structure of an infantry brigade was as follows:

- commander,
- chief of staff and operations officer,
- quartermaster,
- three to four infantry battalions,

- tank battalion (approx. 300 men),
- artillery battalion (approx. 300 men),
- combat engineer battalion.

At the end of 1967, the 1st MR consisted of the following units: twelve infantry battalions (12th, 15th, 19th, 24th, 37th, 43rd, 53rd, 56th, 61st, 63rd, 71st, 75th) and an artillery battalion. Assigned to the 2nd MR there were: 1st InfBde (20th, 29th, 31st and 72nd infantry battalions, tank battalion, artillery battalion, engineering battalion), 2nd InfBde (36th, 39th, 58th infantry battalion, tank battalion, artillery battalion) and four infantry battalions (13th, 22nd, 32nd, and 49th). Troops in the 3rd MR included: 3rd InfBde (1st, 14th, 41st, and 65th Infantry Battalions), 4th InfBde (6th, 10th, 23rd, and 35th infantry battalions), five infantry battalions (2nd, 3rd, 4th, 17th, and 33rd), a tank and an artillery battalion. The 4th MR could field two infantry battalions (21st and 45th) and six camel companies. The 5th MR had five infantry battalions (7th, 11th, 27th, 52nd and 68th), commando units, as well as tanks, artillery and engineers, each in battalion strength⁷⁶.

According to English-language publications, the Algerian army reportedly had 300–350 tanks and self-propelled guns (T-34, T-54, SU-100)⁷⁷.

In late 1967, the air force of Algeria consisted of 20 helicopters⁷⁸, 18 training aircraft, 8 An-12 transport aircraft, 25 IL-28 bombers, 30 MiG-17 fighters and 30 MiG-21 fighters. On the other hand, the navy – as of July 1967 – comprised a squadron of large P-6 torpedo boats (8 vessels), a 3-vessel squadron of small torpedo boats (submarine chasers), a 6-vessel squadron of missile boats (type “Komar”), a minesweeper, a frogman training ship and a training ship⁷⁹.

Conclusions

On 18 February 1968, at a dinner held by the USSR military attaché in Algiers for the diplomatic corps, the military attaché of the UAR stated in conversation with his Polish counterpart that “a second phase of the war between the UAR and Israel is inevitable since attempts to rectify the aftermath of the Israeli aggression by political means have failed. To this end, Egypt’s armed forces are being expanded and strengthened militarily, and the nation is being prepared politically”⁸⁰. This implied that the degree of tension

⁷⁶ Ibidem, items 327–329.

⁷⁷ D. Ottaway, M. Ottaway, *Algerian Armed Forces in 1967*, [in:] D. Ottaway, M. Ottaway, *Algeria. The Politics of a Socialist Revolution*, Berkeley 1970, pp. 306–306.

⁷⁸ English-language publications mention 50 Mi-1 and Mi-4 helicopters – ibidem.

⁷⁹ AINR, 2602/12499, Briefing note no. 13/67 The armed forces of Algeria, 25 XI 1967, items 330–331.

⁸⁰ AINR, 2602/11266, Report on the official activities of the military attaché office at the Embassy of the People’s Republic of Poland in Algeria for the period from 5 February to 10 April 1968, undated, item 57. One should remember that in 1967–1973, the Middle East witnessed the so-called “resource depletion conflict” – see: K. Kubiak, *Konflikt izraelsko-arabski w latach 1967–1973*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017.

in the Middle East remained high and that the efforts such as those made by Algeria to boost its combat capability – as described above – were taking place in other Arab states as well. However, at a dinner organized on 27 March 1968 by the Polish military attaché in Algiers, his Egyptian colleague was already much less bellicose and pointed to the serious problem of disunity among the Arab states as the main factor preventing effective opposition against Israel. Present at the dinner, the USSR military attaché added that “the Egyptian army, despite having rebuilt its potential and combat capability, destroyed by Israeli aggression, is unable to conduct offensive operations for the time being”. The Polish military attaché in Algeria at the time, Col. Mikolaj Kalhur, commented as follows:

One can infer from the statements of the military attachés of the USSR and the UAR that the United Arab Republic will most likely try to avoid armed confrontation with Israel for some time until its military potential is fully rebuilt and consolidated. The Egyptians appear not to believe in effective Arab unity capable of eradicating the effects of Israeli aggression. They make it clear in their statements that they must rely primarily on their own military strength⁸¹.

The subsequent attempt to resolve the Arab-Israeli conflict through warfare did not take place until October 1973, and even though the Arabs were much better prepared for military operations than they had been in 1967⁸², it culminated in their defeat once again.

References

Archive sources

The Archive of the Institute of National Remembrance in Warsaw, 01299/853, 01299/1012, 2602/9718, 2602/11266, 2602/12449, 2602/12452, 2602/12840,

Published sources

Stosunki polsko-izraelskie (1945–1967). Wybór dokumentów, selected and compiled by S. Rudnicki, M. Silber, Warsaw 2009.

⁸¹ AINR, 2602/11266, Report on the official activities of the military attaché office at the Embassy of the People’s Republic of Poland in Algiers for the period from 5 February to 10 April 1968, undated, items 64–65.

⁸² For a comparison of the war doctrines adopted by the Arabs in the 1967 and 1973 armed conflicts with Israel and an analysis of their effectiveness in confrontation with the enemy war doctrines, see e.g.: Ł. Przybyło, *Doktryny wojenne. Historia i ocena*, Warsaw 2018, pp. 185–219.

Essays

- Addi L., *Army, State and Nation in Algeria. The Military and Nation Building in the Age of Democracy*, New-York 2001.
- Algeria. A Country Study*, ed. H.Ch. Metz, Washington 1993.
- Cooper T., Nicolle D. et al., *Arab MiGs*, vol. 3: *The June 1967 War*, Houston 2012.
- Dobosiewicz Z., *Algieria dnia dzisiejszego*, Warsaw 1964.
- Hurni F., *Algeria's 'Revolution'*, "Swiss Review of World Affairs" 1972, y. 22, no. 2.
- Kochański A. i in., *Polska 1944–1991. Informator historyczny. Struktury i ludzie*, part 1, Warsaw 2022.
- Kubiak K., *Konflikt izraelsko-arabski w latach 1967–1973*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2017.
- Kubiak K., *Suez 1956*, Gdańsk 2006.
- Kubiak K., Nadolski Ł.M., *Wojna sześciodniowa 1967*, Zabrze–Tarnowskie Góry 2015.
- Mandel M.S., *Muslims and Jews in France. History of a Conflict*, Oxford–Princeton 2014.
- Nyrop R.F. et al., *African Handbook for Algeria*, Washington 1972.
- Przybyło Ł., *Od wojny sześciodniowej do wojny Jom Kippur. Armia egipska w latach 1967–1973*, [in:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, vol. 2, eds. M. Giętkowski, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2016.
- Ottaway D., Ottaway M., *Algerian Armed Forces in 1967*, [in:] D. Ottaway, M. Ottaway, *Algeria. The Politics of a Socialist Revolution*, Berkeley 1970.
- Przybyło Ł., *Doktryny wojenne. Historia i ocena*, Warsaw 2018.
- Przybyło Ł., *Walczyć nie umieli, ale bić się chcieli. Armia syryjska podczas wojny Jom Kippur 1973 roku*, [in:] *Wojny i konflikty zbrojne po 1945 roku. Zbiór studiów*, vol. 6, eds. W. Bartoszek, Ł. Nadolski, Bydgoszcz 2019.
- Quandt W.N., *Algerian Military Development. The Professionalization of the Guerrilla Army*, Washington 1972.
- Raughton R.A., *Algeria and the June 1967 Arab-Israeli War*, "The Middle East Journal" 1969, vol. 23, no. 4.
- Ro'i Y., *Soviet Policy Toward the Six Day War Through the Prism of Moscow's Relations with Egypt and Syria*, [in:] *The Soviet Union and the June 1967 Six Day War*, eds. B. Morozov, Y. Ro'i, Stanford–Washington 2008.
- Wajzer M., *Rola armii w pierwszych latach niepodległości Algierii*, "Studia Politicae Universitatis Sillesiensis" 2012, vol. 8.

An unfortunate ally of the United Arab Republic. The People's National Army of the People's Democratic Republic of Algeria during the 1967 Arab-Israeli war

Summary: This paper discusses the combat potential of the People's National Army of the People's Democratic Republic of Algeria in the 1960s, with a particular focus on its operations during the 1967 Arab-Israeli conflict and the consequences of that war for the further development of the Algerian armed

forces. In view of the language barrier and the impossibility of conducting queries in the Algerian archives, the author relied on briefing notes prepared by the military attaché office at the Embassy of the People's Republic of Poland in Algiers in 1964–1967. Although the military attaché did not engage in any intelligence activities against the host country and was confined to gathering information by legal means, he was nevertheless able to obtain valuable data on the PNA. That information adds to the knowledge of the Algerian armed forces and coincides with the relevant literature in English, offering a valuable supplement to the latter. The analysis of the source material demonstrates that although the PNA presented itself as one of the three strongest armies on the African continent on paper, its combat potential was seriously undermined by the country's backwardness and internal instability, which adversely affected the organizational structure of the armed forces and deprived them of sufficiently numerous, trained reserves. This became acutely apparent in June 1967.

Keywords: Arab-Israeli war 1967, People's National Army of Algeria, decolonization

Ein unglücklicher Verbündeter der Vereinigten Arabischen Republik. Die Nationale Volksarmee der Demokratischen Volksrepublik Algerien in der Zeit des arabisch-israelischen Krieges von 1967

Zusammenfassung: Der Artikel befasst sich mit dem Kampfpotenzial der Nationalen Volksarmee der Demokratischen Volksrepublik Algerien in den 1960er Jahren, insbesondere mit den Aktionen der Armee während des arabisch-israelischen bewaffneten Konflikts 1967 und den Folgen dieses Krieges für die weitere Entwicklung der algerischen Streitkräfte. Angesichts der Sprachbarriere und der Unmöglichkeit, in algerischen Archiven zu recherchieren, wurden zu diesem Zweck die Aufzeichnungen des polnischen Militärattachés an der Botschaft der Volksrepublik Polen in Algier aus den Jahren 1964–1967 herangezogen. Obwohl der Militärattaché keine nachrichtendienstliche Tätigkeit gegen das Gastland ausübte und sich auf die Beschaffung von Informationen auf legalem Wege beschränkte, konnte er dennoch eine Reihe wertvoller Daten über die NAL gewinnen. Diese Informationen tragen zum Wissen über die algerischen Streitkräfte bei und werden auch durch die englischsprachige Literatur zu diesem Thema bestätigt, zu der sie eine wertvolle Ergänzung darstellen. Die Analyse des Quellenmaterials hat gezeigt, dass sich die NAL zwar auf dem Papier als eine der drei stärksten Armeen des afrikanischen Kontinents präsentierte, ihr Kampfpotenzial jedoch durch die Rückständigkeit des Landes und die instabile innere Lage, die sich negativ auf die Organisationsstruktur der Streitkräfte auswirkte und für den Mangel an ausreichend ausgebildeten Reserven verantwortlich war, stark beeinträchtigt wurde. Dies wurde im Juni 1967 sehr schmerzlich deutlich.

Schlüsselwörter: Arabisch-Israelischer Krieg 1967, Algerische Nationale Volksarmee, Entkolonialisierung

Niefortunny sojusznik Zjednoczonej Republiki Arabskiej. Narodowa Armia Ludowa Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w dobie wojny arabsko-izraelskiej z 1967 r.

Streszczenie: W artykule zanalizowano potencjał bojowy Narodowej Armii Ludowej Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej w latach sześćdziesiątych, ze szczególnym uwzględnieniem działań, jakie armia ta podjęła w trakcie arabsko-izraelskiego konfliktu zbrojnego z 1967 r. oraz konsekwencji tej wojny w perspektywie rozwoju sił zbrojnych Algierii. Wykorzystano do tego celu – wobec bariery językowej i braku możliwości prowadzenia kwerendy w archiwach algierskich – notatki informacyjne opracowane przez polski attachat wojskowy przy Ambasadzie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej w Algierze w latach 1964–1967. Wprawdzie attaché wojskowy nie prowadził działalności wywiadowczej wymierzonej w kraj przyjmujący i ograniczał się do zdobywania informacji drogą legalną, jednak był w stanie uzyskać szereg cennych danych na temat NAL. Informacje te poszerzają wiedzę na temat sił zbrojnych Algierii, jak też znajdują potwierdzenie w anglojęzycznej literaturze przedmiotu, której są cennym uzupełnieniem. Analiza materiału źródłowego wykazała, że chociaż NAL oficjalnie prezentowała się jako jedna z trzech najsilniejszych armii kontynentu afrykańskiego, to jednak jej potencjał bojowy poważnie osłabiało zacofanie kraju i odbijająca się negatywnie na strukturze organizacyjnej sił zbrojnych, a także odpowiadająca za brak dostatecznie licznych przeszkolonych rezerw niestabilna sytuacja wewnętrzna, co bardzo boleśnie dało o sobie znać w czerwcu 1967 r.

Słowa kluczowe: wojna arabsko-izraelska 1967, Narodowa Armia Ludowa Algierskiej Republiki Ludowo-Demokratycznej, dekolonizacja

Olga Gaidai

University of Warsaw
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-7181-9908>

Natalia Trifonowa

Petro Mohyla Black Sea National University (Nikolaev, Ukraine)
ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4288-7220>

Банкотно-монетный двор Украины – история создания и перспективы развития

Ни одно государство в современном геополитическом пространстве не может существовать без своей денежной единицы. Деньги – это символ, история и элемент государственности. Мы часто слышим по телевидению и радио: «Гривна – наш символ». Действительно ли это так? Почему сейчас мы пользуемся банкнотами, которые именуем именно гривной, а не, скажем, кунной, рублем или даже талером?

История денег на территории современной Украины имеет длинную и интересную историю, ведь ее земли в свое время входили в состав многих государств – Речи Посполитой, Австро-Венгерской и Российской империй, СССР и т.д.

Именно с тех давних времен мы вынесли название денежной единицы: «гривна». Гривна была денежной единицей еще во времена Киевской Руси, именно гривной назвали новые бумажные банкноты молодого государства Украинской Народной Республики (далее: УНР), которая появилась на карте мира после бурных событий в Российской империи в 1917 году. К сожалению, украинцы тогда по ряду социально-экономических и политических причин не смогли сохранить свою государственность, однако рубли, гривны и шаги остались безоговорочным доказательством существования государства, которое с новым витком революционных событий удалось создать уже в 1991 году.

Сравнивая 1917 и 1991 годы, можно увидеть много общего в истории и проблемах выпуска новых денег. Так, УНР столкнулась с вопросом отсутствия банкотно-монетного двора (далее: БМД).

Методологической основой работы стали исторический, комплексный и интегральный (системный) подходы к исследованию развития банкотно-монетной системы Украины в течение разных периодов. Указанные подходы предусматривают синтез общенаучного и специализированного изучения проблемы с помощью меж- и внутренне дисциплинарных исследований. Комплексный и системный подходы требуют изучения проблемы на разных уровнях¹. Методология исследования базируется на принципах историзма, объективности, системности, комплексности, многофакторности, диалектики. Принцип историзма предполагает рассмотрение исторических фактов в конкретной исторической среде, в динамике их развития, реализацию стремлений исследователя через осознание сущности изучаемого периода, показ процессов, событий с точки зрения современников, а также оценку их с точки зрения законов и традиций того времени. Принцип объективности требует рассматривать исторические явления и события во всей их сложности, многогранности и противоречивости, с учетом всей совокупности положительных и отрицательных сторон их содержания, без конъюнктурных искажений и «исправлений» бывших событий для доказательства собственных субъективных научных позиций.

Историзм является важным для надлежащей ориентации в широкомасштабных явлениях, он помогает убедиться, насколько избранные методы являются целесообразными и необходимыми для научной разработки определенной проблематики. Относительно исследуемой темы, принцип историзма позволяет изучить исторические обстоятельства, под воздействием которых формировалась и развивалась банкотно-монетная система и денежное обращение на территории Украины.

Предыдущие периоды денежного обращения имеют достаточное количество публикаций (особенно это касается периода Украинской Народной Республики), которые активизировались с обретением независимости Украиной. Исследователи изучают все аспекты периода УНР: государственного строительства, войск, флота, образования и культуры, церковного движения дипломатических отношений и денежного обращения. Среди основных исследователей и активных участников создания финансовой системы УНР стоит указать Михаила Обидного, Дмитрия Дорошенка, Бориса Мартоса, впоследствии фундаментальный труд Николая Гнатюка «Государственные деньги Украины 1917–1920 лет: Иллюстрированный историко-иконографический очерк», который был издан в 1970-х годах в г. Кливленде, Соединенные Штаты Америки.

¹ V. Sheiko, N. Kushnarenko, *Organizatsiya ta metodika naukovo-doslidnijskoi diyalnosti, pidruchnik*, 6-te vid., pererobl. i dopovn., K. 2008, s. 310.

После провозглашения независимости Украины в 1991 году начинают появляться публикации, учебники и научные труды, освещающие вопросы денежного обращения во время создания и деятельности УНР. Большинство работ являются комплексными учебниками по истории денежного обращения на украинских землях, начиная с древнейших времен до проведения денежной реформы и введении гривны в 1996 году. Сюда относятся пособия Надежды Дорофеевой и Зоряны Комаринской, а докторская диссертация Роберта Тхоржевского «Бумажные денежные знаки и боны, как историко-экономические источники и объект бонистики (1917–1925)» стала одной из первых фундаментальных работ новейшего периода.

Одним из самых продуктивных исследователей современного периода является Павел Гай-Нижник. В 2008 году он защитил диссертацию на соискание ученой степени доктора исторических наук по теме «Финансовая политика Центральной Рады и правительств Украинской Народной Республики (март 1917 – апрель 1918)».

Стоит вспомнить статьи Марии Ладоненко «Монетный знак как идентификатор бренда Банкотно-монетного двора Национального банка Украины» и «Нумизматический конкурс «Лучшая монета года» как эффективное средство брендинга Национального банка Украины», а также публикации в «Вестнике Национального банка Украины», где содержатся статьи о БМД Юрия Матвийчука, Анатолия Шевчука.

В ноябре 1917 года, после провозглашения III Универсала, Центральная Рада активно занималась вопросом денежной эмиссии. Была создана группа во главе с инженером Евгением Голицынским, задача которой состояла в изучении существующих типографий и их мощностей. В конце-концов остановились на типографии имени Кульженко, располагавшейся на улице Пушкинской в Киеве. Это была одна из крупнейших типографий с современным оборудованием, на котором работало около 200 рабочих².

Но даже типография им. Кульженко в Киеве не могла обеспечить качественной печати на водяной бумаге с защищенными знаками в нужном количестве. Поэтому, когда Центральная Рада 1 марта 1918 года приняла Закон о гривне как государственной денежной единице, правительство УНР заказало печать банкнот в Лейпциге в немецкой государственной типографии «Reichsdruckerei»³.

² *Dengi revolutsii. Kto, kogda i kak napechatal pervye dengi respubliki*, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/19/152099/>.

³ *Vvedenie grivny v UNR i emissionnaya politika pravitelstva v 1918 g.*, <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/114doc.php>.

Рис 1. Здание типографии Кульженко в Киеве, где в декабре 1917 г. методом литографического печати изготовили первые украинские деньги. Также здесь печатали почтовые марки Украинского Государства и УНР⁴

Такой шаг был связан с необходимостью улучшения качества и степени защищенности украинских денег, которое обеспечивала печатная база немецкого государства. Одновременно не прекращалась печать денежных знаков в Украине. Наряду с этим проводились мероприятия по созданию собственной высококачественной технической основы для производства денег, в которых главное место занимала Экспедиция заготовок государственных бумаг (Э.З.Г.Б.)⁵. В Германии проводились закупки оборудования для украинского монетного двора, который в силу неблагоприятных обстоятельств так и не был до конца сформирован⁶.

Отдельно заслуживает внимания история доставки денег в Украине. Сначала использовался стандартный способ доставки по железной дороге, но с началом

⁴ Dengi, <http://unr.uinp.gov.ua/photohistory/ukrainski-groshti>.

⁵ I.G. Skomorovich i in., *Istoriya groshei i bankivnitstva*, pidruchnik, za zag. red. d-ra ekon. nauk, prof. S. Reverchuka, K. 2004, s. 340.

⁶ TsDAVO, fond 290, opis' 1, dielo 16, s. 13.

Польско-украинской войны и захвата Холмщины этот способ стал невозможным. Эту проблему пришлось решать последнему легитимному правительству УНР – Директории⁷.

Директория заключила договор с немецкой компанией Deutsche Luft-Reederei (предшественницей авиакомпании *Lufthansa*) о доставке денежной массы воздушным путем.

К сожалению, большинство источников указывают именно авиакомпанию *Lufthansa*, но наше исследование показывает, что последняя была создана в 1926 году и никак не могла выполнять такие задачи⁸.

Доставка выполнялась в режиме секретности, однако не все рейсы были успешными. Однажды из-за технических ошибок самолет зашел на посадку на территорию Румынии, груз был конфискован; другой самолет потерпел катастрофу в то время, когда на нем находились первый государственный секретарь военных дел ЗУНР полковник Дмитрий Витовский и его адъютант Юлиан Чучман; третий самолет был арестован представителями Антанты в Вене. Вот такой действительно «дорогой ценой» Украина получала так необходимые ей национальные деньги⁹.

Прошли годы пребывания в составе тоталитарного СССР, и в 1991 году Украина стала самостоятельной. Одной из первоочередных задач снова стало создание собственной денежной системы и национальной валюты.

Постановлением Президиума Верховного Совета Украины о национальной валюте в Украине от 14 ноября 1991 года был определен срок введения национальной валюты – первое полугодие 1992 года¹⁰. Однако из-за сложной экономической ситуации и отсутствия собственных мощностей этот процесс затянулся вплоть до 1996 года.

Старшее поколение с ужасом вспоминает о тяжелых 90-х годах. На рубеже 1991–1992 годов Украина переживала нехватку наличности, дефицита и стремительного роста цен. Поэтому для защиты потребительского рынка 9 сентября 1991 года Президиум Верховного Совета принял постановление «О введении в обращение на территории республики купонов многократного использования»¹¹.

⁷ О. Gaidai, А. Poganovskii, *Groshi v dobu Ukraïnskoï revolyutsii 1917–1921 rr.*, „Naukovi pratsi: naukovo-metodichni zhurnal” 2019, t. 321, vyp. 309, s. 7–11.

⁸ *Brending: vybor dizaina – Lufthansa*, https://www.campaignlive.co.uk/article/branding-design-choice-lufthansa/780260?src_site=brandrepublic.

⁹ В. Martos, Y. Zozulya, *Groshi Ukraïnskoï derzhavi*, Myunkhen 1922.

¹⁰ *Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady „O natsionalnoi valyute v Ukraine”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-12#Text>.

¹¹ *Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady „O vvedenii v obrashchenie na territorii respubliky kuponov mnogorazovogo ispolzovaniya”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1519-12#Text>.

Рис. 2. Купонно-карбованцы¹²

Печатать эти купоны в Украине было негде, поэтому, как и во времена УНР, пришлось искать помощь за рубежом. Национальный банк Украины (далее: НБУ), заключил контракт на изготовление купонов с французской компанией «Imprimerie Speciale de Banque» и британской фирмой «Thomas De La Rue Company Limited»¹³.

7 ноября 1992 г. был издан Указ Президента Украины Леонида Кравчука «О реформе денежной системы Украины»¹⁴, согласно которого с 23:00 12 ноября 1992 года прекращалось функционирование рубля на территории Украины. Единственным законным средством платежа становился украинский карбованец, представителем которого в наличном обращении выступил купон НБУ.

Купонно-карбованцы отличались по цвету и имели одинаковый дизайн – изображение скульптурной фигуры Лыбеди и Софийского собора.

Сначала предусматривалось, что купоны вводятся приблизительно на 4-6 месяцев, но из-за сложной экономической ситуации этот процесс затянулся вплоть до 1996 года. Зато через огромную инфляцию покупательная способность была низкой, а цены заоблачными, потому приходилось ежегодно выпускать банкноты все большего номинала. Пик инфляции достиг 1995 года – тогда вошла в обращение купюра в 1 миллион карбованцев. Поэтому на тот период украинцы были миллионерами, хотя в действительности мало что могли себе позволить.

¹² 365 dnei: nasha istoriya. 13 noyabrya. Kupono-karbovantsy i ukraintsy-millionery, <https://poltava365.com/365-dnivx-nasha-istoriyax-13-listopada.html>.

¹³ I. G. Skomorovich i in., op. cit., s. 339.

¹⁴ Ukaz Prezidenta Ukrainy „O reforme denezhnoi sistemy Ukrainy”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549/92>.

Рис.3 Покупательная способность населения Украины¹⁵

Рік	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Січень		385,2	173,2	119,2	121,2	109,4	102,2
Лютий		115,3	128,8	112,6	118,1	107,4	101,2
Березень		112,1	122,1	105,7	111,4	103	100,1
Квітень		107,6	123,6	106	105,8	102,4	100,8
Травень		114,4	127,6	105,2	104,6	100,7	100,8
Червень		126,5	171,7	103,9	104,8	100,1	100,1
Липень		122,1	137,6	102,1	105,2	100,1	100,1
Серпень	104	108,3	121,7	102,6	104,6	105,7	100
Вересень	104,5	110,6	180,3	107,3	114,2	102	101,2
Жовтень	105,9	112,4	166,1	122,6	109,1	101,5	100,9
Листопад	116,5	122	145,3	172,3	106,2	101,2	100,9
Грудень	124,6	135,1	190,8	128,4	104,6	100,9	101,4
Всього за рік*	390	2100	10256	501	281,7	139,7	110,1
Середньомісячний темп росту	121	128,9	147,1	114,4	109	102,8	100,8

Рис 4. Индексы инфляции в 1991–1997 гг.¹⁶

¹⁵ *Kak ukraintsy millionerami byli: 26 let nazad vveli kuponokarbovantsy*, https://gazeta.ua/ru/articles/economics/_kak-ukraintcy-millionerami-byli-26-let-nazad-vveli-kuponokarbovancy/868987.

¹⁶ *Po dannym Goskomstata*, <https://www.ukrstat.gov.ua>.

Лишь в 1996 году, когда экономика стабилизировалась, наконец-то возникли благоприятные предпосылки для внедрения постоянной, хорошо защищенной национальной денежной единицы – гривны. Рассматривалось несколько вариантов названия, среди которых был и доллар. Но гривна начала новый исторический круг – со времен Киевской Руси, Украинской Народной Республики и периода независимости в конце XX века.

Работа над созданием гривны началась еще в 1991 году. По воспоминаниям художника Василия Лопаты в книге «Надежды и разочарования, или метаморфозы гривны», в начале апреля 1991 большая группа ведущих киевских художников была приглашена к разработке эскизов новой украинской валюты. В состав творческого коллектива вошли народный художник Украины Александр Данченко, заслуженные деятели искусств Украины Василий Перевальский, Василий Чебаник, заслуженные художники Украины Владимир Юрчишин, Сергей Якутович и конечно, заслуженный художник Украины Василий Лопата¹⁷.

Василий Лопата отмечает, что нелегко дался выбор самых достойных персонажей, которые должны были быть изображенными на купюрах. Ведь героев много, а количество денежных номиналов ограничено.

Этим занималась Комиссия по экономическим реформам. Сначала пытались соблюсти хронологический порядок, но он был нарушен с решением расположить на 100-гривневой банкноте Тараса Шевченко. Единственную женщину – Лесю Украинку – решили изобразить на резервной купюре в 200 гривен.

Что касается номиналов, то был запланирован выпуск банкнот номиналом 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200 гривен. Позже вместо 3-гривневой банкноты была выпущена 2-гривневая, вместо 25-гривневой – 20-гривневая.

Интересно, что среди неутвержденных, резервных купюр было изображение Данилы Галицкого – известного правителя Галицко-Волынского государства¹⁸.

После конкурсного проекта победителями стали художник Василий Лопата и дизайнер Борис Максимов.

Следующим важным документом было постановление Президиума Верховной Рады от 10 декабря 1991 года «Об утверждении названия и характерных признаков денежной единицы Украины»¹⁹. 25 декабря советский лидер Михаил Горбачев подал в отставку – это означало начало краха империи под названием Советский Союз.

Во время, когда население привыкало к жизни в новых реалиях, 2 марта 1992 года было принято постановление «О разменной монете Украины». Этим документом было установлено, что сотой частью гривны является копейка и уста-

¹⁷ V. Lopata, *Nadii ta rozcharuvannya, abo metamorfozi grivni*, Kyiv 2000, s. 59.

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ *Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-12>.

новлены следующие номиналы: 1, 2, 3, 5, 10, 15, 20, 25, 50 копеек и одна гривна. Впоследствии было принято решение не чеканить 3, 15 и 20 копеек.

Первое поколение гривны тоже было «заграничным». Купюрами более мелкого номинала (1, 2, 5, 10 и 20 гривен) занимались канадская фирма «Canadian Bank Note Company Limited» и британская фирма «Thomas De La Rue Company Limited» (50, 100 и 200 гривен)²⁰.

Разменные монеты чеканили на Монетном дворе Италии и Луганском станкостроительном заводе.

Стоит отметить, что впервые в Украине население было заранее проинформировано о порядке и времени проведения денежной реформы.

25 августа 1996 года был обнародован Указ Президента Украины Леонида Кучмы «О денежной реформе в Украине»²¹. Согласно документа, национальной валютой становилась гривна, и ее сотая часть – копейка.

Денежная реформа проходила в период с 2 по 16 сентября 1996 года. На протяжении двух недель изымались из обращения карбованцы и обменивались на гривну по курсу 100000 карбованцев за 1 гривну. После 16 сентября единственным законным средством платежа в Украине стала гривна.

Мы можем провести интересные параллели с периодом УНР – если тогда гривну доставляли на самолетах, то гривну периода независимости доставляли через Атлантику на сухогрузе «Петр Алейников» офицеры спецподразделения «Альфа» в полной секретности под кодовым названием операции «Щит Украины»²².

На сегодняшний день в обращении уже четвертое поколение гривны – выпуска 2014–2021 гг. с современным дизайном и надежной защитой от подделок. Но до сих пор ли Украина пользуется услугами банкнотных дворов других государств?

Следует отметить, что немногие из украинцев знают о том, что сама фабрика банкнотной бумаги Национального банка Украины находится в городе Малин Житомирской области.

Появлению предприятия предшествовало много событий и решений, а именно постановление Кабинета Министров Украины «О создании мощностей по изготовлению национальной валюты и ценных бумаг» от 18 сентября 1991 года²³. А 29 апреля 1992 было утверждено «Задание на проектирование объекта № 1 Национального банка Украины» – Банкнотной фабрики.

²⁰ М. Dmitrienko, V. Yushchenko, V. Litvin, L. Yakovleva, *Groshi v Ukraïni: fakti i dok.*, „ARS Ukraine” 1998, ss. 454, il.

²¹ *Prikaz Natsionalnogo banka Ukrainy „O merakh po vypolnenni Yu kaza Prezidenta Ukrainy N 762/96 ot 25 avgusta 1996 goda”*. *O denezhnoi reforme v Ukraine*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0071500-96>.

²² „*Sekretnaya*” *Grivna*, <https://teletype.in/@flexkharkiv/rkXFJfTV>.

²³ *Postanovlenie Kabineta Ministrov Ukrainy ot 18 sentyabrya 1991 g. N 212 „O sozdanii moshchnosti po izgotovleniyu natsionalnoi valyuty i tsennykh bumag”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212-91-%D0%BF#Text>.

Фабрика банкнотной бумаги была создана на базе бумажной фабрики в г. Малине, основанной в 1871 г. Еще в 1992 году Национальный банк Украины подписал договор с Государственным полиграфическим институтом Италии и итальянской фирмой «Фабриано» на изготовление и снабжение современного оборудования и технологии производства высококачественной бумаги с водяными знаками. Во время создания фабрики велось сотрудничество с 79 иностранными фирмами из 11 стран мира²⁴. Официальное открытие состоялось в апреле 1997 года.

Через несколько лет в наработке фабрики – тысячи и тысячи тонн высокозащищенной бумаги тридцати видов, разных относительно состава волокна и сложности элементов защиты. Самые популярные из них: банкнотный для национальной валюты, бумага для паспортов, акцизных марок, потребностей Украинской железной дороги и тому подобное. Технология сочетает в себе богатый испанский опыт относительно очистки хлопка, высокую эффективность турбостата для варки хлопка из Италии, качество и надежность оборудования из Франции, Италии, Англии и Финляндии²⁵.

В 2010 году благодаря масштабному проекту по переоснащению предприятие вышло на качественно новый уровень технологических возможностей, что позволяет изготавливать бумагу нового поколения.

В настоящее время фабрика благодаря современной круглосеточной бумагоделательной машине с двумя формирующими устройствами может изготавливать больше трех тысяч тонн банкнотной защищенной бумаги в год²⁶.

Периодически для журналистов и разнообразных делегаций устраиваются специальные туры на фабрику, чтобы население могло узнать, каким образом изготавливают бумагу для нашей гривны. А это длинный и хлопотный процесс.

Основным сырьем для изготовления банкнотной бумаги является хлопчатобумажное волокно (хлопок и линт). Кроме того, с 2016 года фабрика банкнотной бумаги освоила производство банкнотной бумаги с добавлением украинского льна, благодаря чему повышается износостойкость бумаги.

Сначала сырье подвергают механической очистке от разных примесей. Далее в процессе варки и отбеливания производится целлюлоза.

²⁴ I.G. Skomorovich i in., op. cit., s. 339, uкр.

²⁵ *Fabrika banknotnogo paperu Natsionalnogo banku Ukraïni* (m. Malin), 2005, vidannya pidgotovleno do druku Fabrikoyu banknotnogo paperu NBU, ta redaktsieyu periodichnikh vidan' NBU za uchastyu: O.M. Tolstogo, V.V. Ishchenka, L.M. Patrikats, P.P. Koguta.

²⁶ *Yakov Smolii: Ukrainskii len budet ispol'zovat'sya dlya izgotovleniya banknot grivny*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/yakiv-smoliiy-ukrayinskiy-lon-vikoristovuvatimetsya-dlya-vidgotovleniya-banknot-grivni>.

В специальном бассейне целлюлоза смешивается с большим количеством воды, а затем полученная бумажная масса подается в формирующую ванну бумагоделательной машины. При производстве бумаги к этой массе добавляются специальные вещества, вводятся элементы защиты.

Формирование бумажного полотна происходит на поверхности сетевого вращающегося цилиндра в формирующей ванне. Благодаря наличию рельефных изображений на сетке формирующего цилиндра, на этом этапе образуются водяные знаки.

Сформированное бумажное полотно обезвоживается и сушится. Его наматывают на рулоны и отправляют на листорезальную машину, где в то же время автоматической системой осуществляется и визуальный контроль качества.

Готовые листы бумаги упаковывают и отгружают на Банкотно-монетный двор. Практически все процессы на производстве автоматизированы.

Рис 5. Фабрика банкнотной бумаги НБУ. Фото: Национальный банк Украины²⁷

²⁷ Фабрика банкнотной бумаги НБУ, <https://news.finance.ua/ru/news/-/372586/puteshestvie-v-malin-mesto-gde-rozhdaetsya-grivna>.

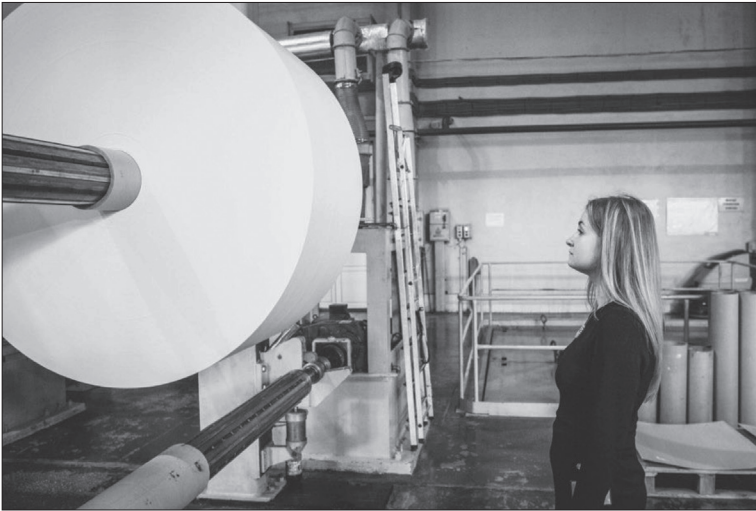

Рис 6. На фабрике банкнотной бумаги НБУ. Фото автора

Рис 7. На Фабрике банкнотной бумаги НБУ. Фото: Национальный банк Украины²⁸

Не все государства мира могут похвастаться полностью завершенным циклом производства – наличием фабрики банкнотной бумаги и банкнотно-монетного двора. Фабрика банкнотной бумаги выполняет немало заказов в Украине – бумага для

²⁸ Фабрика банкнотной бумаги НБУ, <https://dengi.ua/finance/1805387-kak-proizvodjat-den-gi-v-ukraine>.

паспортов, акцизных марок и т.п., а также активно экспортирует бумагу в другие страны (их перечень защищен банковской тайной и не подлежит разглашению).

Банкнотная фабрика была введена в эксплуатацию в 1994 году. Еще в 1992 году под монтаж технологического оборудования было передано помещение бывшего завода «Алмаз». Благодаря современным технологиям и краске, изготовленной по собственной секретной рецептуре (только отдельные компоненты изготавливались швейцарской фирмой «Сипка» (Sicpa S.A.), банкнотная фабрика вполне успешно выполняет поставленные перед ней задачи.

Согласно европейской практике, денежные знаки нуждаются в обновлении каждые 5–7 лет, чтобы минимизировать вред, который наносят мошенники своими подделками. Не отстает в этом вопросе и Национальный банк Украины. Как уже было отмечено выше, сейчас в обращении находится гривна четвертого поколения выпуска 2014–2021 гг. с современным дизайном и надежной защитой от подделок.

Украинская гривна имеет около 16 степеней защиты. Самым известным способом проверки банкноты на подлинность является водяной знак – изображение, которое видно при рассмотрении банкноты на свет. Большинство защитных элементов можно увидеть только под ультрафиолетовым излучением или увеличительным стеклом. Среди новинок, добавленных в последние годы, использование элемента SPARK: оптически-переменного изображения, имеющего кинематический эффект – при изменении угла наклона банкноты наблюдаются постепенные переходы от одного цвета к другому.

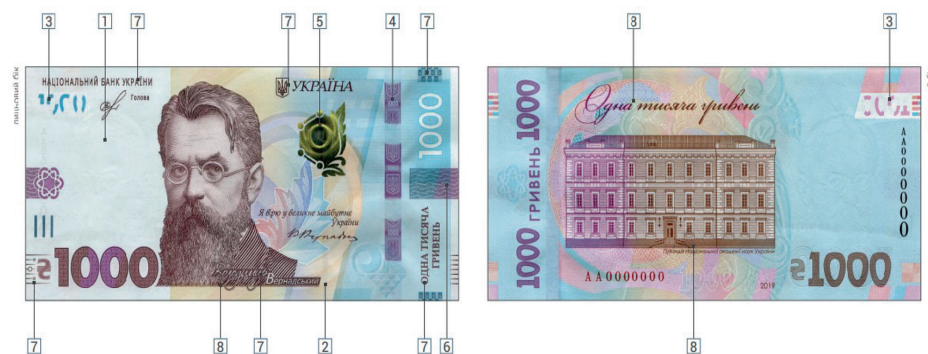

Рис 8. Фото: Банкнота номиналом 1000 гривен образца 2019 года.
Национальный банк Украины²⁹

1 – водяные знаки, а именно портретное изображение академика Вернадского и цифрового обозначения номинала;

²⁹ Banknota nominalom 1000 гривен obraztsa 2019 goda, https://bank.gov.ua/ua/uah/obig-banknote/1000_2019.

- 2 – защитная лента, на которой с помощью увеличительного стекла можно увидеть изображение в прямом и перевернутом виде: «1000 грн», малый Государственный Герб Украины и подчеркнутое цифровое обозначение номинала «1000»;
- 3 – сквозной элемент;
- 4 – «оконная» защитная лента – частично введенная в толщу бумаги защитная лента с кинематическим эффектом. На ленте находится изображение номинала и малого Государственного герба Украины;
- 5 – элемент SPARK, оптически-сменное изображение с кинематическим эффектом меняет цвет от золотистого до нефритового при изменении угла наклона;
- 6 – латентное изображение номинала, которое можно увидеть, держа банкноту на свет под острым углом на уровне глаз;
- 7 – рельефные элементы, шероховатость которых ощущается на ощупь:
 - а) надписи и изображения,
 - б) элемент для людей с ослабленным зрением, в) фрагмент портрета;
- 8 – микротекст, который можно прочитать с помощью увеличительного стекла.

Если все же есть сомнения в подлинности банкноты, купюры можно отправить на бесплатную экспертизу, но в случае установления подделок их стоимость не возмещается. Исследованием сомнительных относительно подлинности банкнот (монет) занимаются территориальные управления, Центральное хранилище и Департамент налично-денежного обращения НБУ³⁰.

Естественно, чем меньше номинал, тем быстрее изнашивается банкнота и выходит из обращения. Поэтому средняя продолжительность купюры номиналом 1–10 гривен составляет около года³¹.

Изношенные банкноты, изъятые из оборота, уничтожаются только Национальным банком Украины на специализированном оборудовании.

По данным НБУ за 2019 год, уровень подделки национальной валюты остается низким. По итогам 2019 года на 1 млн шт. настоящих банкнот гривны приходилось около 2,9 шт. подделанных банкнот (в 2018 году – 2,5 шт., 2017 – 3,6 шт.). В странах Евросоюза эти данные значительно выше³². Уровень подделки банкнот нацио-

³⁰ *Postanovlenie Pravlennia Natsionalnogo banka Ukrainy 23.10.2013 № 422 „Ob utverzhenii Pravil opredeleniya platezhnykh priznakov i obmena banknot, razmennykh i oborotnykh monet natsionalnoi valyuty Ukrainy”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1942-13#Text>.

³¹ *Natsionalnyi bank predstavil novye oborotnye monety*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalnyi-bank-prezentuvav-novi-obigovi-moneti>.

³² *Chashche vsego v 2019 godu poddeplyvali banknoty starogo obraztsa*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/naychastishe-u-2019-rotsi-pidroblyali-banknoti-starogo-zrazka>.

нальной валюты по результатам 2022 года снизился более чем в три раза. Об этом свидетельствует мониторинг состояния изъятия банкнот национальной валюты в Украине за 2022 год. По итогам прошлого года на 1 млн шт. настоящих банкнот гривны приходилось около 2,2 поддельных банкнот (по итогам 2021 года – около 7,1 банкнот). Для сравнения: согласно информации Европейского центрального банка, этот показатель в странах Европейского Союза в 2022 году почти в шесть раз выше и составил примерно 13 банкнот евро (по итогам 2021 года – 12 банкнот)³³.

Монетный двор введен в эксплуатацию в 1998 году. В соответствии с Указом Президента Украины «Об исключительном праве Банкотно-монетного двора Национального банка Украины» от 10 сентября 1996 г.³⁴ Банкотно-монетному двору (далее: БМД) было предоставлено исключительное право на осуществление деятельности относительно обеспечения потребностей НБУ в банкнотах и монетах массового обращения. Благодаря этому наше государство имеет полностью завершённый цикл производства.

Рис. 9. Инфографика Национального банка Украины³⁵

Относительно выпуска оборотных монет и банкнот в последние годы произошли значительные изменения:

- 27 апреля 2018 – введение в оборот новых монет номиналом 1 и 2 гривны;
- с 1 июля – введение правил округления;
- 1 октября 2019 – изъятие монет номиналом 1, 2 и 5 копеек;
- 20 декабря 2019 – введения в обращение новой монеты номиналом 5 гривен;

³³ <https://bank.gov.ua/ua/news/all/v-ukrayini-suttyevo-znizivsya-riven-pidroblennya-banknot-grivni>.

³⁴ *Ukaz Prezidenta Ukrainy „Ob iskluchitelnom prave Banknotno-monetnogo dvora Natsionalnogo banka Ukrainy”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821/96#Text>.

³⁵ *Chto ya dolzhen znat*, <https://newcoins.bank.gov.ua>.

- 3 июня 2020 – введения в обращение монеты номиналом 10 гривен;
- 1 октября 2020 произошло изъятие из обращения монеты номиналом 25 копеек и банкнот старых образцов до 2003 года;
- в 2021 году – выпуск новых банкнот номиналом 200 и 500 гривен с праздничной айдентикой «30 лет независимости Украины».

Рис. 10. Сувенирная банкнота «Леонид Каденюк — первый космонавт независимой Украины». Национальный банк Украины. Дата введения в оборот: 26 ноября 2020³⁶

³⁶ Основное изображение лицевой стороны сувенирной банкноты – портрет Леонида Каденюка, над ним надпись – ПЕРВЫЙ КОСМОНАВТ УКРАИНЫ; логотип Государственного космического агентства Украины (справа, под портретом надписи: LEONID KADENIUK / 1951 ЛЕОНІД 2018 / КАДЕНЮК; слева от надписей – элемент SPARK в виде земного шара с кинетическим эффектом (при изменении угла наклона банкноты на участках изображения наблюдаются переходы от зеленого цвета к синему), внизу слева на фоне молекулярной структуры – стилизованное изображение растения; малый Государственный Герб Украины, над которым надпись УКРАИНА и флаг Украины (под надписью КАДЕНЮК, под гербом – цифра 1 и изображение космического корабля; внизу надписи: NATIONAL BANK OF UKRAINE / НАЦІОНАЛЬНИЙ БАНК УКРАЇНИ; в правом нижнем углу банкноты – элемент, выполненный оптически переменной краской (при изменении угла наклона банкноты цвет изображения меняется от золотистого к зеленому). Вдоль нижнего края надпись ЛЕОНИД КАДЕНЮК, повторяющаяся шесть раз. Основное изображение обратной стороны сувенирной банкноты – изображение космического корабля «Колумбия» на фоне планет Солнечной системы; над ним надписи THE FIRST ASTRONAUT OF UKRAINE; справа – цифра 1 и изображение космического корабля; надписи: 1997 (под ракетой), 2020 (внизу); внизу справа вертикально: серийный номер банкноты и надпись – НЕ платежное средство. Вдоль нижнего края надпись ЛЕОНИД КАДЕНЮК, повторяющаяся шесть раз. Художники: Владимир Таран, Александр Харук, Сергей Харук – Suvenirnaya banknota „Leonid Kadeniuk – pervyi kosmonavt nezavisimoi Ukrainy” – <http://surl.li/ciydj>.

Это позволило после завершения изъятия всех монет и банкнот сократить банкотно-монетный ряд с 17 номиналов до 12 и сделать его более удобным и упорядоченным. Также благодаря этому государство сэкономило значительные средства на изготовление, хранение и транспортировку, а замена банкнот самых номиналов на оборотные монеты сделала период хождения практически вечным.

На Монетном дворе изготавливаются оборотные монеты, награды Президента Украины, а также памятные монеты и другая сувенирная продукция, рассчитанная на нумизматов и коллекционеров. К сувенирной продукции относятся:

- медали;
- имитация банкнот в серебре;
- сувенирная серебряная гривна Киевской Руси;
- наборы оборотных и разменных монет;
- памятные банкноты;
- неразрезанные листы банкнот.

Цель выпуска памятных монет — в первую очередь, презентационная и имиджевая. Таким образом популяризируются выдающиеся личности, здания, области, флора и фауна Украины. Хотя эти монеты официально являются платежным средством на территории Украины и ими можно рассчитываться, на самом деле этого никто не делает, ведь их стоимость значительно выше своего номинала. Поэтому со временем они могут стать способом инвестиции, ведь стоимость некоторых монет, особенно отчеканенных из драгоценных металлов, вырастет в несколько раз. Хотя НБУ выпускает и инвестиционные монеты, изготовленные из драгоценных металлов с пробой 999,9 с изображением Архистратига Михаила.

Памятные и юбилейные монеты НБУ делятся на 35 серий; монеты, не вошедшие ни в одну из серий, относятся к серии «другие монеты». К самым популярным сериям традиционно относятся «Выдающиеся личности Украины», «Флора и Фауна», «Знаки зодиака», «Памятники архитектуры». Специальная серия «Детский Зодиак» считается прекрасным подарком для маленьких украинцев. Самой дорогой является золотая монета 999-й пробы, выпущенная к Евро-2012, на момент выпуска она стоила 350 000 гривен.

С момента начала изготовления монеты и выпуска проходит длительное время – от утверждения плана выпуска, подбора материалов, изготовления эскизов к непосредственной чеканки и реализации. Эти процессы регламентированы специальным Постановлением НБУ от 30.05.2012 № 213 «Об утверждении Инструкции об организации изготовления, выпуска в обращение и реализации памятных и инвестиционных монет Украины, сувенирной продукции»³⁷.

³⁷ *Postanovlenie Pravlenniya Natsionalnogo banku Ukrainy „Ob utverzhdenii Instruksii ob organizatsii izgotovleniya, vypuska v obrashchenie i realizatsii pamyatnykh i investitsionnykh monet Ukrainy”, suvenirnoi produktsii*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12#Text>.

Рис 11. Фото: Серия «Спорт». Финальный турнир чемпионата Европы по футболу в 2012 г. Национальный банк Украины³⁸

Созданием отечественной монетной продукции на всех этапах занимаются профильные специалисты, в обязанности которых входит проектирование, конструирование, моделирование монет и внедрение художественных технологий из их отделки (инкрустации, состаривания металла, локальной позолоты, голограммы, тампопечати и т.д.)³⁹.

По данным 2018 года, годовая мощность Монетного двора составляет 1,2 млрд штук оборотных монет, около 1 млн штук памятных монет из драгоценных и недрагоценных металлов, а также около 200 тыс. орденов и медалей⁴⁰.

С 2005 года в Украине проходит конкурс «Лучшая монета года», а с 2008 года лучшие монеты выбирают в трех категориях: «Лучшая монета года», «Уникальное идейное решение» и «Лучшее художественное решение».

Обычно в этих номинациях побеждают монеты, изготовленные с новым оформлением и технологиями, являющиеся воплощением оригинальной художественной идеи. Так, монета-победитель 2007 года «Голодомор – геноцид украинского народа» – первая монета, изготовленная технологией холодной эмали, «Млечный путь» – с голографической вставкой, «Дрофа» – первая монета с применением тампонной печати (нанесение цветного изображения на монету) победила в 2013 году в номинации «Лучшее художественное решение», а монета «Киевский князь Владимир Великий» с патинированием (искусственным состариванием) и локальной позолотой в 2015 году получила звание «Лучшее художественное решение».

Памятные монеты занимают призовые места на международных нумизматических соревнованиях. Так, в международном конкурсе «Монета года» «Krause Publications» (США) в 2000 году серебряная памятная монета «Рождество Христо-

³⁸ *Пам'ятна монета „Фінальний турнір чемпіонату з футболу в 2012 році”*, <https://inlnk.ru/3ZJg7M>.

³⁹ *Художественное проектирование и воплощение памятных и юбилейных монет Украины периода независимости*, https://nam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/35/113-123_Ladonenko.pdf.

⁴⁰ *Монетний двір отмечає 20-літній ювілей*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/monetnyy-dvir-vidznachaye-20-richniy-yuviley>.

во» признана лучшей монетой года в мире в номинации «Самая вдохновляющая монета».

Рис 12. Фото: Серия «2000-летие Рождества Христова». Национальный банк Украины⁴¹

Учитывая современные тенденции, с января 2021 г. нумизматическую продукцию можно приобрести онлайн в специальном интернет-магазине. Национальный банк планирует развивать данный сервис и расширить возможность доставки заказов за границу⁴².

В план выпуска памятных монет Украины на 2022 год запланировано продолжение таких серий, как «Выдающиеся личности», «Удивительная Украина», «Духовные сокровища Украины», «Вооруженные силы Украины», «Флора и Фауна» и «Другие монеты» (монеты «Ко дню рождения малыша», «Червона рута» и т.п.)⁴³. Учитывая полномасштабную военную агрессию России против Украины, приоритетной тематикой выпуска нумизматической продукции в 2023 году для НБУ стали темы, которые увековечивают и подчеркивают героизм, мужество и несгибаемость защитников и защитниц Украины, силу духа украинского народа. Так, в 2023 году НБУ планирует выпустить ряд монет и памятных медалей, посвященных отдельным родам войск и военнослужащим командного состава, в частности, противовоздушной обороне, военной разведке Украины и Сержантскому корпусу. Также запланирован выпуск нумизматической продукции, посвященной выдающимся личностям Украины («Павел Скоропадский»), родному языку («Украинский язык») и культурному и историческому наследию Украины («Владимирский собор», «Щедрик – колядка колоколов»). Очевидно, что нумизматическая программа НБУ будет и дальше расширяться, а также наполняться новыми технологическими интересами и решениями.

⁴¹ *Pamyatnaya moneta „Rozhdество Hristovo”*, <https://inlnk.ru/n0KLZZ>.

⁴² *Pokupat pamyatnye monety teper mozhno onlain v internet-magazine Natsionalnogo banka*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/kupuvati-pamyatni-moneti-teper-mojna-onlayn-u-internet-magazini-natsionalnogo-banku>.

⁴³ *Plan vypuska pamyatnykh monet Ukrainy i suvenirnoi produktsii na 2022 god*, https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Plan_%D1%96ssue_com_coins_souv_prod_2022.pdf.

Таким образом, в XX веке Украина дважды совершала попытку стать независимым государством, и важным средством достичь этого был выпуск собственной денежной единицы – гривны.

Сегодня Украина обладает уникальным, завершенным циклом производства собственной денежной единицы, а также государственных наград и сувенирной продукции. В городе Малине находится бумажная фабрика, а в Киеве – Банкнотно-монетный двор НБУ.

Монетный двор является важным звеном обеспечения денежного оборота Украины. Именно здесь выпускаются оборотные монеты, а цех чеканки памятных и юбилейных монет имеет важную функцию – представлять и популяризировать историю нашего государства, поэтому продукция является высококачественной техникой чеканки «пруф» (высокое качество чеканки монеты, специально для коллекционирования) и «специализированной» – специальное «изобретение» НБУ, предназначенное для удешевления производства монет при сохранении их продажной стоимости⁴⁴.

Bibliografia

- 365 dnei: nasha istoriya. 13 noyabrya. Kupono-karbovantsy i ukrainsy-millionery*, <https://poltava365.com/365-dnivx-nasha-istoriyax-13-listopada.html>.
- Banknota nominalom 1000 griven obraztsa 2019 goda*, https://bank.gov.ua/ua/uah/obig-banknote/1000_2019.
- Brending: vybor dizaina – Lufthansa*, https://www.campaignlive.co.uk/article/branding-design-choice-lufthansa/780260?src_site=brandrepublic.
- Chashche vsego v 2019 godu poddelyvali banknoty starogo obraztsa*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/naychastishe-u-2019-rotsi-pidroblyali-banknoti-starogo-zrazka>.
- Chto ya dolzhen znat*, <https://newcoins.bank.gov.ua>.
- Dengi*, <http://unr.uinp.gov.ua/photohistory/ukrainski-groshi>.
- Dengi revolutsii. Kto, kogda i kak napechatal pervye dengi respubliki*, <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/02/19/152099/>.
- Dmitrienko M., Yushchenko V., Litvin V., Yakovleva L., *Groshi v Ukraïni: fakti i dok.*, „ARS Ukraine” 1998.
- Fabrika banknotnogo paperu Natsionalnogo banku Ukraïni* (m. Malin), 2005, vidannya pidgotovleno do druku Fabrikoyu banknotnogo paperu NBU, ta redaktsieyu periodichnikh vidan' NBU za uchastyu: O.M. Tolstogo, V.V. Ishchenka, L.M. Patrikats, P.P. Koguta.

⁴⁴ *Краткий нумизматический словарь*, http://numizmat.com.ua/info/guide/glossary/78-specialnyj_ancirkulejted.

- Gaidai O., Poganovskii A., *Groshi v dobu Ukraïnskoï revolyutsii 1917–1921 rr.*, „Naukovi pratsi: naukovo-metodichnii zhurnal” 2019, t. 321, vyp. 309.
<https://bank.gov.ua/ua/news/all/v-ukrayini-suttyevo-znizivsya-riven-pidroblennya-banknot-grivni>.
<https://dengi.ua/finance/1805387-kak-proizvodjat-den-gi-v-ukraine>.
<https://news.finance.ua/ru/news/-/372586/puteshestvie-vmalin-mesto-gde-rozhdaetsya-grivna>.
Kak ukraintsy millionerami byli: 26 let nazad vveli kuponokarbovantsy, https://gazeta.ua/ru/articles/economics/_kak-ukraincy-millionerami-byli-26-let-nazad-vveli-kuponokarbovancy/868987.
Khudozhestvennoe proektirovanie i voploshchenie pamyatnykh i yubileinykh monet Ukrainy perioda nezavisimosti, https://lnam.edu.ua/files/Academy/nauka/visnyk/pdf_visnyk/35/113-123_Ladonenko.pdf.
Краткий нумизматический словарь, http://numizmat.com.ua/info/guide/glossary/78-specialnyj_ancirkulejted.
Lopata V., *Nadii ta rozcharuvannya, abo metamorfozi grivni*, Kyiv 2000, s. 59.
Martos B., Zozulya Y., *Groshi Ukraïnskoï derzhavi*, Myunkhen 1922.
Monetnyi dvor otmechaet 20-letnii yubilei, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/monetnyi-dvir-vidznachaye-20-richniy-yuviley>.
Natsionalnyi bank predstavil novye oborotnye monety, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/natsionalnyi-bank-prezentuvav-novi-obigovi-moneti>.
Pamyatnaya moneta „Finalniy turnir chempionatu s futbolu v 2012 godu”, <https://inlnk.ru/3ZJg7M>.
Pamyatnaya moneta „Rozhdestvo Hristovo”, <https://inlnk.ru/n0KLZZ>.
Plan vypuska pamyatnykh monet Ukrainy i suvenirnoi produktsii na 2022 god, https://bank.gov.ua/admin_uploads/article/Plan_%D1%96ssue_com_coins_souv_prod_2022.pdf.
Po dannyh Goskomstata, <https://www.ukrstat.gov.ua>.
Pokupat pamyatnye monety teper mozno onlain v internet-magazine Natsionalnogo banka, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/kupuvati-pamyatni-moneti-teper-mojna-onlayn-u-internet-magazini-natsionalnogo-banku>.
Postanovlenie Kabineta Ministrov Ukrainy ot 18 sentyabrya 1991 g. N 212 „O sozdanii moshchnosti po izgotovleniyu natsionalnoi valyuty i tsennykh bumag”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/212-91-%D0%BF#Text>.
Postanovlenie Pravleniya Natsionalnogo banka Ukrainy 23.10.2013 № 422 „Ob utverzhdenii Pravil opredeleniya platezhnykh priznakov i obmena banknot, razmennykh i oborotnykh monet natsionalnoi valyuty Ukrainy”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1942-13#Text>.
Postanovlenie Pravleniya Natsionalnogo banka Ukrainy „Ob utverzhdenii Instruksii ob organizatsii izgotovleniya, vypuska v obrashchenie i realizatsii pamyatnykh i investitsionnykh monet Ukrainy”, suvenirnoi produktsii, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1044-12#Text>.
Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady „O natsionalnoi valyute v Ukraine”, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1809-12#Text>.

- Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady „O vvedenii v obrashchenie na territorii respubliki kuponov mnogorazovogo ispolzovaniya”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1519-12#Text>.
- Postanovlenie Prezidiuma Verkhovnoi Rady Ukrainy*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1952-12>.
- Prikaz Natsionalnogo banka Ukrainy „O merakh po vypolneniyu Ukaza Prezidenta Ukrainy N 762/96 ot 25 avgusta 1996 goda”. O denezhnoi reforme v Ukraine*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0071500-96>.
- „*Sekretnaya*” *Grivna*, <https://teletype.in/@flexkharkiv/rkXFJJFTV>.
- Sheiko V., Kushnarenko N., *Organizatsiya ta metodika naukovo-doslidnitskoï diyalnosti*, pidruchnik, 6-te vid., pererobl. i dopovn., K. 2008.
- Skomorovich I.G. i in., *Istoriya groshei i bankivnitstva*, pidruchnik, za zag. red. d-ra ekon. nauk, prof. S. Reverchuka, K. 2004.
- Suvenirnaya banknota „Leonid Kadenyuk – pervyi kosmonavt nezavisimoi Ukrainy”*, <http://surl.li/ciydj>.
- Ukaz Prezidenta Ukrainy „O reforme denezhnoi sistemy Ukrainy”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/549/92>.
- Ukaz Prezidenta Ukrainy „Ob isklyuchitelnom prave Banknotno-monetnogo dvora Natsionalnogo banka Ukrainy”*, <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/821/96#Text>.
- Vvedenie grivny v UNR i emissionnaya politika pravitelstva v 1918 g.*, <http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc/114doc.php>.
- Yakov Smolii: Ukrainskii len budet ispol'zovat'sya dlya izgotovleniya banknot grivny*, <https://bank.gov.ua/ua/news/all/yakiv-smoliiy-ukrayinskiy-lon-vikoristovuvatimetsya-dlya-vigotovlennya-banknot-grivni>.

Banknote-mint of Ukraine – history of creation and prospects

Summary: The aim of this study was to analyze the peculiarities of the hryvnia issue at the times of the Ukrainian Peoples Republic, the main achievements and problems on the way to providing the state with the money supply, the process of developing high-tech production with a completed cycle – Banknote Factory and Mint. The methodology involved the use of synthesis as well as historical (comparative, analytical, complex, and integral) and historical-genetic methods of scientific research for studying and analyzing the development of money circulation in the analyzed period. The statistical and factual basis of the study included the laws adopted by the Verkhovna Rada of Ukraine, regulations of the National Bank of Ukraine, statistical publications and the authors' own research. The scientific novelty lies in a systematic study of the characteristics of money circulation during the period of independence, the main stages on the way to the hryvnia, the complexity of the transition period, the process of making secure paper, the degree of hryvnia protection, current trends in banknote and coin analysis, with special emphasis on commemorative and investment coins.

Own currency has always been a symbol of sovereign states; therefore, it is important to describe the succession of the hryvnia in three key periods of our history: the Kyiv state, the Ukrainian People's Republic and independent Ukraine. The existence of a unique closed loop production in Ukraine, which

successfully performs its main function of providing the population with banknotes, was analyzed and confirmed, and the characteristics of souvenir production were described, paying particular attention to commemorative coins – the national brand of the state, which represents and popularizes the most important milestones of history and culture.

Keywords: hryvnia, money circulation, commemorative coins, National Bank of Ukraine, banknote paper factory, mint

Banknoten und Münzen der Ukraine – Entstehungsgeschichte und Entwicklungsperspektiven

Zusammenfassung: Das Ziel der Arbeit ist, die Besonderheiten der Einführung der Griwna in den Umlauf seit der Zeit der Volksrepublik Ukraine, die wichtigsten Errungenschaften und Probleme auf dem Weg zur Sicherstellung der staatlichen Geldversorgung sowie den Prozess der High-Tech-Produktion mit dem abgeschlossenen Zyklus – die Banknotenfabrik und die Münzanstalt – zu analysieren. Die Methodik der Arbeit basiert auf der Anwendung synthetischer, historisch-vergleichender, analytischer, integraler und historisch-genetischer wissenschaftlicher Forschungsmethoden, die es erlauben, die Entwicklung des Geldumlaufs dieser Periode zu analysieren. Die statistische und inhaltliche Grundlage der Studie bilden die von der Werchowna Rada der Ukraine verabschiedeten Gesetze, die Verordnungen der Nationalbank der Ukraine, statistische Veröffentlichungen und das eigene Forschungsmaterial der Autoren. Die Neuheit des Artikels liegt in der systematischen Untersuchung der Besonderheiten des Geldumlaufs in der Zeit der Unabhängigkeit, der wichtigsten Etappen auf dem Weg zur Griwna, der Komplexität der Übergangszeit, des Prozesses der Wertpapierherstellung, des Schutzgrades der Griwna, der aktuellen Trends bei der Analyse von Banknoten und Münzen, vor allem von Gedenk- und Anlagemünzen

Schlussfolgerungen. Die Ausgabe von eigenem Geld war zu allen Zeiten ein Symbol für den souveränen Staat. Daher ist es wichtig, diesen Prozess in drei Schlüsselperioden der ukrainischen Geschichte zu zeigen: im Kiewer Staat, in der Volksrepublik Ukraine und in der unabhängigen Ukraine. Die Existenz einer einzigartigen Produktion mit geschlossenem Umlauf in der Ukraine, die ihre Hauptfunktion, die Bevölkerung mit Banknoten zu versorgen, erfolgreich erfüllt, sowie die Besonderheit der Produktion von Gedenkmünzen – die nationalen Symbole des Staates popularisieren die wichtigsten Meilensteine der Geschichte und Kultur – werden analysiert und nachgewiesen.

Schlüsselwörter: Griwna, Geldumlauf, Gedenkmünzen, Nationalbank der Ukraine, Wertpapierfabrik, Prägeanstalt

Banknoty i monety Ukrainy – historia powstania i perspektywy rozwoju

Streszczenie: Celem pracy jest analiza specyfiki wprowadzania do obiegu hrywny od czasów Ukraińskiej Republiki Ludowej, głównych osiągnięć i problemów na drodze do zapewnienia państwu podaży pieniądza.

dza, badanie procesu produkcji *high-tech* z zakończonym cyklem (Fabryka Banknotów i Mennica). Metodologia pracy polega na zastosowaniu syntetycznych, historyczno-porównawczych, analitycznych, integralnych i historyczno-genetycznych metod badań naukowych, które pozwalają na analizę rozwoju obiegu pieniężnego tego okresu. Podstawą statystyczną i merytoryczną opracowania są ustawy uchwalone przez Radę Najwyższą Ukrainy, rozporządzenia Narodowego Banku Ukrainy, publikacje statystyczne oraz materiały z badań własnych autorów. Nowatorstwo artykułu polega na systematycznym badaniu specyfiki obiegu pieniądza w okresie niepodległości, głównych etapów na drodze dochodzenia do hrywny, złożoności okresu przejściowego, procesu wytwarzania papieru wartościowego, stopnia ochrony hrywny, aktualnych trendów w analizie banknotów i monet, przede wszystkim monet okolicznościowych i inwestycyjnych

Emisja własnego pieniądza przez cały czas symbolizowała suwerenne państwo, dlatego ważne jest ukazanie tego procesu w trzech kluczowych okresach historii Ukrainy: w państwie kijowskim, Ukraińskiej Republice Ludowej i w niepodległej Ukrainie. Przeanalizowano i udowodniono istnienie unikalnej produkcji w obiegu zamkniętym na Ukrainie, która z powodzeniem spełnia swoją główną funkcję dostarczania ludności banknotów, a także specyfiki produkcji pamiątkowej, związanej przede wszystkim z monetami okolicznościowymi – narodowe symbole państwa popularyzują główne kamienie milowe historii i kultury.

Słowa kluczowe: hrywna, obieg pieniądza, monety okolicznościowe, Narodowy Bank Ukrainy, fabryka papierów wartościowych, mennica

Pożegnania

Farewells

Abschied

Prof. dr hab. Andrzej Skrzypek (1944–2023)

Z głębokim żalem i smutkiem przyjęliśmy wiadomość o śmierci prof. zw. dr. hab. Andrzeja Skrzypka – historyka, nauczyciela akademickiego, wykładowcy w Instytucie Historii Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Olsztynie oraz prorektora tejże uczelni w latach 1993–1996. Zmarły był cenionym historykiem dziejów najnowszych specjalizującym się w problematyce stosunków polsko-radzieckich, polskiej polityki wschodniej, historii dyplomacji, a także dziejów społecznych Europy.

Andrzej Skrzypek urodził się 18 kwietnia 1944 r. w Warszawie jako syn Józefa i Czesławy z domu Waserman. Warto przypomnieć, że Józef

Skrzypek (1905–1974) był uczniem lwowskiego historyka Stanisława Zakrzewskiego i początkowo pracował na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, a w 1936 r. przeniósł się do Warszawy, do Instytutu Badania Najnowszej Historii Polski. Po 1945 r. wykładał w Akademii Nauk Politycznych, Państwowej Wyższej Szkole Pedagogicznej, by po latach stalinizmu podjąć pracę w Polskiej Akademii Nauk. Można zatem powiedzieć, że w tym przypadku syn odziedziczył po ojcu zainteresowanie historią.

Po ukończeniu Liceum Ogólnokształcącego nr 35 im. Bolesława Prusa w Warszawie Andrzej Skrzypek rozpoczął studia historyczne na Uniwersytecie Warszawskim, które ukończył w 1967 r. Za swojego mentora uważał przede wszystkim prof. Henryka Jabłońskiego, pod kierunkiem którego napisał pracę magisterską *Działalność naukowa Michała Bobrzyńskiego*, poświęconą w znacznym stopniu jego poglądom historiozoficznym. Był pod wrażeniem postaci tak wielkiego formatu – historyka, polityka, konserwatysty, współtwórcy krakowskiej szkoły historycznej. Ponadto Andrzej Skrzypek uczęszczał

także na seminarium prowadzone przez historyka i archiwistę prof. Rafała Gerbera. Jako student uczestniczył w wielu objazdach naukowych, które po latach zainicjował także w Olsztynie. Brał też czynny udział w studenckim ruchu naukowym.

Uzyskawszy magisterium, po krótkim stażu asystenckim został zatrudniony w Polskiej Akademii Nauk, gdzie pracował przez kolejne dwadzieścia lat. W czasie, w którym nazwa placówki zmieniła się z Zakładu Historii Stosunków Polsko-Radzieckich na Instytut Krajów Socjalistycznych, przeszedł awans zawodowy od asystenta do docenta. Na seminarium prof. Ludwika Bazyłowa, wybitnego znawcy dziejów Rosji, w roku 1971 powstała rozprawa doktorska autorstwa Andrzeja Skrzyпка *Litwa, Łotwa, Estonia i Finlandia w polityce Polski i ZSRR w latach 1919–1925*, wydana drukiem w 1972 r. pt. *Związek Bałtycki*. W owym czasie było to oparte na materiale archiwalnym nowatorskie studium, które nawiązywało do przemilczanych wówczas koncepcji federacyjnych. Do tego tematu jeszcze powrócił, gdy w 1997 r. napisał książkę na temat stosunków polsko-łotewskich w latach 1918–1939.

W następnych latach Andrzej Skrzypek poszerzał swoje horyzonty badawcze, co w perspektywie kilku lat i po rocznym stażu w moskiewskim Instytucie Słowianoznawstwa i Bałkanistyki Akademii Nauk ZSRR pozwoliło mu przedstawić rozprawę habilitacyjną pt. *Radziecka polityka zbiorowego bezpieczeństwa w Europie a stosunki polsko-radzieckie w latach 1932–1939*. Kolokwium habilitacyjne odbył i stopień doktora habilitowanego uzyskał w 1976 r. w Instytucie Historii PAN im. Tadeusza Manteuffla. Należy dodać, że tematyce polsko-radzieckich relacji w dobie międzywojnia poświęcił kilka książek. Wśród nich warto wspomnieć *Kronikę koegzystencji* na temat stosunków politycznych, gospodarczych i kulturalnych, kończącą się wzmianką o radziecko-niemieckim układzie z 23 sierpnia 1939 r. i przedstawieniem noty radzieckiej do ambasadora RP w ZSRR Wacława Grzybowskiiego z 17 września, czego nikt wcześniej w historiografii krajowej nie uczynił.

Szczególnie ważną formą aktywności naukowej Andrzeja Skrzyпка było współredagowanie polskiego periodyku naukowego „Kwartalnik Historyczny” (od nr 1 z 1976 r. jako sekretarz, aż do 1990 r. już jako zastępca redaktora naczelnego). W 1980 r. odbył kolejny staż naukowy w Instytucie Ekonomiki Światowego Systemu Socjalistycznego Akademii Nauk ZSRR, czego efektem stała się monografia *Procesy integracyjne państw wspólnoty socjalistycznej 1946–1971* (Wrocław 1987). Warto zauważyć, że prace historyczne autorstwa Andrzeja Skrzyпка wydane przed rokiem 1989, choć nie wolne od balastu ideologicznego, były oparte na solidnej podstawie źródłowej oraz obszernej literaturze przedmiotu. W maju 1990 r. prezydent RP nadał Andrzejowi Skrzypkowi tytuł profesora nadzwyczajnego.

Należy odnotować, że w roku 1981, a następnie w latach 1983–1984 Andrzej Skrzypek przebywał na stażach naukowych m.in. w RFN na uniwersytecie w Bonn i w USA

jako stypendysta Fulbrighta na uniwersytetach Yale i Stanford, a także prowadził kwerendę w National Archives w Waszyngtonie. Ponadto jako *visiting professor* prowadził wykłady na zagranicznych uniwersytetach, m.in. w fińskim Turku i w holenderskim Maastricht.

Andrzej Skrzypek był także wykładowcą Akademii Nauk Społecznych w Warszawie, pełniąc również funkcję prodziekana tamtejszego Wydziału Nauk Społeczno-Politycznych. Jednak w związku z rozwiązaniem tejże uczelni w dobie transformacji ustrojowej w 1990 r. został zatrudniony w Instytucie Historii w Wyższej Szkole Pedagogicznej w Olsztynie, gdzie kierował Katedrą Stosunków Międzynarodowych XX wieku. Następnie od roku 1992 był kierownikiem Katedry Historii Najnowszej, a w latach 1993–1996 prorektorem w olsztyńskiej Wyższej Szkole Pedagogicznej. Z olsztyńskiego ośrodka chciał uczynić znaczący ośrodek naukowy zajmujący się historią krajów nadbałtyckich. W latach 1993–1996 prof. Skrzypek był kierownikiem naukowym Grupy Zamiejscowej studentów historii olsztyńskiej WSP w Ostrołęce. Warto wspomnieć, że to właśnie w okresie olsztyńskim w roku 1994 pięćdziesięcioletni wówczas Andrzej Skrzypek otrzymał tytuł profesora zwyczajnego.

Był jednym z ulubionych nauczycieli akademickich kilku roczników ówczesnej młodzieży studenckiej także dlatego, że potrafił przedstawić historię w formie interesującej gawędy. W rozmowach zarówno formalnych, jak i mniej oficjalnych starał się być przewodnikiem również dla młodszych pracowników nauki. Lubił kontakt z ludźmi, był wdzięcznym rozmówcą, częściej słuchaczem niż narzucającym swoje stanowisko profesorem. W olsztyńskim środowisku akademickim był szanowany i ceniony za swój profesjonalizm, a kontakty z Olsztynem utrzymywał w kolejnych latach. Należy też dodać, że dwaj jego olsztyńscy doktoranci – Krzysztof Narojczyk i Witold Gieszczyński uzyskali stopień doktora habilitowanego i są pracownikami Instytutu Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.

Niedługo później prof. Skrzypek rozpoczął kolejny etap w swoim życiu. Podjął pracę w Głównej Komisji Badania Zbrodni przeciw Narodowi Polskiemu w Warszawie, gdzie w latach 1994–1997 był wicedyrektorem ds. naukowych. Z kolei w 1996 r. został zatrudniony w Instytucie Studiów Międzynarodowych, rozbudowanym później do Wydziału Studiów Międzynarodowych i Politologicznych Uniwersytetu Łódzkiego, gdzie został kierownikiem Katedry Studiów Brazylijskich. Wykładając w Łodzi, zainteresowania naukowe prof. Skrzypka ewoluowały ku politologii. W tym okresie uczestniczył również w pracach nad czwartym (red. Piotr Łossowski) i szóstym (red. Wojciech Materski, Waldemar Michowicz) tomem monumentalnej *Historii dyplomacji polskiej*. Innym wyrazem studiów nad polską dyplomacją stała się książka *Dyplomatyczne dzieje PRL 1956–1989* (Pułtusk–Warszawa 2010).

Andrzej Skrzypek przez lata był blisko związany z powstałą w 1994 r. Wyższą Szkołą Humanistyczną w Pułtusku (od 2006 r. Akademia Humanistyczna im. Aleksandra

Gieysztora w Pułtusku, od 2019 r. Filia Akademia im. Aleksandra Gieysztora w Pułtusku Akademii Finansów i Biznesu Vistula). Jednocześnie od 2000 r. wykładał w Instytucie Nauk Politycznych Wydziału Dziennikarstwa i Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego. W tym czasie ukazało się kilka jego ważnych książek, m.in. *Mechanizmy uzależnienia. Stosunki polsko-radzieckie 1944–1957* (Pułtusk 2002), *Mechanizmy autonomii. Stosunki polsko-radzieckie 1956–1965* (Pułtusk 2005), *Mechanizmy klientelizmu. Stosunki polsko-radzieckie 1965–1989* (Pułtusk–Warszawa 2008), *Druga smuta. Zarys dziejów Rosji 1985–2004* (Warszawa 2004), *Historia społeczna Europy XIX i XX wieku* (Poznań 2009), *Putinada. Rosja – kraj kierowanej demokracji* (Warszawa 2014), *Polen im Sowietimperium. Die polnisch-russischen Beziehungen von 1944 bis 1989* (Klagenfurt 2016). Ponadto był autorem kilkunastu książek i kilkuset artykułów naukowych, a także promotorem oraz recenzentem kilkunastu rozpraw habilitacyjnych oraz prac doktorskich.

Profesor Andrzej Skrzypek zmarł 10 lutego 2023 r. w Warszawie w wieku 78 lat. Pozostanie w naszej pamięci.

Norbert Kasperek
Witold Gieszczyński
Radosław Gross